

Person- historisk tidskrift



Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

987 Årgång 83 · Häfte 1–2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil dr Barbro Schaffer, Svenskt biografiskt lexikon, Box 12536, 102 29 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 70: – per år + porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Innehåll

- 1 *Åke Kromnow*, †, Pfalzgreven Johan Casimirs friarfärd till Sverige 1613 och 1614
- 30 *Hans Gillingstam*, Stockholm, Konung Gustav I:s son Sten än en gång
- 31 *Nils Ryde*, Göteborg, Birger Vassenius – Ett 250-års minne
- 38 *Göran Nilzén*, Anders Nordencrantz som konsul i Portugal. En studie i bitterhetens ideologiska och politiska följder
- 50 *J. Römelingh*, Haag, Exkungen Gustaf Adolf, alias överste Gustafsson, i Nederländerna 1827–1833
- 69 *Ulf Beijbom*, Växjö, Otto Natt och Dag, den dödsdömde emigranten
- 85 *Barbro Schaffer*, Stockholm, Konst och privatekonomi. Gösta Adrian-Nilsson och Otto G. Carlsund i förlagsvärlden
- 92 *Åke Lilliestam*, Stockholm, Tillägg till förteckning över Alf Ahlbergs tryckta skrifter
- 93 *Christina Dalhede*, Tyskt 2000-årsjubileum. Nya publikationer

Pfalzgreven Johan Casimirs friarfärd till Sverige 1613 och 1614

Av Åke Kromnow

Förord

Redan 1942 lade Åke Kromnow fram en licentiatuppsats i ämnet vid dåvarande Stockholms högskolas historiska seminarium. Ledare var professorerna Sven Tunberg och Nils Ahnlund, som Åke K. båda räknade som sina lärare. Ämnet hade han närmast diskuterat med Ahnlund. Uppsatsen på 114 maskinskrivna kvartosidor hade titeln "Pfalzgreven Johan Kasimir intill bröllopet i Stockholm juni 1615". Åke K:s avsikt var att publicera en doktorsavhandling, som hade arbetstiteln "Pfalzgreve Johan Casimir av Zweibrücken-Kleeberg t.o.m. brytningen med svenska rådet 1633". Andra vetenskapliga uppdrag (t. ex. det tidsödande medarbetenskapet med Bertil Boëthius i "Järnkontoets historia", 1–3, 1947–68) och chefskapet för Utrikesdepartementets arkiv (1951–65) hindrade inte, att han ständigt arbetade vidare med uppgiften att presentera den svenska pfalziska kungaättens stamfar. Sina semesterresor ställde han ofta till Tyskland och han har efterlämnat en imponerande excerpt-, kopia- och filmsamling för tiden fram till 1633 från ett stort antal både väst- och östtyska arkiv. Detta material kommer att införlivas med Åke Kromnows samling i RA. Samtidigt fördjupade han sig i genomgången av framför allt riksarkivets bestånd och sökte följa den utkommande vetenskapliga litteraturen om trettioåriga kriget och dess bakgrund. Omkring 1960 började Åke K. på nytt att direkt utforma en text med sina utvidgade forskningsresultat inarbetade. En tidsödande störning i avhandlingsarbetet

kom Wennerströmutredningen att innebära. Han hemkallades f. ö. av den anledningen från en forsknings- och semesterresa i Tyskland sommaren 1963. År 1965 kom riksarkivarieutnämningen, och fullbordandet av Johan Casimir-arbetet fick uppskjutas till pensionärstiden. Han släppte aldrig kontakten med tysk forskning men tog som pensionär nya tag, dock störda av ett flertal stora statliga utredningsuppdrag.

Först hösten 1985 började Åke K. åter på allvar sitt arbete med den motspänstige pfalzgreven. Han reviderade sitt manus från 1960-talets början, kortade, lade till och hade i slutet av november blivit klar med en ny, helt utarbetad version, försedd med notapparat men handskriven och fortfarande inte omfattande längre period än licentiatavhandlingen, dvs. t. o. m. bröllopet 1615. I december 1985 bröt Åke K:s sjukdom ut och i april 1986 dog han.

Manuskriptet från 1985 omfattar följande rubriker:

1. Härstamning och politisk bakgrund. Zweibrücken och motreformationen.
2. Barndomsmiljö och skolor (1589–1604). Hovet i Zweibrücken och humanismen.
3. Resan till Frankrike 1604. Kontakter med Henrik IV och hugenottadeln.
4. Arvet efter fadern. Herre till Neukastel.
5. Kurfurstens myndling. Rector Academiæ Heidelbergensis (1605–08).
6. Det jülichska arvet. Unionen. Resor. (1608–13).
7. Friarfärden till Sverige 1613.
8. Giftermålsförhandlingen i Tyskland och Sverige 1614. Bröllopet 1615.

Hur Åke K. tänkt sig fortsättningen framgår av följande av honom skisserade rubriker: "Sveriges besvärliche fordringsägare 1615–18", "Diplomat i svensk och pfälzisk tjänst och politisk korrespondent 1618–20", "Godsägare i Elsass och flyktning i Strassburg 1618–22", "Godsägare i Sverige (Stegeborg m. m.) 1622–", "Generalissimus i Sverige och militära uppdrag 1622–30", "Chef för kammaren och kopparpolitiken 1631–33" och till sist "Brytningen med rådet 1633–34".

Av de ovan specificerade åtta kapitelrubrikerna framgår, att sex kapitel handlar om tyska eller allmän-europeiska förhållanden. Kapitlen 7 och 8 rör däremot direkt svensk personhistoria. Under hela den tid Åke K. planlade sin Johan Casimir-biografi tvekade han om den skulle publiceras på tyska eller svenska. I hans efterlämnade arbetsmaterial finns vissa kortare partier skrivna direkt på tyska. Förberedelser har vidtagits och preliminär överenskommelse träffats om att det efterlämnade manuskriptet i sin helhet skall tryckas på tyska genom Pfälzische Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften under 1988 eller början av 1989. Manuskriptet har under vintern 1986/87 renskrivits och därefter något litet kortats för att undvika upprepningar. Några smärre omformuleringar har gjorts. Åke Kromnow såg ju aldrig sitt manus i utskrivet skick. Säkerligen skulle han ha observerat vissa småfel, som en författare ser bäst själv. Även för notapparaten gäller detta. Endast när tveksamheter uppstått har kollationer gjorts.

För svensk läsekrets presenteras nu den "svenska" delen av manuskriptet. Partiet rörande Gustav Adolf och Ebba Brahe hade Åke K. tänkt sig att publicera separat med nya fynd och i utförligare skick. Det har här på grund av sitt allmänna intresse återinsatts efter en äldre manuskriptversion med några tillägg i notapparaten. En kort inledning söker ge en bild av Johan Casimirs situation före Sverige-resan. För den som vill ha en bakgrund om Johan Casimirs liv i

sin helhet hänvisas till Åke Kromnows biografi om honom i Svenskt biografiskt lexikon XX och om hans svenska gemål prinsessan Katarina i del XXI.

Birgitta Lager-Kromnow

Inledning

Pfalzgreven Johan Casimir (i fortsättningen kallad *JC*), som föddes 1589 i Zweibrücken i Pfalz, var den yngste av tre bröder. Fadern pfalzgreven Johan I var regerande furste i ett efter flera arvsuppdelningar decimerat territorium med Zweibrücken som huvudstad. Hans förnämliga gifte 1579 med Magdalena, en av hertig Wilhelm den rikes av Jülich-Kleve-Berg döttrar (dotterbarn till kejsar Ferdinand I), skulle medföra stora och aldrig infriade arvsförväntningar. Betydelsefull för framtiden var Johan I:s övergång från den lutherska läran till den reformerta 1588. Härigenom kom han att fjärma sig från nära lutherska fränder men vann i gengäld ett gott förhållande till den reformerta pfälziska kurfurstliga grenen i Heidelberg. När han avled 1604 vidtog en omständlig arvsuppställning, där den då 15-åriga Johan Casimirs intressen särskilt bevakades av modern Magdalena.

Genom sitt testamente sökte Johan I att undvika ytterligare splittring av det lilla furstendömet i självständiga områden. Den äldste sonen blev som Johan II regerande herre över Zweibrücken, medan de yngre sönerna försågs med underhållsområden – i JC:s fall slottet Neukastel med vissa tillhörande vinbyar. Underhållet därifrån måste kompletteras från annat håll för att fylla det JC årligen tillkommande apanaget på 3000 gulden. Först 1611 tillträdde han sitt område, där den troligen från 1200-talet härstammande borgen Neukastel visserligen hade en hänförande utsikt över nuvarande "Deutsche Weinstrasse" men var i starkt behov av reparation för att överhuvudtaget kunna bebos. Efter restaurering skulle borgen i varje fall kunna duga som ungarbarnsbarnens. JC var en furste utan land och det

stipulerade apanaget förslog inte till en ståndsmässig hovhållning. Han var hänvisad till att söka sin lycka vid "stora herrars och konungars hov".

Som förmyndare vid faderns död fick JC den pfalziske kurfursten Fredrik IV och kom att vistas långa tider hos denne i Heidelberg för universitetsstudier och hovtjänst. När den 36-årige kurfursten avled 1610, var JC myndig. Han kom emellertid även i fortsättningen, mellan sina peregrinationsresor, att vara intimt knuten till Heidelberg, som under denna tid var den evangeliska unionens centralpunkt. Hans bror Johan II blev förmyndare för den unge kurfursten Fredrik V, därmed också administrator i Kurpfalz och unionens direktor. Johan II gifte sig f.ö. 1612 med sin myndlings äldre syster.

År 1613 var JC:s gedigna utbildning avslutad. Han var vida berest, hade besökt de hugenottiska hoven i Frankrike, engelska hovet i London, Nederländerna, Italien och Spanien. Den 14 febr. 1613 vigdes kurfurst Fredrik V – den blivande "vinterkonungen" av Böhmen – i London med konung Jacob I:s enda dotter Elisabeth. De båda kontrahenterna hade ännu ett halvår kvar till 17-årsdagen. Giftermålet föregicks av en allians mellan England och unionen. Detta var "den kurpfalziska politikens största triumf på många decennier och en händelse som i det samtida Europa väckte stort uppseende och ingav unionens vänner stora förväntningar".¹

I fortsättningen citeras direkt Åke Kromnows slutparti av kapitel 6, som i manuskriptet närmast föregår de som här kommer att återges:

Den 20 april 1613 avreste de nygifta från England. Fredrik V:s resa, bröllopet och hemfärden är skildrade i samtida redogörelser, som med hänsyn till de utförliga beskrivningar de ger av festligheter, processioner, kläder m. m. tillmätts ett betydande kulturhistoriskt värde.² Elisabeths färd till Heidelberg blev ett triumftåg. Fredrik begav sig den 8 maj i förväg för att ordna med



Johan Casimir vid 22 års ålder
Kulturen, Lund. Foto SPA

gemålens mottagande,³ medan Elisabeth kom långsamt efter, genom Holland ledsagd av Moritz av Oranien. Via Bonn och Koblenz kom hon den 29 maj till Sankt Goar ("Sanct Gewehr"), där hon och hennes följe möttes av de första representanterna för Kurpfalz. Dessa var JC och ober-

¹ Citerat efter Åke Kromnows manuskript. – Christian av Anhalt besökte London 1611 och förberedde då alliansen, se J.G. Weiss, Beiträge zur Beurteilung des Kurfürsten Friedrich V von der Pfalz (Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, N.F. 46, 1932–33).

² Huvudkällan, använd redan av L. Häusser, Geschichte der Rheinischen Pfalz, II (1845; nytryck 1979), s. 263 ff., är den av anonym förf. gjorda "Beschreibung der Reiss, Empfangung dess ritterlichen Ordens, Vollbringung dess Heyraths und ... glücklicher Heimführung ..." (tr. 1613 på Gotthard Vögelins Verlag i Heidelberg). Här finns även värdefulla illustrationer. En holländsk redogörelse utgavs s.å. i Haag: "Warachtich Verhael van de Ceremonien gheschiet in Engelandt". Jfr Häusser, s. 267, n. 25. Redogörelse för samtida rapporter om Fredriks resa och återfärden lämnas av K. Th. Heigel, Die Hochzeit Friedrichs V von der Pfalz (Neue historische Vorträge und Aufsätze, 1883) och av L. Forster, Die Festlichkeiten der Trauung Friedrichs von der Pfalz 1612–1613 (Anglia, Bd 62, 1938). – I RA: Axel Oxenstiernas samling, CIX, Strödda handlingar (E 881) finns korta "Zeitungen" från Haag och Köln om Fredriks och Elisabeths hemresa.

³ Beschreibung ..., s. 82. Jfr Häusser, s. 265.

amt mannen i Kreuzenach, friherre Wilhelm zu Winnenberg.⁴ Det blev sålunda JC förunnat att först av Elisabeths nya landsmän motta henne och sedan ledsaga henne på triumffärden till Heidelberg, ett hedersuppdrag som måhända motiverades av hans bekantskap med henne under hans London-besök.

Vid de lysande och för Kurpfalz ytterst kostbara festligheter, varmed kurfursteparets ankomst till Heidelberg firades (7 juni – början av juli) intog JC och hans familj, även med bortseende från administratorn själv, en mycket hedrad plats. Vid de många tornérspelen utmärkte sig de tre zweibrückska pfalzgrevarna. JC kämpade mot bl. a. kurfursten, Johan II, Christian av Anhalt och Christoffer von Dohna och vann vid ett tillfälle, den 9 juni, ett av de förnämsta prisen, det s. k. Folgdank mit der Lanz, vilket gavs åt den som "in der Folge am tapfersten und unausgesetzt auf der Bahn sich erwiesen und verharret".⁵ I den s. k. Kopfrennen den 19 juni uppräknas de tre pfalzgrevarna bland dem "welche die meiste und beste Treffen gethan".⁶ JC var sålunda vid denna tid väl förfaren även i kroppsliga idrotter. Ett stort antal furstliga personer deltog i festligheterna, ofta med stora följen. JC deltog bara med 16 personer, bland dem hovmästaren Charles van Damme.

Enligt Johan Matthiæ's likpredikan skall den reslystne JC efter resan till Spanien "till att förvärva större experientz och i framtiden därmed ett berömmeligt namn haft lust och begäran de orientalske länderna – att besöka".⁷ Från dessa vid denna tid säkert uppseendeväckande planer skall han ha avrått av sina fränder. Det kunde vara tid för 24-åringen att ägna sig åt en mera stadigvarande och påtagligt nyttig sysselsättning. Den pfalziska politiken behövde de sina. Emellertid nåddes JC just under Elisabeths "Heimführung zu Heidelberg", dvs. under de första dagarna i juni 1613, av det förslag, som skulle helt omgestalta hans framtid – förslaget att besöka Sverige. Mitt

under alla festligheter och riddarspel i Heidelberg har han haft att fatta det viktigaste beslutet i sitt liv.

Friarfärden till Sverige 1613

Omständigheterna kring JC:s första resa till Stockholm – den resa som blev den yttersta orsaken till att Sverige under en stor del av sin stormaktstid regerades av fyra wittelsbachare – har hittills varit i stort sett obekanta. Från Johan Matthiæ's likpredikan har forskningen endast känt uppgiften, att resan skedde på initiativ av ärkebiskop Johan Fredrik av Bremen, Gustav II Adolfs morbror.¹ Källorna, bland dem ett par arkivfynd, medger dock en fyllig bild av händelseförloppet.

I sina egenhändiga, tidigare inte utnyttjade reseanteckningar från 1613 (i Zweibrückensaml., RA)² berättar JC, att under Elisabeths "Heimführung zu Heidelberg" överlämnade Heinrich Schwebel, Zweibrückens kansler, på Johan II:s uppdrag, till honom ett brev från den bremensiske kanslern dr Otto Schultheiss, ställt till Johann Engelbert von Lautter, sedan 1610 kurpfalziskt Oberrat.³ Det framgår av JC:s anteckningar, att Schultheiss föreslagit pfalzgreven att resa till Sverige för att söka krigs- eller poli-

⁴ Beschreibung . . . , s. 97.

⁵ Beschreibung . . . , särskilt bil. s. 72. Jfr Heigel.

⁶ Beschreibung . . . , s. 200 ff. (obs. felnumrering i KB:s ex. efter s. 183). Tre huvuden uppsattes, vilka under ritten skulle träffas med lans, kastpil och svärd. Jfr Heigel, s. 78.

⁷ Johan Matthiæ, *Certa fidelium salus*, . . . en Christeligh Lijk-Sermon öfwer Her Johan Casimir, Pfaltzgreffe widh Rhein i Beyern . . . (1653), pag. F II. Uppgiften är i övrigt inte belagd.

¹ Johan Matthiæ's likpredikan 1653, pag. F II o. III.

² Citerat: Protokoll I. Ligger i Zweibrückensaml. 27:4 i RA (E 438).

³ Om von Lautter se V. Press, *Calvinismus und Territorialstaat. Regierung öfwer Her Johan Casimir, Pfaltzgreffe widh Rhein i Beyern* . . . (1970). – Den 18 juli 1613 skriver JC:s syster Maria Elisabeth till honom, att hon erfarit med brev, att han "wieder etwas vor haben", RA: Stegeborgssaml, JCA III (JC:s arkiv ink. skrivelser, E 46).

tisk tjänst och – det kan utläsas indirekt – för att eventuellt fria till Katarina, Karl IX:s dotter i hans första gifte med Maria av Pfalz (syster till kurfurst Fredrik IV). JC förklarade för Schwebel, att han – som denne väl visste – inte varit inställd på något sådant. Han ville dock inte avvisa broderns råd utan skulle betänka saken några dagar. Då han fick erfara, att von Lautter varit i ny kontakt med Schultheiss, gav han Schwebel svaret, att det var "mit diesem Werk viel zu bedenken" men att han inte vore obenägen att resa till Sverige, eftersom ryktet gick, att Sverige förde krig med ryssarna. Skulle också det övriga (frieriet) skicka sig, skulle han se det som en Guds skickelse; dock ville han först se "die Leute". Han ville nu inte resolvera sig, förrän han inhämtat Christians av Anhalt råd och mening, eftersom han aktade denne som sin fader. Han bad von Lautter att klargöra för ärkebiskop Johan Fredrik sin "geringe Gelegenheit", vilken kunde vara ett hinder. JC fick emellertid veta, att ärkebiskopen redan avfärdat kapten Paul Gottberg – som tidigare varit i krigstjänst hos Karl IX – med brev i ärendet till sin syster, den svenska änkedrottningen Kristina (Gustav II Adolfs mor) och väntade på positivt svar. Ärkebiskopen lovade också själv att göra sitt bästa.⁴ Alla rådde dock JC att först avvakta svar från Sverige. Man var nu i början av augusti 1613.

Uppenbarligen förhandlades det bakom den unge pfalzgrevens rygg. Han själv var fortfarande rädd att få korgen för sin fattigdoms skull och fruktade "Schimpf". Det visade sig emellertid, att Christian av Anhalt bestämt rådde JC att inte avvakta svar från Sverige och att inte låta änkedrottningen på förhand få veta, hur fattig han var. Några veckor gick utan svar från Bremen och hösten nalkades. JC tillfrågade åter furst Christian, vilken fortfarande rådde honom att resa. JC hade, menade Christian, rest i så många länder, att han kunde – om inte krig rådde i Sverige (och han inte kunde få krigstjänst) resa till Sverige under sken

av att vilja bese Sverige och Danmark – en ny peregrination alltså. Slutet blev, att JC beslöt resa till Bremen för att rådfråga Johan Fredrik om han skulle avvakta svar från Sverige, innan han reste dit.⁵

Alla i Heidelberg synes inte ha hållits underrättade om äktenskapsplanerna. Varken den unge kurfursten själv eller t.ex. kanslern Johan Christoph von der Grim har känt till dem, än mindre accepterat dem. Schwebel i Zweibrücken var bestämt emot att JC skulle resa utan att ha fått krigstjänst i Sverige.

Vad var då bakgrunden till Johan Fredriks förslag och de båda unionsledarna Johan II:s och furst Christians bestämda avslutning till detta?

Vid unionsdagen i Rotenburg ob der Tauber 1613 hade beslutats att unionens medlemmar skulle söka förmå även de nordtyska ständerna att inträda i unionen. En inbjudan utsändes den 20 mars d. å. till flera ständer, bland dem ärkebiskop Johan Fredrik av Bremen.⁶ Denne var inte ointresserad av kontakt med Kurpfalz och unionen, så mycket mera som han befann sig i ett ömtåligt politiskt läge. Johan Fredrik, hertig av Schlesvig-Holstein, var som innehavare av stiftet Bremen och Lübeck oroad av den katolska reaktionens allt tydligare ifrågasättande av de andliga territoriernas sekularisering. Hans förhållande till familjens schlesvig-holsteinske länsherre, fränden konung Kristian IV av Danmark, var vid denna tid inte heller bra. Kristian visade ett växande intresse för de nordtyska stiftet för sina söners räkning. Släktskapen med

⁴ Johan Fredriks brev till Kristina i giftermålsfrågan saknas. Jfr densammes brev till GIIA i andra ärenden 30 juli 1613, till Kristina samma dag och 2 aug. i RA: Diplomatica, Germanica 1059. – Gottberg for till Sverige för att få ut en fordran på svenska kronan. Jfr angående denne även Generalstaben, Sveriges krig 1611–1632, bd I (1936).

⁵ Referat av JC:s egna anteckningar (E438).

⁶ Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges, Bd II (1909), s. 250, n. 4. Se ang. Johan Fredrik, H.J. Schulze i Neue Deutsche Biographie, Bd 10 (1974), s. 481.

det svenska kungahuset – systemen Kristina av Schlesvig-Holstein var Karl IX:s andra gemål – försatte Johan Fredrik särskilt under det svensk-danska kriget 1611–13 i en svår situation. Kristian beskyllde honom bland annat för att gynna Sverige genom att tillåta truppvärningar och genommarscher.⁷ Att Johan Fredrik hade en svenskvänlig inställning var också obestridligt.

Redan vid tiden för unionsmötet i Rotenburg i mars 1613 hade Johan Fredrik kontakt med unionens ledare, Johan II. Vid greven av Hanau-Münzenberg Philip Ludvigs begravning – han avled den 9 augusti 1612 – hade Johan träffat den ovannämnde Otto Schultheiss, vilken var en ivrig förespråkare av kontakt unionen – Bremen.⁸ Med denne stod Johan Engelbert von Lautter i korrespondens. Vid mötet i Rotenburg hade frågan om ökad hjälp från utlandet varit under behandling. Härvid kom även Danmark och Sverige i fråga. Tidigare hade kriget dessa länder emellan hindrat närmare kontakt med Sverige. Kriget mellan två lutherska kungar hade av protestanterna betraktats som en stor olycka och en skam. Även från unionens sida – särskilt från Johan II och Moritz av Hessen – hade stora ansträngningar gjorts för att medla fred.⁹ Nu var emellertid freden just slutet (Knäred 20/1 1613). Man behövde inte längre av hänsyn till det mäktigaste landet i Norden, Danmark, avstå från ”korrespondens” med Sverige. I ett memorial av Johan II vid unionsmötet upptogs frågan, ”was bei Dänemark und vielleicht auch bei Schweden wegen der Union gesucht werden könnte”.¹⁰ Under förhandlingarna väckte Baden till och med förslag om ett direkt förbund med Danmark och Sverige.¹¹ Så långt gick man likväl inte men visst intresse för god ”korrespondens” också med Sverige fanns hos unionens ledning.

Även i Sverige fanns en motsvarande önskan om förbindelser. Karl IX hade ivrigt strävat efter kontakt med det protestantiska Europa för att motverka den isolering, vari Sverige befann sig, och den misstro, som

allmänt hystes mot honom, ”usurpatorn” på Sveriges tron.¹² Särskilt eftersträfvade han stöd hos de tyska ”svågrarna” Fredrik IV av Pfalz och Moritz av Hessen. Det var också åt dem som Karl i sitt testamente 1605 anförtrodd sin hustru och sina livsarvingar. Meningen var även vid denna tid, att hans dotter i första giftet, dvs. Katarina, skulle uppfostras hos sin morbror Fredrik IV i Heidelberg.¹³ Detta blev dock inte av. Året därpå, 1606, bad Karl lantgreve Moritz förgäves om hjälp att få brorsonen Johan och döttrarna Katarina och Maria Elisabet ingifta i någon passande tysk furstefamilj. Hertig Johan var son till konung Johan III i hans andra gifte, således halvbror till Sigismund III av Polen, och stod agnatiskt sett närmare tronen än Karl IX själv. Han blev nov. 1612 gift med sin här nämnda kusin, Maria Elisabet, Gustav II Adolfs helsyster.

Ett gifte med en svensk prinsessa hade annars inte någon dålig klang i Tyskland, särskilt inte i Pfalz. Ända till mars 1610 levde i Veldenz Gustav I:s av Sverige dotter Anna, som tillfört sin make, Georg Hans av Pfalz-Veldenz, en i Tyskland uppmärksammas, mycket stor hemgift och livliga svenska kontakter.¹⁵ Georg Hans’ förmyn-

⁷ Se t. ex. Kristian IV till Johan Fredrik 27 nov. 1610 i Rigsarkivet, Köpenhamn: TKUA: Alm. Del. Ausl. Reg. Nr 53, Johan Fredriks svar 21 dec. 1610 i TKUA: Bremen Stift A 1:4; och dens. till Kristian 12 april och 17 juni 1612, ibid.

⁸ Kopia av Johan II:s brev till Otto Schultheiss, dat. Zweibrücken nov. 1615 i Stegeborgssaml., JCA IV: 2 b (E 78).

⁹ B. Thyresson, Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring (1928), s. 56 ff.

¹⁰ Briefe und Akten ..., Bd 11, s. 118.

¹¹ Ibid., s. 240. Jfr s. 248 o. 300.

¹² Ett mycket dåligt intryck av Sverige spred Johan VII av Nassau i bl. a. den pfalziska släktkretsen, se S. U. Palme, Sverige och Danmark 1596–1611 (1942), s. 352.

¹³ N. Ahnlund, Gustav Adolf den store (1932), s. 25.

¹⁴ Thyresson, s. 24, n. 1; T. Berg, Johan Skytte (1920), s. 161.

¹⁵ Th. Gümbel, Geschichte des Fürstentums Pfalz-Veldenz (1900), s. 47. Ang. Anna se H. J. Bergstrand i SBL II (1920), s. 20 ff., och ang. Georg Hans /Johann I/ se P. Fuchs i Neue Deutsche Biographie, Bd 6 (1971), s. 221 ff.

dare hade varit Wolfgang, JC:s farfar, vilken själv varit beredd gifta bort sin äldste son, Philip Ludvig, med en svensk prinsessa och låta honom ta uppdrag i svensk tjänst.¹⁶ Georg Hans i sin tur fick uppdraget att förmedla äktenskapsförbindelsen mellan dåvarande hertig Karl av Sverige (helbror till Anna av Veldenz) och Maria av Pfalz. Annas och Georg Hans' son, Georg Gustav, gifte sig 1601 med JC:s syster Maria Elisabeth. JC synes ha varit närvarande vid bröllopet¹⁷ och han stod i ett mycket gott förhållande till den veldenzska pfalzgrevfamiljen, som han även då och då besökte.¹⁸ Han bör mer än en gång ha träffat Anna av Sverige. Inte heller Katarina i Stockholm var honom obekant. Den 1 februari 1608 ber JC:s mor, Magdalena, honom att i Heidelberg, "meiner unvermärkt", ta reda på om Katarina var reformert.¹⁹ Hon var då ute efter att gifta bort Johan II. JC skulle fråga Fredrik IV:s syster Kristina, som nog visste besked. Katarina var genom släktskapen på Hessen-sidan JC:s syssling. Hon stod i brevkontakt med modernefränderna i Heidelberg.²⁰ Det var sålunda inte till någon okänd prinsessa, som JC föreslogs fria.

JC:s resa till Sverige kan följas i andra delen av hans reseanteckningar (denna gång i Stegeborgssamlingen, RA).²¹ Den följande redogörelsen stöder sig på dessa anteckningar. Den 25 augusti anlände JC till Vörde i stiftet Bremen. Ärkebiskopen var bortrest men redan följande dag sammanträffade JC med kanslern, Otto Schultheiss, vilken genast tog upp giftermålsfrågan till diskussion. Schultheiss utgick från att JC av korrespondensen med von Lautter erfarit, hur saken låg till och att han delgivits innehållet i en skrivelse från änkedrottning Kristina till Johan Fredrik.²² Kristina hade alltså nu hunnit avge svar och därtill, eftersom planen fullföljdes, ett svar som inte kan ha varit avvisande. Schultheiss avslöjade också att brevet med Paul Gottberg var brev nr 2 till Kristina i ärendet.

Kanslern frågade, vilka JC:s närmaste planer var. Härtill svarade denne, att han avsett att rådgöra med ärkebiskopen men "wäre zwar dies meine Intention, dass ich noch zur Zeit so sehr an keinen Heirat gedächte, weil aber dieses ein Bissen, so man nicht alle Tag findet und darneben grosse Freundschaft hierdurch könnte erweckt werden, als wäre ich resolviert meinen Weg den nechsten in Schweden zu nehmen und den König meinen Dienst zu präsentieren, ob S.K.W. mich in Kriegssachen zu brauchen ein Gefallen hätten. Schickte es sich unterdessen, dass darneben ich diesen Heirat tun möchte, so musste ich es für eine sonderliche Gottes Schickung achten – – –".²³

Citatet ger en god uppfattning om JC:s inställning till giftermålet med Katarina före avresan till Sverige. Detta vore verkligen ett "Bissen" för den fattige pfalzgreven. Han frågade ängsligt Schultheiss om denne trodde, att hans ringa villkor skulle bli till hindern och medföra, att han "mit Schanden möchte zurückstehen müssen, welches mehr Feind- als Freundschaft erwecken sollte". Schultheiss lugnade honom med att säga att han kunde resa under den nämnda motiveringen och att han kunde förlita sig på ärkebiskopen. JC skulle få med sig ett rekommendationsbrev till Kristina samt ett brev till Gottberg, vilken skulle bistå pfalzgreven med upplysningar i Sverige. Så skedde. JC begav sig av redan följande dag, den 27 augusti.

¹⁶ Konung Gustaf den förstes registratur, D. 29 (1916), s. 857 ff.

¹⁷ Brödernas brev till JC 31 aug. 1601, JCA III A (E 54).

¹⁸ Brev till JC från Johan II 4 aug. 1603, från Magdalena 5 aug. 1609 och flera brev från Maria Elisabeth, JCA III (E 54, 56 o. 46).

¹⁹ Brev ibid. (E 56).

²⁰ Se t. ex. Katarina till Fredrik V 14 april 1612 i Bayerisches Geheimes Staatsarchiv, München: Kasten Schwarz 548/1, Nr 194–198.

²¹ Låg i JCA IV: 2 a (E 77) i slutet av denna bunt, cit. Protokoll II. Anteckningarna synes ha uppgjorts omedelbart eller kort efter händelserna.

²² Protokoll II, fol. 1 (E 77).

²³ Ibid.

Överresan kan följas i JC:s egen rapport till Johan II, ankommen 7/12 och översänd i kopia till Christian av Anhalt.²⁴ JC berättar mycket drastiskt, att han rest från Trave-münde den 8 september, och att hans skepp utsattes för svår storm, som hotat krossa det mot klipporna i skären. Från en landstigningsplats på västkusten red han på häst "med träsadel" till Nyköping, dit han kom den 16 september. Tre dagar senare var han i Stockholm.²⁵

JC var vid denna tid inte mer än 24 år men redan en världsklok och grundligt bildad furste.²⁶ Han hade tidigt fått vänja sig vid offentligt framträdande och hade uppfostrats vid lysande renässanshov. Frankrikes och Englands kungahus var honom välbekanta, flera andra furstehus hade han besökt. Han var synnerligen berest och hade vuxit upp i en miljö, som präglats av livlig politisk aktivitet. Med tidens brännande politiska och religiösa problem var han väl förtrogen och inte heller för krigstjänst stod han helt främmande. Han hade visat färdighet i ridderliga idrotter. I den rekommendationsskrivelse för JC, som Otto Schultheiss skrev den 26 augusti 1613 till Kristina i ärkebiskopens frånvaro, heter det med inte ringa överdrift, att JC var väl bevärdad i "Kriegs- und Regimentssachen".²⁷ Han synes haft förmågan att vinna förtroende, var ordentlig till pedanteri, försiktig och ekonomisk. Hans styrka, då det gällde ett giftermål i Sverige, var väl dock hans nära relationer till unionens ledning, i synnerhet till dess dåvarande och blivande direktor, Johan II och Fredrik V, samt hans personkännedom. Å andra sidan var han själv politiskt maktlös, fattig och reformert. Religionen blev inte något hinder men väl hans mycket begränsade ekonomiska resurser. Under alla förhållanden bör dock den unge pfalzgreven ha sett sig som en mycket intressant person för det isolerade svenska hovet.

När JC den 19 september anlände till Stockholm, var varken kungen eller änkedrottningen i staden. Detta gjorde honom, för att begagna hans egna ord "etwas

perplex". Han ombads emellertid ha tålamod ett par veckor, logerades i staden – han berättar imponerad i brevet till Johan om hur han serverats från en "vaisselle d'argent" – och fick hovjunkaren Johan von Warnstedt som uppvaktande med Len-nart Hårdh som dennes vikarie.²⁸ I ett brev från Uppsala av den 26 september beordrade Gustav II Adolf sin rikskansler Axel Oxenstierna att se till att den tyske fursten väl trakterades och att honom "ingen del efter nödtorften fattas".²⁹

Efter 14 dagar skrev JC efter samråd med Gottberg till Kristina, som befann sig på Gripsholm, och bad om företräde. Efter inbjudan infann han sig där den 14 oktober.³⁰

I Schultheiss' ovan nämnda rekommendationsskrivelse till Kristina hade meddelats, att JC anlant till Vörde "mit einem geringen Comitatu" i avsikt att resa till Sverige för att erbjuda Gustav Adolf sin tjänst. JC rekommenderas och ges för bättre verkans skull den föråldrade titeln hertig av Ober- und Niederbayern.

Att Johan Fredrik, Schultheiss och JC vände sig först till änkedrottningen Kristina är inte ägnat att förvåna. Än vägrade Kristinas ord tungt i vågskålen, när riksvårdande frågor var på tal och att hon i familjefrågor också betydde mycket, skulle man snart få

²⁴ Med brev 11 dec. 1613, DDR, Landesarchiv Oranienbaum: Abt. Bemburg A 9 a, Nr 136 a, fol. 41 och 45.

²⁵ Protokoll II, fol. 2. En egenhändig anteckning av JC rörande sin ankomst till Gripsholm m. m. nedskriven några år senare och bevarad i JCA IV:1 (E 76), anger som ankomstdatum den 17 okt., vilket inte kan vara riktigt. Efter denna har E. Fries, Svenska kvinnor (2:a uppl. 1920), s. 132, sin uppgift. S. Lønboms utgåva av nämnda anteckning i Upplysningar i svenska historien, 3:7 (2:a uppl. 1774), s. 39 f. är helt otillförlitlig.

²⁶ Jfr Ahnlund 1932, s. 71.

²⁷ RA: Kungl. arkiv, Drottning Kristina d.ä., vol. 3 a, Skrivelser till drottningen (K 76).

²⁸ För skildringen se, där ingen annan källa nämns, åter Protokoll II.

²⁹ AOSB II:1, s. 21 f. Jfr RA: RR 24 sept. 1613, där dateringen något avviker från originalet. Liknande order om gott mottagande gav GIIA 25 okt. 1613, RR, fol. 706, och 25 nov. RR, fol. 841.

³⁰ Protokoll II.

erfara i Gustav Adolfs egen hjärtesak.³¹ Konungen själv var ännu inte 19 år gammal. I så mån var spelöppningen den bästa för JC, att han hade Johan Fredrik som förespråkare, ty, som Johan II uttryckte det, denne förmådde mycket hos sin syster.³²

Den 15 oktober, dagen efter ankomsten till Gripsholm, kallades JC till audiens hos Kristina i hennes kabinett. Han inledde sitt anförande med att hänvisa till Schultheiss' brev och att framhålla den dubbla avsikten med Sverigeresan, varvid dock avsikten att "mich in Krieg zu employiren" sattes i främsta rummet. Han slutade ändå med att begära Kristinas råd och bistånd i giftermålsfrågan. Hon svarade "ganz freundlich" och lovade att tala med Katarina och Gustav Adolf, vilken senare hon genast skulle tillskriva. Under samtalets lopp frågade JC Kristina rent ut om hon ansåg, att hans ringa villkor skulle bli till hinder, men framförde samtidigt ett förslag, ursprungligen väckt av Johan Fredrik, att Gustav Adolf skulle inrymma några lantgods (Landgüter) åt sin syster till underhåll. Kristina förklarade, att något sådant inte var möjligt, och bad att få veta, hurdan JC:s ekonomiska ställning var. "Welches Ihrer M. als meiner f. Mutter ich im Vertrauen entdeckt, darauf sie fast erschrocken und gesagt: Ich fürchte, mit der Weis wird ihr Bruder (Gustav Adolf) nicht zufrieden, deswegen wollen wir noch eine Weil still hiervon schweigen, und weilen ich's angefangen hab, will ich's sehen durch Gottes Hilf zur End zu bringen". Svaret bör, trots allt, ha gett JC klarhet om Kristinas positiva inställning. I underhållsfrågan kom Kristina med motförslaget, att JC skulle för Katari- nas hemgift lösa in av Johan II eventuellt pantsatta gods i Zweibrücken.³³

Tio dagar senare – den 25 oktober – meddelade Kristina JC, att en annan pfalzgreve kommit till landet och väntades till Gripsholm samma dag!³⁴ JC svarade, att det säkert inte var någon pfalzgreve men väl greve Johan Ernst av Nassau, som ävenledes planerat en friarfärd till Sverige. Oroligt



Katarina
Dep, slottet
i Heidelberg.
Foto SPA

undrade han, vad nu kunde ske. Kristina gav då det för sin inställning betecknande svaret, att JC kunde vara lugn, "Wann ich [dvs. JC] schon ganz keine Gelegenheit hätte, sollte ich doch einem Grafen vorgezogen werden, und es wäre des Freuleins Herren Vaters Intention nicht gewesen, sie einem Grafen zu geben."

Då JC passade på tillfället, att åter be Kristina ta sig an hans sak, fick han svaret: "Ich kann Euch nichts zusagen, allein hoff ich's zu mitteln, dann ich hab auch wohl Macht ein Wort zu bitten, und wann bitten nicht helfen will, solches mit Ernst zu treiben und zu sagen es müsse sein" (!). Den

³¹ N. Ahnlund, Axel Oxenstierna intill Gustaf Adolfs död (1940), s. 112.

³² Kopia av Johan II:s brev till Johan Fredrik jan. 1616, JCA IV:2 b (E 78).

³³ Protokoll II, fol. 2.

³⁴ Protokoll II, fol. 3.

självmäddvetna änkedrottningen hade talat.³⁵

Det återstod för JC att få positivt besked även av Katarina själv och av konungen. Enligt JC:s egen uppgift träffade han Katarina själv för första gången den 17 oktober.³⁶ Vid det den 25 oktober förda samtalet mellan Kristina och JC frågade drottningen om pfalzgreven fått besked av Katarina men fick härpå nekande svar.³⁷ Han hade inte vågat fråga utan drottningens tillåtelse. Kristina tillsade honom då att tala med Katarina.

Karl IX:s och Marias av Pfalz enda barn, Katarina, var vid JC:s ankomst till Sverige nära 29 år gammal.³⁸ Säkerligen hälsade hon det första ryktet om JC:s friarfärd med positivt intresse. Hon var ju inte längre en ungdom och flera tidigare äktenskapsplaner hade runnit ut i sanden. Kanske motsåg hon också en skilsmässa från änkedrottningen med en viss lättnad. Vistelsen hos den barska styvmodern – som också var hennes mors kusin – var nämligen inte odelat angenäm. Vid ett tillfälle erfor JC av Katarina, att änkedrottningen visat sig mycket onådig mot henne, "und dass es nur dahin gericht altem Brauch nach sie zu bekümmern". Mycket som Katarina ville uträtta, måste även ske bakom Kristinas rygg.³⁹ När därför den fem år yngre JC den 25 oktober följde änkedrottningens uppmaning att själv tala med Katarina, dröjde det inte länge förrän hon "mich versichert von ihr den Korb nicht sollte kommen".⁴⁰ Hon lämnade dock undergivet avgörandet åt Kristina och Gustav Adolf.

När JC den 1 november frågade Kristina, vad han skulle skriva hem om sitt värvs framgång, fick han svaret, att han "sollte schreiben halb und halb". JC fortsätter: "darbei es dann eine gute Weil geblieben und Ihre M. mich unterdessen mit Scherzworten unterhalten, auch mir erlaubt und befohlen fast täglich mit dem Freulein sowohl in Karten als sonst zu spielen, wie dann auch Ihre M. selbsten mitgespielt . . .". Idyllen på Gripsholm stod emellertid

snart inför sitt slut. Det gällde nu för JC att vinna konungen, dennes kusin hertig Johan av Östergötland och riksrådet för sin sak.⁴¹

Den 12 november fick JC – efter upprepad begäran – Gustav Adolfs uppmaning att infinna sig i Västerås.⁴² Detta ingick emellertid inte i Kristinas planer. Hon ville ha honom som sällskap på greve Svante Stures bröllop i Stockholm i början av december, och JC nödgades meddela konungen detta. Först därefter kunde han träffa denne i Västerås.⁴³

Den sista november bröt så Kristina upp med Katarina och JC i sitt följ, som han själv skildrar i sitt "protokoll"⁴⁴: "Und als sie [Kristina] den letzten Novembris aufbrachen, befahlen sie mir neben dem Freulein zu Ihr M. in die Gutschen zu sitzen, und nach allerhand Gespräch fingen sie an und sagten: Nun was soll ich aus Euch beiden machen? Als ich darauf antwortete: Ein hübsch Paar, fragten sie erst das Freulein, was sie darzu sagte; hernach sagten sie: Weil ich sehe, Ihr beiden zufrieden sein und einander liebt, so will ich sehen. Was werden aber die andern sagen? Oh, sagte ich, sie müssen wohl zufrieden sein mit dem, dass E.M. tut. Nein, sagten sie, sie werden sehen, dass sie es ausschieben, so

³⁵ Jfr N. Ahnlund, Gustaf Adolf inför tyska kriget (1918), s. 1. – I ett i flera avseenden intressant brev 27 juli 1613 från Johan VII av Nassau till sonen Johan Ernst skriver Johan, att Karl IX av Sverige, i vars tjänst han varit, sagt sig gärna gifta bort sin dotter Katarina med någon av adel, blott denne var en duktig krigare, Staatsarchiv Wiesbaden: Abt. 170:III jan.–sept. 1613.

³⁶ Se JC:s anteckningar i JCA IV:1 (E 76). Lönbom, 3, 1774, s. 39 f., har felaktigt 3 okt. Jfr not 25.

³⁷ Protokoll II, fol. 3.

³⁸ Hon var född natten mellan 9 och 10 nov. 1584, tidpunkten oviss. Se ang. henne Å. Kromnow i SBL XXI (1975).

³⁹ Protokoll V, fol. I (E 77). – Brev från Katarina till Karl Karlsson Gyllenhielm 4 nov. 1614, RA: Gyldenhielms saml., vol. 4 (E 3705).

⁴⁰ Protokoll II, fol. 3.

⁴¹ Protokoll II, fol. 3.

⁴² Brev från JC till GIIA 6 nov. o. 29 nov. 1613, RA: Skrivelser till konungen.

⁴³ Brev 29 nov. 1613, se föreg. not.

⁴⁴ Protokoll II, fol. 3 f.

lang sie können, und darnach hindern, aber ich will Euch wo möglich helfen, und wann Ihr nur etwas zu kaufen wisset, so will ich Euch stracks 40.000 Thaler mitgeben, denn ich mag nich sehen, dass meine Tochter nur ein Haus [Neukastel åsyftas] hat.”

JC skyndade sig då att framhålla, att nägot slott nog skulle vara till salu i Tyskland och nämnde några exempel. I värsta fall skulle säkerligen hans broder Johan II hjälpa honom till ökat underhåll. ”Wann dem so ist, so will ich Euch versiechern — — — dass ich Euch helfen will”, svarade Kristina.

Änkedrottningen gick här långt i sina utfästelser, längre än hon, som det skulle visa sig senare, var hågad att så snart uppfylla. JC bör emellertid, om han ej tidigare gjort det, nu ha insett, att det ej skulle bli så lätt att vinna konungen och hans rådgivare.

Det var också i en för giftermålsplanerna synnerligen ogynnsam tid som JC anlände till Sverige. Landet befann sig i ett mycket svårt finansiellt läge. Inte ett år hade förloppet, sedan freden i Knäred slutits och Sverige förde ännu krig med både Polen och Ryssland. Sverige hade att inom sex år i fyra terminer (jan. 1616—jan. 1619) lösa den omistliga fästningen Älvsborg med område från Danmark för 1 000 000 rdr, en oerhörd summa för denna tid. Prinsessan Katarinas giftermål skulle dra med sig stora utgifter för landet, större som det skulle visa sig, än stormaktstidens Sverige någonsin kunde eller ville betala. Enbart bröllopskostnaderna beräknades uppgå till betydande summor.⁴⁵ Värre var det emellertid med alla fordringar Katarina ägde, om hon gifte sig. I brev av den 31 dec. 1609 hade Karl IX fastställt Katarinas rätt till samma brudskatt, som hans systrar tillerkänts enligt Gustav I:s testamente, 100 000 rdr, dvs. lika mycket som en tiondel av hela Älvsborgs lösen.⁴⁶ Vidare hade Katarina enligt samma brev rätt att utfå hela sin moders brudskatt, 24 000 guldgulden, av vilka hälften skulle utbetalas av Gustav Adolf (av rikets järnbruk), hälften av Gustav Adolfs yngre bror

hertig Karl Filip (av skattejärnet i Närke och Värmland m. m.). Härtill kom allehanda paraphernalia, som kläder, skinn, silver och smycken, allt till betydande värden. Den 31 mars 1610 hade Karl IX ökat denna hemgift ytterligare genom att tillerkänna sina döttrar vid giftermål som vederlag för de gustavianska arvegodsens 24 000 svenska daler, vilka också skulle utbetalas i lika delar av Gustav Adolf och Karl Filip.⁴⁷ Slutligen skulle Katarina efter bröllopet få rätt till hästar, vagnar och annan utrustning till hemfärden samt tärepennningar. Giftet med Katarina skulle sannerligen bli ett ”Bisen”, som man inte såg varje dag!

Det var sålunda inte att förvånas över att Kristina befarade motstånd från ”die andern” dvs. konungen och rådet. Vidare var JC:s relativa medellöshet och avsaknad av politisk position problem.⁴⁸ JC var heller inte blind för att också konfessionsfrågan kunde vara en stötesten.⁴⁹

Intressant är det samtal, som Kristina, JC och Katarina hade, då de under resan från Gripsholm till Stockholm den 2 december gästade Kristinas hovkansler Nils Chesne-copherus' hus i Långbro.⁵⁰ De var då vid ett tillfälle: ”allein beisammen, — — — under allerhand Gespräch gab, als sollte der König und Rat gern sehen, dass Graf Magnus Brahe das Freulein bekam, und auch das Freulein davon gehört zu haben der Königin sagte. Entrüsten sich Ihre M. und sag-

⁴⁵ Protokoll V, fol. 6.

⁴⁶ RA: Urkunder rörande Sveriges konungahus nr 17. Jfr H. F/orssell/, Svenska prinsessors giftermål, 1 (Avtryck ur Ny Ill. Tidn. 1869), s. 10, 13, 15.

⁴⁷ RA: Urkunder rörande Sveriges konungahus nr 19. Löftet förnyades 16 okt. 1610, ibid., nr 20. Ang. vederlaget för arvegodsens jfr Johan Skytte till GIA 1 juli 1614, RA: Skrivelser till konungen. — ”Guldgulden” var 1550 värderad till i svenskt mynt 3 mark 7 öre, alltså något lägre än dalern vid samma tid, se H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, 2 (1875), s. 87. Senare svenska myntförsämringar har ändrat proportionerna till guldens fördel.

⁴⁸ Jfr Ahnlund 1940, s. 183.

⁴⁹ Protokoll III, fol. 14.

⁵⁰ Protokoll II, fol. 4.

ten: Wann ich mehr darvon hör, dass man solches vermeint ins Werk zu richten, so schwör ich, ich will ein Gastbot anstellen und Euch beide zusammengeben und alles das mitgeben, was mein Sohn Carl Euch schuldig ist; die andern mögen sagen was sie wollen”.

Var ryktet om Magnus Brahe som Katari-
nas friare sant, och Kristina synes ju ha
funnit det trovärdigt, var hennes indigna-
tion förklarlig. Katarina skulle bortgiftas
med fadern till den flicka, som Gustav
Adolf till Kristinas stora förtrytelse ville
göra till sin drottning. Både kungen och den
äldsta prinsessan skulle sålunda giftas in i
familjen Brahe! Det överensstämde inte
med Kristinas dynastiska planer.

Den unge Gustav Adolf var väl, som
Ahnlund framhållit, knappast lämpad att i
dessa för hans egen hjärtesak så kritiska
dagar mot moder och syster föra statsskäl-
lens talan.⁵¹ Det var från Axel Oxenstiernas
och det övriga rådets sida som man befara-
de det största motståndet mot JC:s planer. I
januari 1614 säger Kristina till JC: ”Mein
lieber Vetter! Mein Gustaf ist jetzunder gut
genug, wann ihn nun seine Rät nicht verder-
ben.”⁵² Några dagar senare kan hon med-
dela, att Gustav Adolf sagt sig vara med
JC:s ”Person wohl zufrieden, dann sie
seien besser als Gold, aber sonsten weiss er
mir keine rechte Ursach zu sagen, warum
es nicht sein solle”. När JC framhöll, att
det dock var Kristina, som hade avgörandet
i sin hand, fick han svaret: ”Ja, — — —, das
ist wahr, aber die andern sollen das Geld
ausgeben.”

Det var tydligt, att penningfrågan skulle
bli den stora stötestenen vid de kommande
förhandlingarna och att svårigheter kunde
väntas från ”die andern”, främst Axel Ox-
enstierna. Någon entusiasm för att i rådan-
de statsfinansiella läge utge stora summor
till en utländsk furste kunde inte väntas hos
den statskloke rikskanslern. God korre-
spondens med unionen kunde vinnas för
lägre pris. Enligt Kristina var det just stats-

kassans knapphet, som framfördes som in-
vändning under de diskussioner, som för-
des i Örebro i början av det nya året.⁵³ JC:s
protokollsanteckningar ger många bevis för
att Axel Oxenstierna av JC och hans krets
ansågs som själen i motståndet vid förhand-
lingarna. Spänningen dem emellan, så väl-
känd från 1630-talet, var sålunda av gam-
malt datum.

Sedan Kristina med sitt följe den 8 dec.
1613 anlänt till Stockholm, dröjde hon inte
att meddela de i staden varande rådsherrar-
na om sin bestämda avsikt att driva genom
giftermålsprojektet.⁵⁴ När Johan Skytte,
liksom de övriga rådsherrarna, skulle resa
till ett av konungen utlyst rådsmöte i Väs-
terås, fick han enligt JC av Kristina uppma-
ningen, ”dass er dem König sagen sollte, er
sage dazu, was er wolle, so könne es nicht
anders sein”. Det är giftermålet som avses.

Den 10 dec. skildes JC från Kristina och
sin tillbedda i Tälje, dit han följt dem på
deras hemresa till Nyköping. Vid avskedet
fick han av änkedrottningen rådet att först
ett par dagar efter sin ankomst till Västerås
ta upp sin sak inför konungen och då endast
helt kortfattat. Hela frågan skulle ändå,
trodde Kristina, uppskjutas till de båda
majestäternas sammanträffande, som snart
skulle äga rum (prot. fol. 4).

Den 13 dec. 1613 anlände pfalzgreven till
Västerås. Av kammarrådet, senare riksrå-
det Johan Skytte, Gustav Adolfs förre lära-
re, med vilken han redan nu umgicks rela-
tivt förtroligt, fick JC bekräftelse på vad
Kristina sagt (”man seie nun so weit, dass
man nicht zurück könne”) och av Skytte
fick han även rådet att redan den 17 dec.
tala med konungen. Så skedde och Gustav
Adolf och JC såg varandra denna dag för
första gången.

⁵¹ Ahnlund 1932, s. 71.

⁵² Protokoll II, fol. 5–6.

⁵³ Protokoll III, fol. 1.

⁵⁴ Protokoll II, fol. 4. Jfr ang. ankomsten till
Stockholm RA: RR 25 okt. 1613 och Kammar-
koll. ank. brev: E 1 a 3):1, kungl brev 1612–18:
19 nov. 1613.

Vid audiensen hänvisade JC till vad som hittills förevarit i giftermålsfrågan och begärde nu också konungens tillåtelse till ett så kristligt verk. Om krigstjänsten synes ej ens varit tal. Gustav Adolf svarade, att han visserligen av modern erfarit sakens gång "aber dessen kein(en) eigentlichen Grund wüssten". Hans syster vore också "ein königliches Erbfreulein, dem das Reich verbunden", varför frågan måste underställas även hertig Johan och de övriga rikets ständer. Kunde emellertid JC garantera Katarina ett underhåll, som anstode en kungadotter, trodde Gustav Adolf att ett gynnsamt svar nog var att vänta. Svaret var diplomatiskt och JC fick nöja sig därmed.

Julen 1613 tillbragte JC uppenbarligen i Västerås. På nyårsafton bröt Gustav Adolf upp för att resa till Örebro och sannolikt följde JC med honom. Här mötte han åter Kristina, som den 3 januari 1614 gav honom ganska nedslående nyheter. Man hade "so viel in Weg geworfen, dass Sie nicht wüssten, wie sie darauf antworten sollten". Diskussionens kärna hade varit frågan om hur stort livgeding JC kunde bjuda Katarina. Härvid hade Annas av Veldenz livgeding, avkastande 5 000 gulden årligen, satts som föredöme. Kristina själv ville först inte tro, att Anna fått så litet. JC förklarade, att om han skulle kunna lova 5 000 gulden i livgedingsränta, måste han resa hem till Zweibrücken och be fränderna garantera detta. Kristina synes omedelbart ha tagit fasta på hans ord. "Oh, sagten Ihre M., wann Ihr das tun könnt, so müssen Sie." Därmed var det förslag utsagt, som skulle bli det definitiva beslutet.

Nya nedslående underrättelser, bl. a. via Katarina, följde och JC:s oro ökade. Han begärde och fick nya försäkringar av henne att förbli trogen vad som än skulle hända. Han beslöt också be om hertig Johans bifall och bistånd (13/1, prot. fol. 5). Denne synes redan från början ha ställt sig välvillig och uppträdde som pfalzgrevens förespråkare. De båda jämnåriga furstarna blev mycket förtroliga med varandra och t. o. m. duade

varandra. Hertig Johan och Kristina lyckades också i förening genomdriva, att kungen sände deputerade till honom för att närmare diskutera frågan. Uppenbarligen hade det inte varit lätt att få det därhän och Kristina förklarade: "Ich hab Mühe genug gehabt, dass ich sie dazu bewegt, dass sie E.Ld. hören wollen" (fol. 6). Intressant är hennes antydning om att det var särskilt fruktan för att JC skulle skriva till Heidelberg och be om råd i sitt beträngda läge, som påskyndat delegaternas avsändande.

Den 20 januari infann sig Axel – tillsammans med brodern Gabriel Gustavsson – Oxenstierna samt änkedrottning Kristinas ovannämnde hovkansler Nils Chesnecopherus, och meddelade rakt på sak, att något beslut i giftermålsfrågan inte kunde lämnas, förrän JC angivit, dels hur han ämnade underhålla Katarina under hennes livstid, dels vad han ämnade lämna i morgongåva och som livgeding. JC svarade, att han ämnade underhålla Katarina med vad han själv hade i årsinkomst samt lovade henne en morgongåva på 4000 gulden och ett slott /Neukastel/ jämte 5000 gulden årligen som livgeding (fol. 6f). Han lovade söka vinna sina båda bröder och kurfurst Fredrik som borgensmän. Därmed avlägsnade sig de deputerade.

Den 28 januari, då JC uppsökte Gustav Adolf för att begära svar, fick han av denne beskedet, att konungen i samråd med Kristina och hertig Johan beslutat inhämta råd i frågan från kurfursten av Pfalz i dennes egenskap av Katarinas närmaste frände på modernet. JC ombads resa tillbaka till Tyskland – underförstått för att skaffa sig garantier för det begärda livgedinget och medel till morgongåvan – och sedan komma tillbaka i sällskap med två sändebud för att förhandla om giftermålskontraktet.⁵⁵ Man ville på svensk sida uppenbarligen så mycket som möjligt binda även Kurpfalz vid de planerade överenskommelserna. I

⁵⁵ Protokoll II, fol. 8.

princip hade dock Gustav Adolf givit med sig. Kristina berättade den 7 februari, att konungen förklarat, att "es wäre nun so weit kommen, dass es anderst nicht sein könnte". Dagen därpå förklarade också Gustav Adolf för JC, att denne skulle finna honom – så löd kungens egna ord – "comme un bon frère" (fol. 9). Samtalsspråket mellan de båda furstarna var nu som oftast franska.

När Gustav Adolf och JC före den förres avresa från Örebro den 11 februari tog avsked från varandra, försäkrade kungen att giftermålet nu blott berodde av kurfurstens tillstyrkan och JC:s möjligheter att ordna med morgongåva och livgeding (fol. 9). När han kom tillbaka, skulle giftermålstraktationen börja, även om Gustav Adolf själv då inte hunnit tillbaka från sin förestående resa till rikets östgräns. Då Kristina hörde detta, svarade hon: "Lieber Vetter! Das hab ich Euch lang gesagt, wann mein Sohn Gustaf nicht inwillens wäre, es zu tun, so würde er den Kurfürsten nicht um Rat ansprechen." Axel Oxenstierna förklarade samma kväll, att kungen före sin avresa från landet skulle lämna fullmakter för giftermålsförhandlingarna. Att man fortfarande kunde vara osäker om rådets inställning framgår bl. a. av Chesnecopherus' försäkran till pfalzgreven vid deras avsked, att Kristina beslutat bistå denne, vore det också "wieder aller Reichsrät willen".

Den 17 februari bröt även JC upp (fol. 11). Dessförinnan betygade han änkedrottningen sin stora tacksamhet för hennes bistånd. "Schossen Ihrer M. abermals die Tränen in die Augen und sagten zu mir: Ihr wisset, dass ich Euch allzeit zugesagt als eine Mutter beizustehen." Av Katarina fick han nya försäkringar om trohet. Hon skulle inte låta någon annan påtvingas sig, "er sei gleich Kaiser oder König, auch keinen falschen Zungen Glauben geben – – –". Med dessa besked och försedd med skrivelser till Kurpfalz och Johan II begav sig så JC söderut.⁵⁶

Hemfärden gick över Vadstena, där han

19–24 februari gästade hertig Johan (fol. 11), och Jönköping. I början av mars passerades gränsen vid Markaryd. Sällskapet bestod då av 23 personer.⁵⁷

Giftermålsförhandlingar i Tyskland och Sverige 1614. Bröllopet 1615

JC:s resa till Sverige var, som torde ha framgått av det ovan sagda, indirekt en följd av de önskemål om ökad kontakt sinsemellan, som år 1613 fanns på såväl svenskt som tyskprotestantiskt håll. Pfalzgrevens nära förbindelse med unionens ledning och Kurpfalz hade givit honom långt starkare ställning än vad han som obetydlig tysk furste annars skulle ha haft, och denna omständighet hade säkerligen bidragit till att giftermålsförhandlingarna dock kunde genomföras. Det var förvisso också bara som förbindelselänk mellan Sverige och unionen som hans person i t. ex. Axel Oxenstiernas ögon kunde få något intresse eller värde för Sverige.

Vid hemfärden februari-mars 1614 vintervägen över Markaryd och genom Danmark, sammanträffade JC med Kristian IV och hans råd i Köpenhamn.¹ Färden gick vidare till Haderslev i Sönderjylland och till Gottorp, där han besökte hertig Johan Adolf, en annan av änkedrottning Kristinas bröder. I Altenkloster nära Buxtehude vid Este träffade han åter sin vän Otto Schultheiss, vilken fick ta del av just de anteckningar, varifrån ovanstående uppgifter om besöket i Sverige hämtats.² Efter att av

⁵⁶ GIIA:s brev var dat. 16 dec. 1614, RA: Kansliets diaries A II nr 18. Diarium över utg. skrivelser från tyska kansliet 1611–19. Ang. avresan se JC:s anteckningar i JCA IV: 1 (E 76). Jfr Lönbom 1774, s. 40 (fel dag angiven).

⁵⁷ Man rastade där två nätter och hann förtära bl. a. 3 får, 4 höns, 1 gås och 3 tunnor öl, UUB: Handskriftssaml. E 352: avskrift av kvitto, undertecknat av drottningens enspannare Mickel Nilsson. Original i RA: Smålands handl. 1613, nr 11.

¹ JC till Axel Oxenstierna 21 mars 1614, AOSB II:10, s. 389 ff.

² Protokoll II, fol. 11 f.

Schultheiss ha erhållit bl. a. löfte om dennes bistånd vad avsåg ärkebiskop Johan Fredriks vidare stöd, fortsatte JC till Kassel, dit han ankom den 28 mars (fol. 13). Lantgreve Moritz lovade allt understöd han kunde ge i äktenskapsärendet och han skulle också komma att hålla sitt löfte.

Den 4 april anlände JC till Meisenheim, där han besökte sin mor och begärde också hennes bistånd (fol. 13).

JC:s mål att dels skaffa garantier för ett livgeding åt Katarina med 5000 gulden i årlig avkastning, dels sammanbringa samma summa till morgongåvan³ var ingalunda lättvunnet. För den skuldsatte Johan II av Zweibrücken var det, som det skulle visa sig, omöjligt att bistå med nämnvärda bidrag. April och maj 1614 var en tid av rastlösa förhandlingar med modern i Meisenheim och brodern Johan II och hans råd i Zweibrücken. Vid besöket i Meisenheim 4 april hade pfalzgrevinnan Magdalena försäkrat honom och Gustav Adolfs sekreterare Bernhard Helfrich – som följt med från Sverige med bud från det svenska konungahuset – om allt det bistånd hon mäktade lämna. Hon framhöll dock, att frågan om det jülichska arvet ännu inte var löst. Den 9 april är JC i Zweibrücken, den 14 åter i Meisenheim, den 16 tillbaka i Zweibrücken (fol. 13).

Familjens eget bistånd räckte emellertid inte långt och den 18 april är JC och Johan II i Heidelberg för att begära även den kurfurstliga familjens hjälp.⁴ Gustav Adolf hade ju också begärt kurfurstens "råd" i giftermålssaken och Helfrich medförde skrivelser från konungen till både Fredrik V och Johan II.⁵

I Heidelberg hade det kurfurstliga rådet redan börjat överta en del av administratörens maktbefogenheter. Den 16 augusti 1614 skulle Fredrik V som myndig själv överta regeringen och redan i mars s.å. meddelade Johan II, att han var i färd med att avveckla sin administration.⁶ I april är han emellertid mycket missbelåten och sårad över att rådet i flera ärenden redan age-

rat utan att ens underrätta honom.⁷ I varje fall var inte ett ställningstagande av kurfurst Fredrik och hans råd i giftermålsfrågan längre en formsak.

I Heidelberg var änkekurfurstinnan Louise Juliane klart positiv till giftermålet. Värre var det med kurfursten och hans råd. Storhovmästaren Johann Albrecht von Solms skriver den 19 april till Christian av Anhalt, att Johan II och JC ankommit till Heidelberg för att diskutera äktenskapsfrågan.⁸ Solms tillägger: "Ce sera d'un bien dure digestion, que de donner conseil à toutes deux parties." Den 26 april skriver han, att "on a demandé l'avis de S.A. /Son altesse/ de toutes deux côtes, ou elle se trouva un peu en peine ...". Svaret hade emellertid till sist blivit positivt.⁹ Klarare ändå uttalar sig kanslern Johann Christoph von der Grün i brev till furst Christian dagen därpå.¹⁰ Utan att han tydligen vet, att Christian är en av de främsta tillskyndarna till giftermålet i Sverige, skriver han, att Johan II och JC oväntat kommit till Heidelberg och propulerat "ganz unerwartende Dinge und Sachen, nähmlich Rat und Hilf zur Beförderung der Heirat zu Schweden – –". "Wir haben gemeint", skriver Grün vidare, JC "ziehe hinein ein Land zu gewinnen, so ist es um Eroberung einer Frau zu tun gewesen". Han nämner breven

³ JC:s ursprungliga erbjudande om 4 000 gulden i morgongåva hade han nödgats öka med ytterligare 1 000 gulden.

⁴ Jfr skrivelser från pfalzgrevinnorna Magdalena och Maria Elisabeth till JC, båda dat. 14 april 1614 (den sistn. ej i Per Sondéns tr. förteckning över Stegeborgssaml.) i JCA III A (E 56 o. 46). JC reste via Annweiler, som låg intill hans underhållsområde, där han uppvaktades av borgerskapet, se G. Biundo, Annweiler, Geschichte einer alten Reichsstadt (1937).

⁵ Daterade 16 febr. 1614, RA: Kansliets diarium A II nr 18, Diarium över utg. skrivelser från tyska kansliet 1611–19.

⁶ Landesarchiv Oranienbaum: Abt. Bemburg, A 9a, Nr 136a (fol. 59). Jfr V. Press 1970, s. 485.

⁷ Johan II till Christian av Anhalt 25 april 1614 likaså A 9a 136a (fol. 61–62).

⁸ Ibid. fol. 66v.

⁹ Ibid. fol. 67.

¹⁰ Ibid. fol. 75.

från Sverige och att det enligt uppgift nu vore "so weit gekommen, dass es nicht wieder zurück werden könne". Kurfursten hade varit missbelåten med att Sverige lät saken bero på hans uttalande, och varit svår att beveka. Möjligen var han också missnöjd över att inte ha blivit orienterad i förväg. Vad man i Heidelberg haft mest att invända emot, framgår ej. Av Grüns brev att döma synes den ekonomiska frågan ha spelat störst roll. Man befarade, att giftermålet skulle stå Pfalz dyrt. Kanske fann man det även politiskt mindre opportunt – av hänsyn till Danmark och Brandenburg – att engagera sig så intimt med Sverige. JC själv fann också vid ett andra besök i Heidelberg, att kansler Grün var mera intresserad av förhållandena i Sverige och den goda "korrespondensen" med detta land än av att lämna ekonomiskt bistånd.¹¹ Johan II hade emellertid starkt talat för JC:s sak och denne själv hade tydligt framhållit vilken skandal, som skulle drabba inte bara honom utan hela det pfalziska huset, om giftermålsplanerna gick i stöpet (fol. 15). Om han fick några pengar från kurfursten framgår inte av det använda materialet men viktigast var ju att Fredrik V till sist lovade rekommendera giftermålet.

De flesta av JC:s anförvanter bidrog till morgongåvan, även fränderna i Öttingen och Leiningen, pfalzgreve Georg Hans i Veldenz m. fl. (fol. 13f). Både Öttingen och Leiningen besöktes av JC personligen. Även lantgreve Moritz i Kassel skulle ombedas hjälpa till.

JC hade lovat vara tillbaka i Sverige vid midsommartid. I början av juni avslutades förberedelserna för Sverigeresan under täta konferenser med bl. a. Johan II och dennes råd (fol. 16). Den 8 juni bröt JC, väl försedd med rekommendationsskrivelser till det svenska kungahuset, upp från sin födelsestad. Det skulle dröja omkring fyra år, innan han fick återse den.

Ändamålet med besöket i Pfalz var vunnit. JC skulle vid giftermålsförhandlingarna inte bara kunna lova Katarina en mor-

gongåva på 5000 gulden att, om så erfordrades, utbetalas kontant genast efter bröllopet utan även tillerkänna henne ett livgeding som änka bestående av de båda slotten Neukastel och Falkenburg med alla därtill hörande områden och inkomster. De senare uppgick till den begärda summan av 5000 gulden årligen. Vidare hade Fredrik V den 25 april 1614 till Gustav Adolf avsänt den begärda rekommendationsskrivelsen.¹²

Återfärden gick via släktingarna i Meisenheim, Lautereck och Kaiserslautern, dit Louise Juliane nu flyttat – enligt Johan II till stor förlust för Kurpfalz.¹³ I JC:s följe var bl. a. de båda av Gustav Adolf begärda sändebuden, vartill utsetts det zweibrückska rådet och amt-mannen i Meisenheim Johann Reinhard von Sickingen och Johan II:s geheimsekreterare Heinrich Kessler.¹⁴ Sickingen representerade även Fredrik V. Vid mitten av juni var man i Kassel. Besöket hos lantgreve Moritz blev denna gång

¹¹ Protokoll II, fol. 14. – von der Grün följde verkligen förhållandena i Sverige med ett visst intresse. 12 febr. 1613 förmedlade han från London till sin rådskollega Volrad von Plessen rykten om fred mellan Sverige och Danmark. Enligt Grün skulle Danmark få Älvsborg för alltid och Kalmar på tio år. Kristian IV skulle gifta sig med Katarina av Sverige och Gustav Adolf skulle få Kristian IV:s syster, änka efter Christian II av Sachsen, som gemål, Bayerisches Geheimes Staatsarchiv: Kasten Blau 118/12. Den 24 febr. kunde han emellertid ge riktigare besked, ibid.

¹² Omtalad bl. a. i brev från Fredrik V till GIJA 6 april 1615, bland kurfurstens brev till JC (!), JCA IIIA (E44). I brev (i avskr.) 29 maj 1614, RA: Diplomatica, Germanica 1403, bekräftar Fredrik V detta, samtidigt som han meddelar, att J. R. von Sickingen också reser som ombud för honom.

¹³ I not 7 nämnt brev till Christian av Anhalt.

¹⁴ Johan II till Axel Oxenstierna 6 juni 1614, RA: Ax. Ox:s saml., B: 1 (E686); fullmakt för sändebuden 6 juni 1614, JCA IV:2 b (kopieboken, E78); brev från Fredrik V 21 maj, Johan II 5 o. 6 juni och Georg Gustav av Veldenz 4 juni 1614 till GIJA, RA: Avskrifter i Diplomatica: Germanica FXII, Förhandl. rör. Sveriges förbindelser med Kurpfalz (1403). S.F. Hammarstrand, Försök till en historisk framställning av förhandlingarna om Sveriges deltagande i trettioåriga kriget till fördraget i Beerwalde d. 13 januari 1631 (1855), s. 14 not 2, skriver efter felaktig kopia "Weissenheim".

mycket givande. Moritz visade nämligen, att han verkligen menade allvar med sina löften. Dels överlämnade han till JC rekommendationsskrivelser till Gustav Adolf, Kristina, hertig Johan och Nils Chesnecopherus, dels bistod han pfalzgreven ”mit einem tausend gulden Zehrung”, en betydande summa.¹⁵ Intressant är lantgrevens ”Entdeckung”, att det i tidens diplomati så framträdande engelska sändebudet vid kejsarliga hovet, Stephen Lesieur, sökt direkt ingripa – väl hos Fredrik V – för att förhindra JC:s giftermål med Katarina.¹⁶ På engelskt håll betraktade man just under förra delen av år 1614 Gustav Adolfs politik med viss misstänksamhet.¹⁷ Kanske spelade den antisvenska engelska drottningen Anna av Danmark, Kristian IV:s syster, här också en roll.

Från Kassel begav sig JC till Neuenkloster, där han åter sammanträffade med Otto Schultheiss (21 juni).¹⁸ Han besökte hertig Johan Adolf av Holstein i Steinbeck den 23 juni och sin beskyddare, ärkebiskop Johan Fredrik, i Eutin dagen därpå. Av ärkebiskopen fick JC en rekommendationsskrivelse för sig till Gustav Adolf, vari Johan Fredrik under påpekande av att Kurpfalz nu skriftligen uttalat sig för giftermålet, varmt förordade detta.¹⁹ I övrigt erhöll JC allehanda uppdrag att uträtta för ärkebiskopen i Sverige.

Den 27 juni var JC i Lübeck, där han överenskom med von Sickingen att resa sjövägen till Kalmar (fol. 17). Dagen därpå avseglade man dit.

När JC den 1 juli 1614 för andra gången beträdde Sveriges jord (fol. 17), var han, mänskligt att döma, väl förberedd för de kommande förhandlingarna. De svenska villkoren var uppfyllda och de furstliga rekommendationsskrivelserna många. Under vistelsen i Tyskland hade han bibehållit kontakten med det svenska kungahuset och i brev den 31 maj 1614 hade Gustav Adolf lovat att ha sig hans ”eigene particular Sachen” rekommenderade och angelägna.²⁰ Allt såg väl ut.

I Kalmar gästade JC ståthållaren på slotet, riksrådet Johan Eriksson (Ulfsparre) (fol. 17). Därifrån begav han sig landvägen till Nyköping dit han ankom den 6 juli. Dagen därpå återsåg han Katarina och änkedrottningen.

De båda damerna övertygade pfalzgreven om att de fortfarande var honom välbevågna. Nils Chesnecopherus kunde berätta, att Kristina alltjämt var beredd att genomdriva giftermålet, ”sei es auch wieder der Reichrät Willen” (fol. 18). JC å sin sida berättade bla, att han förhandlat med brodern om att förvärva ett område vid Bischweiler nära Hagenau.²¹

JC:s vistelse i Nyköping blev lång, ca tre månader. Vid tiden för hans ankomst befann sig Gustav Adolf i Narva och dit begav sig i början av juli även Axel Oxenstierna. En månad tidigare hade rikskanslern på rådets uppdrag besökt Kristina för att bli inhämta hennes mening om hur det skulle förfaras med giftermålsförhandlingarna i konungens frånvaro.²² När rikskanslern den 13 augusti lämnade Reval för att återvända till Sverige, medförde han bla instruktioner för sig, riksdrotsen Magnus Brahe och kammarrådet Johan Skytte att

¹⁵ Protokoll II, fol. 16; Chr. von Rommel, *Neue Geschichte von Hessen*, III (1839), s. 332 f.; Hammarstrand, s. 14, not 2. Brevet till GIIA i avskrift i RA: *Diplomatica*, *Germanica* (1403). Brevet till Chesnecopherus 7 april 1614 i koncept, Staatsarchiv Marburg: 4 f Schweden, Nr 81.

¹⁶ Protokoll II, fol. 16. Om Lesieur se Briefe und Akten, Bd 11, registret.

¹⁷ Thyresson, s. 71 f.

¹⁸ Protokoll II, fol. 16.

¹⁹ Johan Fredriks brev 26 juni 1614, RA: *Diplomatica*, *Germanica* DIII (1059).

²⁰ Ang. brev från Fredrik V, Johan II och Fredrik Casimir, Georg Gustav, Moritz av Hessen och Johan Fredrik av Bremen se kopior i *Germanica* 1403. – GIIA:s brev i JCA III A (E 30). Se även brev från Kristina d.ä. till Axel Oxenstierna i dennes saml. B:1 (E 582) samt AOSB I:2, s. 185, o. II:1, s. 55 f.

²¹ Senast vid JC:s avsked från Johan II hade den senare gjort utfästelser härom. Jfr Protokoll V, fol. 16.

²² AOSB I:2, s. 196 f. (1614 3/6); Ahnlund 1940, s. 177.

efter hemkomsten delta i uppgörande av giftermålskontraktet mellan pfalzgreven och Katarina.²³ På samma dag, som instruktionerna avgavs, den 25 juli, uppsattes även skrivelser till änkedrottningen, hertig Johan och rådet samt till Magnus Brahe och Johan Skytte.²⁴ Brevet till de båda förstnämnda innehöll främst en begäran om biträde vid förhandlingarna genom ombud, breven till Brahe och Skytte innehöll befallningar att jämte rikskanslern representera konungen vid förhandlingarna. I skrivelsen till rådet i gemen framhåller Gustav Adolf bl. a., att han, då hans ankomst till Sverige av alla handa skäl torde dröja, anmodat sin moder och svåger (det vill säga hertig Johan av Östergötland) att tillsammans med rådet uppsätta "heiratskontraktet". Han uppdrar även åt rådet att beställa om allt som kunde erfordras till bröllopet. Slutligen anmodar konungen rådets medlemmar, att de "på det bästa vis och sätt som I kunne, äntskylla och ursäkte vele", att inte brudskatt m. m. kan – vilket pfalzgreven torde komma att påfordra – utbetalas omedelbart efter bröllopet, ty som han skriver, "Eder såväl som andra nogsamt är veterligt, att vi uti vårt förste regements begynnelse have funnit för oss en tom skattkammare och oförmöget rike – – –".

Instruktionen för de tre kommissarierna, Brahe, Oxenstierna och Skytte, dat. Narva den 25 juli 1614, innehåller först en uppmaning till dem att begära änkedrottningens och hertig Johans biträde vid förhandlingarna, vilka skulle få ta sin början först, sedan de pfalziska sändebuden visat upp vederbörliga fullmakter.²⁵ I fråga om förhandlingarna gav instruktionen i tio punkter noggranna riktlinjer. Katarina och hennes tjänare skulle tillförsäkras full religionsfrihet. I fråga om livgeding och morgongåva skulle kommissarierna söka genomdriva en ökning av de tidigare löftena. I tredje punkten framställdes vidare krav på vederlag från JC:s sida för Katarinas brudskatt med helst samma summa, 100 000 rdr, eller åtminsto-

ne hälften därav (!). Summan skulle placeras på ett säkert sätt och Katarina skulle dra räntan därav, så länge hon levde.

Katarinas brudskatt borde, om äktenskapet blev barnlöst, efter makarnas död återgå till Sverige. I fråga om livgedinget begärdes noggranna försäkringar, likaledes angående Katarinas underhåll om hon ville lämna Pfalz eller om hon vorden änka ville gifta om sig. Brudskatten skulle inte utbetalas genast – Gustav Adolf pekade på Älvsborgs lösen – utan på vissa terminer. JC och Katarina skulle, sedan Katarina försäkrats om vad henne rätteligen tillkom, avsäga sig alla anspråk på ytterligare "fäderligt, moderligt, broderligt och systerligt arv. Allenast den arvliga succession, så vitt och på det fall Hennes K:t efter den i Norrköping anno 1604 upprättade arvförening succedera må, oförkränt" (punkt 9).²⁶ Slutligen skulle kommissarierna överlägga med änkedrottningen och Katarina om allt annat, som borde iakttas. Tiden för bröllopet sattes preliminärt till februari eller mars 1615.

Kraven på JC hade sålunda dramatiskt ökats, sedan frågan varit på tal i Örebro. I synnerhet var det märkliga kravet på vederlaget, såsom det framförts, ett krav som kunde väntas möta det starkaste motstånd. Ett sådant stort vederlag kunde JC aldrig tänka sig bli i stånd att prestera, såvida inte brudskatten användes härtill, men det förutsattes tydligen inte. I en tilläggsinstruktion, uppsatt av rikskanslern själv, ävenledes den 25 juli, prutas också härpå. Det förutsattes i denna, att pfalzgreven inte skulle kunna utlova så mycket som begärdes, varför kommissarierna skulle låta vederlaget "så småningom till 50, 40, 30

²³ Ahnlund 1940, s. 180 f.

²⁴ RA: RR 25 juli 1614. Brevet till Skytte i RA: Kammarkollegiets ank. brev I:1, Kungl brev 1612–18. Särskilt brev även till Axel Ryning, RR s.d.

²⁵ Instruktionen återges efter RR i AOSB II:1, s. 69 ff.

²⁶ Enligt 1604 års arvförening kunde dock Katarina inte arva riket så länge hon var gift med den reformerte pfalzgreven.

och till det aldre ytterste tu tusend riksdaler avslås; dock ingalunda ringare”.²⁷ I tilläggsinstruktionen medges dock kommissarierna att bevilja ränta på den innestående brudskatten.

Bakom de starkt ökade krav, som nu nämnts, stod av allt att döma, den hårde förhandlaren Axel Oxenstierna. Så uppfattade också JC själv saken. Rikskanslerns strävanden synes ha gått ut på att pressa pfalzgreven så långt som möjligt och också att förhålla allt i samband med giftermålet, som kunde medföra utgifter för det finansiellt utblottade Sverige, utgifter som landet enligt Oxenstiernas mening inte mäktade göra.

JC uttryckte sitt missnöje bl. a. genom att anteckna i sitt ”protokoll”, att rikskanslern efter sin ankomst till Nyköping den 14 september 1614 ”Ihrer M. der Königlichen Wittib im Nahmen des Königs allerhand fürbrachte, dardurch mein vorhabendes Werk aufs wenigst so lang immer möglich möchte aufgeschoben werden”.²⁸ Dagen därpå meddelade Kristina, att Axel Oxenstierna fått en obillig instruktion angående bl. a. krav på vederlag. Brudskatten skulle inte kunna betalas; över huvud saknades pengar till Katarinas utrustning etc. Axel Oxenstierna hade menat att man inte kunde sätta hela riket ”in Spoli” för Katarinas skull. Svår dragkamp väntade.²⁹

Den följande tiden intill JC:s avresa från Nyköping till Stockholm den 8 oktober blev för honom en period av ivriga bemödanden att förmå Kristina och hertig Johan att överge kravet på vederlaget samt att verka för brudskattens snara utbetalande. Visserligen erkände änkedrottningen, att man borde ha fört frågan om vederlaget på tal redan på nyåret i Örebro samt att hon inte kunde inse ”wie gegen unsern Herren Gott es zu verantworten, wann man das Freulein, welches nunmehr fast zu Jahren kommen, wollte deswegen sitzen lassen”.³⁰ Hon kunde dock inte råda pfalzgreven annat än att vara medgörlig i fråga om vederlag och brudskatt. JC protesterade men förgäves.

Rikskanslern gjorde sig ingen brådska.³¹ Pfalzgrevens enda tröst under denna tid var de försäkringar, som Katarina gav honom, att hon alls inte tänkte på gods och guld i giftermålsfrågan utan skulle bekväma sig till all billighet (fol. 2). Hon gav honom även direkt stöd, i det att hon överlämnade till honom allehanda dokument rörande sitt modernearv och sina paraphernalia m. m., vilka dokument kunde vara av värde vid de kommande förhandlingarna.

Den 8 oktober tog JC avsked från Kristina. Han bad henne ånyo om bistånd och råd, när han ju ”fast auf ein ungewisses” reste till Stockholm. Efter en stunds samtal avslöjade Kristina, att ”man wäre gemeint es zu Stockholm spitzfindig mit mir anzugreifen, aber Ihre M. hätten befohlen, man sollte nicht hart in mich setzen und mich zu hoch hinaus, sollte mich deswegen nicht irren lassen, dann S.M. der König Ihrer M. der Königin alles heimgestellt”. Vederlag skulle dock komma att krävas, och i fråga om brudskatten borde JC inte alltför mycket pocka på dess omedelbara utbetalande efter bröllopet. I övrigt fick han inte låta riksrådet märka, ”dass hiervon ich etwas Bericht (habe), oder auch (dass) ich mich auf Sie, die Königin, verlasse, sondern meine Sachen sonsten bestes Fleisses möglich fürbringen” (fol. 3). Änkedrottningens indiskretioner bör ha verkat lugnande.

Den 10 oktober var JC i Stockholm. Han sammanträffade där med von Sickingen och Kessler, som kallats dit. Johan Skytte sökte trösta och lugna honom. Den 13 oktober kom också Axel Oxenstierna till huvudstaden (fol. 4).

De följande veckorna upptogs av nya förhandlingar, främst mellan JC och Oxen-

²⁷ Tilläggsinstruktionen återges efter RR i AOSB 11:1, s. 73 f.

²⁸ Protokoll III, fol. 1.

²⁹ Protokoll III, fol. 1. Jfr däremot rikskanslern till Magnus Brahe 3 okt. 1614, koncept i RA: Ax. Ox:s saml A:1 (E 523).

³⁰ Protokoll III, fol. 1.

³¹ Han reste till Tidö. Jfr Ahnlund 1940, s. 182.

stierna. Den senare gjorde gällande att han bara följde sin instruktion; JC fick därför inte förtörnas på honom. Man kunde inte förtänka, att konungen sökte sin systers bästa. Den i kansliet tjänstgörande Petrus Petrejus meddelade emellertid en dag von Sickingen i förtroende, måhända på order, att han av rikskanslern erfarit, att allt berodde på frågan om vederlaget, som skulle omfatta 100 000 riksdaler, "könne man das tun, so seie es ja, wo nicht müsse man mit einem Korb wieder anheim ziehen". Den förut landsflyktige greve Johan Casimir Leijonhufvud, för vilken JC i början av året enträget intercederat³², berättade en annan dag, att änkedrottningen vid ett tillfälle yttrat, att hon ej skulle överge JC:s sak, "dann ohne Ihre Hilf würde man mir gewiss einen Fuss stossen, sie aber wollte es hindern mit Göttes Hilf."³³

Skytte tjänstgjorde under dessa oktoberdagar som mellanhand utan att binda sig åt något håll. Chesnecopherus var mera öpenhjärtig och synes liksom tidigare ha stått på JC:s sida. Den 20 oktober berättade han, att Oxenstierna vid sitt senaste avsked från Kristina låtit förstå, att man ämnade ansätta JC "hart und spitzfindig". Härpå hade Kristina svarat: "Hola, hola, nicht allzu hart, es ist mein Vetter" (fol. 9).

JC var nu övertygad om att rikskanslern ämnade uppskjuta förhandlingarna dag för dag, ända till konungens ankomst eller t. o. m. söka få saken hänskjuten till ständerna (fol. 9). Han var även vid samtal med rikskanslern mycket bitter (fol. 11). Dröjsmålet med förhandlingarna berodde emellertid nu på att hertig Johans kommissarier, Lindorm Ribbing och hovrådet Augustinus Cassiodorus de Reina, försenats till följd av ett missförstånd. De anlände först den 4 november. Kristinas representanter var Gustav Adolfs halvbror Karl Karlsson Gyllenhielm och Nils Chesnecopherus.³⁴

Ett par dagar senare anförtrodde Augustinus i hemlighet pfalzgreven, att rikskanslern sagt honom att någon traktation egentligen inte behövdes, "weilen die Königin

das Werk angefangen, die Principalin zu-frieden und zum dritten H(erzog) Johann mir /J.C./ allen brüderlichen Beistand zugesagt" (fol. 17). Augustinus bad JC inte alltför mycket samtala med honom, enär detta kunde verka misstänkt, samt uppmanade denne att inte låta sig förbryllas, även om han bleve hårt ansatt. Johans sändebud måste ställa sig partiska men skulle "in Effect" befordra hans sak (fol. 16). Med Johans kommissarier stod JC sålunda i viss komplott.

JC begagnade väntetiden att för sig själv gå igenom Norrköpings beslut, vad gällde successionsfrågan, och menade, att beslutet bara gällde den augsburgska bekännelsen av 1530, mot vilken hans kalvinska tro inte stred (fol. 14). Karl IX, som velat gifta bort Katarina med Johan II (sic), kan inte ha menat annat. Sickingen informerades. Redan nu ville sålunda JC göra gällande, att Katarina ej skulle förlora sin successionsrätt, om hon gifte sig med honom.

Giftermålsförhandlingarna började på allvar först den 8 november och blev en uppvisning i vaksam diplomati och noggrann aktgranskning.³⁵ Rikskanslern förde till en början själv protokollet.³⁶ Innan huvudfrågan kom till diskussion, förklarade de svenska kommissarierna, att intet beslut skulle anses giltigt, förrän kurfursten och JC:s båda bröder ratificerat det. De pfalziska sändebudens fullmakter hade nämligen inte befunnits nöjaktiga. Om livgeding och morgongåva blev man snart nog enig men det var värre med brudskatten och vederlaget. Pfalzarna kunde till sist endast tänka

³² JC till GIHA 12 febr. 1614, RA: Skrivelser till konungen; GIHA:s svar 16 febr., RA: RR 1614 jan.-maj, fol. 296, dito till Kristina 22 febr., ibid., fol. 374. Se även Ahnlund 1940, s. 153 ff.

³³ Ang. ovanstående Protokoll III, fol. 4-8.

³⁴ Protokoll III, fol. 12f. Jfr Ahnlund 1940, s. 182. I brev 19 okt 1614 uppmanar Axel Oxenstierna delegaterna från Östergötland att infinna sig, AOSB I:1, s. 86, och I:2 s. 214.

³⁵ Jfr Ahnlund 1940, s. 183.

³⁶ Protokoll över förhandlingarna 7-10, 15, 18-19 nov. 1614 i AOSB I:1, s. 85-97.

sig ett vederlag för livgedingets avträdande, för den händelse Katarina blev änka och ville lämna Pfalz och träda i nytt äktenskap.³⁷ Den 18 november frågade de svenska delegaterna Gustav Adolf om han vore tillfreds med denna kompromiss, "alldenstund vi endels förmärke förmögenheten [dvs. J.C.:s] inte mere vete tillsäga".³⁸ Gustav Adolf hade nämligen återvänt till Stockholm från sin långa bortovaro den 13 november.³⁹

Den 17 november kunde riksstallmästaren Klas Horn meddela JC, att Gustav Adolf sagt, att då det nu bara ankom på vederlaget, vore det inte nog orsak "ein Kavalier sollte also hart gehalten werden, und S.M. wollten das wohl machen".⁴⁰ Pfalzgreven skulle inte tvingas gå längre i fråga om vederlaget, än vad han själv ansåg sig kunna medge. "Ich hab befohlen, man solle tractieren", sade konungen till JC vid avskedet. Han bad också denne ursäkta, att han ansattes så hårt. Allt skedde bara för Katarinas skull.

Vederlagsfrågan hade blivit en seger för JC. Inga pengar skulle utbetalas förrän han eventuellt själv avled före gemålen. I fråga om brudskattens utbetalande måste där- emot JC göra en stor eftergift. Han och Katarina fruktade, att frågan annars skulle komma att uppskjutas till en riksdag (fol. 36). Den 28 november gav Gustav Adolf rent besked. Av brudskatten kunde ingenting betalas, förrän Älvsborgs lösen erlagts. Därefter skulle de 100 000 riksdalerna betalas terminsvis under en tid av sex år. Trots JC:s alla föreställningar var konungen obeveklig på denna punkt (fol. 37). Som vi känner från svensk historia, var det på tvingande grunder.

Koncept till giftermålskontraktet förelåg den 5 december.⁴¹ Även detta diskuterades punkt för punkt. Härunder lovade Gustav Adolf att i gengäld för uppskovet med brudskattens erläggande ge JC – utöver ränta – en årlig pension på 2000 riksdaler att utbetalas från tiden för bröllopet (fol. 61).

Den slutliga redaktionen av kontraktet

uppsattes av Kessler och ett par av Gustav Adolfs sekreterare.⁴² Efter det man vid en sammankomst i Johan Skyttes hus "sich heftig mit einander gezankt" om diverse frågor – i dessa dagar var bl. a. religionsfrågor på tal – men vilka framgår inte av protokollet – var man äntligen enig (fol. 63 ff.). Den 21 december låg kontraktet färdigt. Samma dag uppsattes även skrivelser till kurfurst Fredrik och pfalzgrevarna Johan II och Fredrik Kasimir, JC:s mellanbror, med bilagda avskrifter av heiratskontraktet och med begäran om deras ratifikation.⁴³

Kontraktet, vars ena exemplar finns bevarat i riksarkivet,⁴⁴ inleds, betecknande nog, med konstaterandet, att giftermålet beslutats med Kristinas, hertig Johans och riksrådets samtycke och med kurfurstens råd och "consens" i syfte att bevara och utveckla de goda förbindelserna mellan de svenska och de pfalziska furstehusen. Därefter lovas Katarina åt JC och bröllopet föreslås skola äga rum den 24 augusti 1615.⁴⁵ Innan bröllopet sker och för att kontraktet skall vara giltigt, skall det dock ratificeras av JC:s bröder.

³⁷ Jfr Protokoll III, fol. 17 ff. och Protokoll V, fol. 9–34.

³⁸ RA: Rådets handlingar och brev vol. 11: Rådet till K. M.: 1612–32, fol. 19.

³⁹ Ahnlund 1940, s. 184.

⁴⁰ Protokoll IV, fol. 25.

⁴¹ Konceptet i Protokoll IV, fol. 40–57. Jfr där JC:s rättelser, fol. 58 ff. Den 12 dec. sände GIIA avskrifter av kontraktutkastet till Kristina och hertig Johan. Härom skulle man samråda närmare, när man inom kort råkades, RA: RR 12 dec. 1614.

⁴² I Axel Oxenstiernas saml., A VI (E 548), bevaras ej tryckta "punkter att införa i giftermålskontraktet".

⁴³ RA: Kansliets diaries A II nr 18, 21 dec. 1614. Avskrifter i Protokoll V, fol. 3–4.

⁴⁴ RA: Urkunder rörande Sveriges konungahus nr 22. Avskrifter i RR (kontrakt med svenska kronan 1613–21, 1614–20) men med felskrivet datum (2/12 i st. för 21/12). Ett utkast finns i JCA IV: 2a (E 77), vilket är av särskilt intresse, då det är försett med marginalanmärkningar av JC:s hand.

⁴⁵ JC har antecknat i marginalen till det i föreg. not nämnda utkastet, att man hoppats kunna ändra tidpunkten till pingsten eller midsommaren 1615.

I det följande utlovas Katarina en brudskatt på 100 000 goda riksdaler eller motsvarande värde. Denna skulle kunna inestå i Sverige utan ränta i sex år – alltså till dess att Älvsborgs lösen till fullo erlagts. Därefter skulle den betalas på fyra år, under vilken tid sex procent årlig ränta skulle erläggas till ombud i Lübeck; dock skulle Gustav Adolf beflita sig om att betala pengarna redan under de första sex åren. Vidare utlovades bl. a. utlämning omedelbart efter bröllopet av alla Katarinas paraphernalia etc., varjämte Katarina skulle avfärdas på sätt som tidigare brukats för svenska kungadötrar. Över alla mottagna lösören skulle de blivande makarna avge kvitterat inventarium. Ytterligare lovade Gustav Adolf att omedelbart efter bröllopet utbetala de 12 000 svenska daler och de 12 000 guldgulden, som enligt Karl IX:s ovannämnda förordnanden tillkom prinsessan; om de motsvarade summor som den omyndige Karl Filip hade att erlagga, fick JC förhandla med änkedrottningen. Slutligen lovade Gustav Adolf föra Katarina och hennes följe på svensk bekostnad till Lübeck eller annan östersjöstad, varifrån JC hade att föra henne hem och därefter underhålla henne så som anstod en kungadotter.⁴⁶

JC åter framför i kontraktet inledningsvis sina tacksägelser och lovar att alltid, så mycket det stode i hans makt, befördra Sveriges intressen samt att ägna detta land sina tjänster, om så påfordrades. Därpå lovas Katarina och hennes folk fri religionsutövning. Intressant är emellertid JC:s marginalanteckning i utkastet: "Haben sich des Freuleins Ld. /Liebden/ nochmals erboten solchen eher nich als in Notfällen oder in meinem Abwesen zu brauchen."

Brudskatten lovar JC att placera på ett säkert sätt; detsamma skulle ske med de 24 000 guldgulden och de 24 000 dalerna, vilka, sedan de en gång placerats, endast fick transporteras med Gustav Adolfs tillstånd. Äganderätten var sålunda starkt beskuren. Helt säkert hade man på svenskt håll haft prinsessan Annas brudskatt i tankarna, vil-

ken hennes make, Georg Hans av Veldenz, på kort tid förbrukade. Sedan ovannämnda summor utbetalats, skulle JC och Katarina inte ha rätt att framställa några vidare prentioner, dock med förbehåll för Katarinas rätt till arv, om Vasaättens manliga medlemmar avled utan bröstarringar.⁴⁷ Vidare utlovar JC en morgongåva på 5 000 gulden samt som livgeding slotten Neukastel och Falkenburg (vilket Johan II och icke JC ägde) med tillhörande områden och räntor, de senare uppgående till 5 000 gulden årligen, att fritt och obehindrat njuta och bebo till sin död. Slotten skulle på pfalzgrevens egen bekostnad sättas i gott stånd och förses med tillbörlig utrustning. Finge pfalzgreven nytt arv (det jülichska?) skulle livgedinget utökas.

Så bestämmelserna om vederlaget. För den händelse Katarina efter sin makes död önskade lämna sitt livgeding för alltid, skulle makarnas arvingar vara skyldiga att lösa detta från henne med 15 000 gulden, varjämte även morgongåvan skulle erläggas konstant, därest detta inte skett tidigare. Hade livgedinget, på sätt som ovan nämnts, utökats, skulle givetvis lösensumman bli proportionsvis högre. Man tog även sikte på möjligheten, att äktenskapet blev barnlöst. I så fall skulle bl. a. brudskatten efter båda makarnas död återgå till Sverige. En av kontraktets sista punkter var, att von Sickingen skulle utverka kurfurst Fredriks ratifikation, likväl med det uttryckliga förbehållet, att varken kurfursten eller det zweibrückska huset genom denna bestämmelse skulle på något sätt bli "prejudicerade eller betagna". Som framgår av Axel Oxenstiernas ovannämnda protokoll över förhand-

⁴⁶ Kommissarierna hade ställt i utsikt respengar, vilka skulle utbetalas enligt tidigare prejudikat.

⁴⁷ Katarina synes ha fått avge en särskild försäkran, att hon avstod alla anspråk på Karl Filip's furstendöme, som hon kunde äga som boren hertiginna av Södermanland. Den henne tillkommande brudskatten skulle anses betald. Ovisst är dock om konceptet renskrevs, od. koncept i RA:s Kungl. arkiv, Prinsar och prinsessor under 1500- och 1600-talen, strödda handl. (K 337).

lingarna och av JC:s "Protokoll", hade de pfalziska sändebuden till en början starkt reagerat mot bestämmelsen om kurfurstens ratifikation, vilken de ansåg strida mot det riksomedelbara Zweibrückens prestige. Utan kurfurstens ratifikation skulle emellertid inte kontraktet vara giltigt.

Kontraktet skulle upprättas i två exemplar och undertecknas av Gustav Adolf, JC och de båda pfalziska sändebuden. Vål hade i sanning Axel Oxenstierna och hans medkommissarier bevakat sin prinsessas intressen gentemot JC och de pfalziska sändebuden och också lyckats dra ut på tiden så länge som möjligt! Framtiden skulle visa, att man på svenskt håll inte kunde, troligen redan nu inte heller avsåg, att noggrant hålla de gjorda utfästelserna. Det var just i dessa dagar, som Gustav Adolf bittert skämtande skrev till hertig Johan, att han som nyårgåva till denne inte kunde finna annat i sina gömmor än ett par kanoner.⁴⁸ Finansläget kunde knappast vara sämre.

Fr. o. m. den 21 december 1614 var emellertid Katarina JC:s trolovade. Nils Ahnlund menar i "Gustav Adolf den store" att änkedrottning Kristina "i början var föga hugad och även Gustav Adolf kände sig tveksam" beträffande giftermålet mellan JC och Katarina.⁴⁹ Framställningen ovan har visat, att det tvärtom var Kristina, som tog upp sin brors förslag och som kraftigt genomdrev det. 18–19-åringen Gustav Adolf intog aldrig någon avog inställning. Han hade vid denna tid nog av sin egen olyckliga kärleksaffär med Ebba Brahe, vari han tog Katarina till sin förtrogna. För statsklockheten, när det gällde JC:s frieri, svarade riksrådet med Axel Oxenstierna i spetsen. Ahnlund återger bl. a. en gammal berättelse, att Gustav Adolf före sin avresa skulle till den nygifta systemen ha uttalat en förhoppning, att hon skulle få en son, som en gång kunde efterträda honom på tronen.⁵⁰ Ahnlund skriver vidare: "Redan från början synes det i varje fall ha varit avtalat, att makarnas barn skulle uppfostras i lutherska läran." För detta påstående finns ingen grund.

Tvärtom lovade ju Katarina enligt JC själv, att hon inte skulle begagna sig av kontraktets bestämmelse om hennes rätt till luthersk gudstjänst, annat än "i nödfall" eller då JC ej var hemma.⁵¹ Det fanns vid denna tid ingen som helst anledning för JC att göra några eftergifter beträffande eventuellt kommande barns tro. Han hoppades ju snarast möjligt kunna återvända till sitt reformerta hemland och sin reformerta miljö.

När Gustav Adolf den 22 december 1614 reste till modern i Nyköping, önskade han pfalzgrevens sällskap på färden. JC reste motvilligt med; kontraktet var ännu inte underskrivet och "die silbernen Capsulen" till detta var inte färdiga.⁵² Följet anlände till Nyköping på julaftonen och JC uppsökte genast Kristina. Här möttes han av en obehaglig överraskning. Kristina var synnerligen onådig. Katarina berättade efter audiensens slut för sin bestörte trolovade, att Kristina sagt, att hade hon inte lovat sin kunglige make att alltid söka Katarinas bästa, "so wollte sie die ganze Werke umstossen" (!)⁵³ I övrigt kunde Katarina berätta om "viele Praktiken nicht allein das Werk zu hindern auch wo möglich unsere Gemüter zu scheiden und ihr einzubilden, dass nur Gelds und Guts wegen und nicht aus Lieb zu Ihrer Leubden ich [dvs. JC] diesen Heirat fürgenommen — — —." Julen kan inte ha varit särskilt angenäm för de båda trolovade, ty först på nyåret synes JC ha fått besked av änkedrottningen rörande orsaken till hennes vrede.

⁴⁸ Ahnlund 1940, s. 184 f.

⁴⁹ Ahnlund, 1932, s. 71.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ahnlund menar också, att Kristinas förhållande till Axel Oxenstierna till en början var bra men senare försämrades (se bl. a. Ahnlund 1940, s. 95 f.). Som framgår av skildringen ovan var i varje fall från 1613 detta förhållande inte det bästa. Mest bidrog härtill spänningen mellan kungamaktens och furstemaktens skilda intressen.

⁵² Protokoll IV, fol. 73.

⁵³ Protokoll V, fol. 1.

Vid ett samtal, som JC hade med Kristina den 2 januari 1615, visade det sig, att Kristina var uppretad av att varken hon eller Karl Filip skulle få underskriva giftermålskontraktet. Hon skulle ställa rikskanslern till svars (fol. 1 f). Av allt att döma hade frågan blåsts upp till en prestigefråga mellan kunga- och furstemakt. Gustav Adolf svarade nämligen, när han erfor orsaken till moderns vrede, att "er wollte eher das ganze Werk nicht unterschreiben, ehe er das zulasen wolle, dass jemand anders mit unterschreibe". För att klippa av vidare diskussion skyndade han sig emellertid att underskriva kontraktet och översände det till von Sickingen. Med svårighet kunde JC få drottningens tillstånd att själv skriva på; han vågade inte annat. Det skedde den 4 januari. Så småningom återställdes friden. Det skulle inte bli sista gången, som en schism mellan Gustav Adolf och hans moder vållade JC huvudbry.

I Nyköping överlade konungen med sitt riksråd om landets in- och utrikes angelägenheter.⁵⁴ Bl. a. frågade han rådet om hur prinsessorna Maria Elisabet (Katarinas halvsyster) och Katarina skulle kunna få ut brudskatt, paraphernalia m. m. Inte heller hertig Johans gemål hade sålunda ännu fått, vad henne tillkom. Vidare borde rådet yttra sig om varifrån medel skulle tas till Katarinas bröllop.⁵⁵ Riksrådet svarade den 7 januari.⁵⁶ Rådet förmodade, att hertig Johan som en rikets arvfurste skulle beakta rikets nödläge och inte pocka på omedelbar betalning. Beträffande Katarinas fordran sades endast, att därom ju redan var överenskommet med pfalzgreven. Frågan kringgicks alltså. Om bröllopskosten skulle man "framdeles" förhandla med ständerna. Bröllopet kunde för besparings skull ske i samband med Gustav Adolfs förestående kröning. När denna skulle ske utsades inte. Som bekant ägde den rum först år 1617.

Kristina menade, att kungen och rådet enligt Norrköpings besluts åttonde artikel borde fatta ställning till hur mycket varje stånd skulle erlägga i kontribution till bröl-

lopskostnadernas täckande.⁵⁷ Bröllopet kunde enligt hennes mening mycket väl förernas med kröningen. Gustav Adolf var nöjd men framhöll, att kröningen tidigast kunde äga rum vid midsommartid 1616.⁵⁸

Under januari 1615 upptog JC med vanlig energi med änkedrottningen frågan om Katarinas fordran på Karl Filips hertigdöme. I fråga om de 12 000 guldgulden fick han hennes löfte om att få styra och ställa därmed efter eget skön, liksom han nyligen fått av konungen beträffande hans 12 000 guldgulden. Detta var ju en lindring av kontraktsbestämmelserna, men samtliga pengar från hertigdömet skulle betalas först under en period av fyra år efter hållet bilägar.⁵⁹ Därmed fick JC trots protester låta sig nöja.⁶⁰

När de pfalziska sändebuden den 16 januari 1615 bröt upp från Nyköping för att resa hem, gav JC Johann Reinhard von Sickingen uppdraget att be Kristinas bröder, Otto Schultheiss, lantgreve Moritz och de pfalziska fränderna att hos Gustav Adolf rekommendera hans sak i Sverige.⁶¹ Samtidigt medförde von Sickingen plan och ritningar till byggandet av ett nytt slott i Bischweiler. Anledningen till att JC ånyo utbad sig sina fränders assistans var, att han fruktade att bröllopet inte skulle äga rum före Gustav Adolfs planerade nya resa till östfronten. Man visste inte, menade han, när kungen

⁵⁴ Ahnlund 1940, s. 185.

⁵⁵ RA: RR 9 dec. 1614.

⁵⁶ RA: RR 7 jan. 1615; Rådets handl. och brev, vol. 10: Rådslag 1612–29, fol. 22–30.

⁵⁷ RA: Kungl. arkiv, Drottning Kristina d.ä., vol. 4 (K 78). Jfr RR 7 jan. 1615 och i K 78 svar på GIIA:s punkter av 7 jan., odat. avskrift.

⁵⁸ RA: Kungl. arkiv, Drottning Kristina d.ä. vol. 4 (K 78). Jfr RR 9 jan. 1615. Se vidare i K 78 svar på GIIA:s punkter av 10 jan., odat. avskrift. Hans svar till hertig Johan, RR 10 jan. 1615.

⁵⁹ Kristina till JC 10 jan. 1615, JCA IV: 2b (E 78).

⁶⁰ Protokoll V, fol. 6ff.

⁶¹ Memorialet för Sickingen i protokoll V, fol. 31–35. Efter hemkomsten sände Sickingen ett tackbrev till rikskanslern, vari han betygade den goda vänskapen mellan Sverige och Pfalz men särskilt rekommenderade JC:s sak, RA: Axel Oxenstiernas saml. (E 718), dat. Landstein 17 maj 1615.

skulle komma tillbaka. Svårigheten med Älvsborgs lösen kunde också kanske leda till nytt krig med Danmark.⁶² Det var därför nödvändigt att driva på bröllopsförberedelserna även om detta skulle väcka ovilja och bröllopet bli enkelt. Den 19 januari lämnade han Nyköping för att uppsöka Gustav Adolf på Väsby kungsgård.

JC hade oturen, att hans bröllopsbekymmer inföll just i en period, då Gustav Adolfs kamp med modern om att få gifta sig med den svenska grevedottern Ebba Brahe gick mot sin kulmen. Stämningen var dystert, det var svårt att få besked. JC följde konungen till Uppsala (2/2), sedan åter till Väsby (28/2), så till Garpenberg – dit de tillsammans for i släde (4/3) – och så till Näs kungsgård i Dalarna (10/3).⁶³ Gustav Adolf ville verkligen ha systemens bröllop avklarat före sin avresa ur landet⁶⁴ men nu var det svårt att få besked av Kristina. Hon var förgräddad på sin son, ville inte hörsamma hans begäran att komma till Stockholm och var över huvud taget "fast launisch".⁶⁵ JC besökte henne i Nyköping den 16–23 mars utan positivt resultat. Två dagar senare var han hos konungen i Ulvsund, kort därpå i Falun, den 3 april åter i Väsby.⁶⁶ Han fick i varje fall se nya delar av Sverige.

I krisen våren 1615 i Ebba-Brahe-frågan blev JC trots sin försiktighet inblandad.⁶⁷ Från båda håll begärde man hans råd. När han den 3 april återkommit från resan till Kopparberget erhöll han brev från såväl änkedrottningen och hennes kansler som från Katarina, vari de tydligt bl. a. anmodade honom meddela, vilket beslut Gustav Adolf fattat angående Ebba Brahe.⁶⁸ "Man werde dann aufs neu vom König erfordert und wisse gewiss, dass der König seine Lieb abgesagt." Ehuru Gustav Adolf för andra gången anförtrött pfalzgreven sitt beslut "und darüber meines Rats en frère (das waren die Wort) und zum höchsten begehrt", ansåg JC sig ändå inte våga skriva något bestämt i frågan till Nyköping. Det var "nicht gut sonderlich in solchen Sachen"⁶⁹ etwas zu berichten, das man nicht gewiss

weiss". Gustav Adolf avsåg tydligen, ehuru JC inte direkt utsäger det, att avstå från sin älskade, men ännu vågade pfalzgreven inte lita på hans beslut. Till Kristina och Chesnecopherus skrev han den 12 april, att "ich zwar noch nichts gewiss wissen oder schreiben könne, allein wolle ich mich wie bis hero also fürter befeissen und bemühen um dassjenige so zu Erhaltung erwünschter Lieb zwischen Eltern und Kinder dienen mag."⁷⁰

Vid samma tid infann sig hos pfalzgreven den tredje huvudpersonen i spelet kring Ebba Brahe, den segerkrönta fältherren Jakob Pontusson De la Gardie. Denne var synnerligen nedstämd över underrättelsen om den konungens onåd, som han sades ha ådragit sig genom att uppträda som dennes rival. Under fyra dagar bearbetade De la Gardie JC för att förmå denne söka stämma konungen blidare. Slutligen gav JC med sig och uppsökte konungen som fältherrens böneman.⁷¹ Dessförinnan hade han nedteck-

⁶² Protokoll V, fol. 29.

⁶³ Se Protokoll V under dessa data. Anteckningarna har här en lucka i folieringen.

⁶⁴ RA: RR 15 mars 1615.

⁶⁵ Protokoll V (1615 22/3).

⁶⁶ Ibid. under dessa data.

⁶⁷ Episoden om Ebba Brahe, som alltid tilldragit sig ett speciellt intresse, var det Åke Kromnows avsikt (jfr förordet ovan) att behandla i en separat och relativt utförlig uppsats. Han tog därför inte med den skildring som fanns i hans äldre JC-manuskript. Denna återges nu i obeskuret skick, eftersom uppsatsen aldrig kom över planeringsstadiet. I notapparaten har vissa förklarande tillägg gjorts (främst med tanke på tysk läsekrets). – Ebba Brahe-episoden har behandlats i t. ex. senare tyska Gustav Adolf-biografier som U. Brachers 1971 (s. 47–52), F. Berners 1982 (Kap. "Amor et virtutis") och G. Barudios 1982 (s. 152–157). Ingendera har haft vetskap om JC:s anteckningar. Ebba Brahe har skildrats biografiskt av bl. a. G. Jacobson i SBL V (1925).

⁶⁸ Protokoll V (1615 8/4).

⁶⁹ Anför i marginalen.

⁷⁰ Protokoll V (1615 3/4).

⁷¹ Protokoll V (1615 3/4), Jakob De la Gardie hade liksom tidigare fadern Pontus De la Gardie haft och skulle själv ytterligare komma att få stora framgångar i kriget med Ryssland. Hans mor var dotter till konung Johan III i en långvarig ungdomsförbindelse. Jakob De la Gardie var vid denna tid 31 år och alltså betydligt äldre än sin mors kusin GIIA.

nat De la Gardies ursäkter, vilka han nu överlämnade till Gustav Adolf.⁷²

Jakob De la Gardie synes ha varit helt desorienterad angående sakernas läge. Konungen hade, då de på hösten varit tillsammans vid östfronten "mit ihm gescherzt", tydligen angående Ebba Brahe, varav fältherren synes ha trott sig förmärka konungens reträtt i frågan. Han hade då skrivit till såväl Ebba Brahe själv som hennes fader och Gyllenhielm och fått gynnsamma svar. Vid ankomsten till Sverige hade han emellertid för säkerhets skull velat se om "S. M. da selbst im Werk wären", varför han dröjt något med att uppsöka fröken Ebba. Den sistnämnda hade då själv låtit meddela De la Gardie, att "S. M. hätten Ihr dem Freulein abgeschrieben". Efter något betänkan- de hade denne då sänt Gyllenhielm till Ebba Brahe för att ta reda på om Gustav Adolf verkligen dragit sig tillbaka. Han hade rakt inte ämnat sig "Wider seinen Herrn einzulassen". Efter att ha fått gynnsamt besked hade De la Gardie så själv begivit sig till fröken Ebba.

Under besöket hade Ebba Brahe bl. a. "sich zum höchsten geschworen, dass, was den König anlange, seie es aus"; "Graf Clausen (d. v. s. Klas Sture, som även hade uppträtt som friare) aber belangend denke sie, er habe seine Sachen so angestellt, dass an sich selbst aus seie." På fröken Ebbas önskan och efter hennes förnyade försäk- ringar, att konungen dragit sig tillbaka, hade han låtit genom hovmarskalken Hen- rik Horn begära den efterträdas hand hos fadern, Magnus Brahe (20 mars).⁷³ Denne hade likaledes sagt honom, att konungen inte längre vore friare; Klas Sture var ur räkningen. När De la Gardie kort därefter besökte Nyköping, hade han emellertid där till sin förskräckelse fått underrättelsen, att "der König noch allerdings zu diesem Hei- rat affectioniert". Han hade då genast skrivit till Ebba Brahe och enträget bett henne "ihn nicht aufs Eis zu führen" utan ge rent besked. Hon hade då inte blott skriftligen meddelat honom, att "der König

ihr zum drittemal zugesagt die deswegen nicht anzureden, sondern auch dass sie dem König selbst gesagt, sie wollte ihn den König nicht nehmen, wann schon die Köni- gin ihre Consens wollte geben".⁷⁴ Nu hade emellertid fältherren beslutat att på ort och ställe skaffa sig besked och därför begivit sig till konungen.

Av den lämnade relationen, som delgavs Gustav Adolf den 13 april – fältherren hade då lämnat Väsby – synes framgå, att det var Ebba Brahe, som först resignerade inför det motstånd, som planen på hennes upp- höjelse till Sveriges drottning mötte hos än- kedrottningen. Att hon säger sig ej vilja äkta konungen, även om Kristina lämnade sitt bifall här till, får väl ej tagas alltför all- varligt. JC:s anteckningar om besöket hos konungen styrker denna uppfattning.

JC fann Gustav Adolf i en synnerligen bitter sinnesstämning. Konungen gav det för fältherren föga glädjande svaret, "dass zu Ansehung des Freuleins Inconstantia er sie dem Feldherren lieber als sich selbst günne und wünsche deswegen Glück dazu, aber wann das nicht wäre, wollte er er (c: ihn, d. v. s. De la Gardie) gewiss sehen las- sen, dass er es nicht sollte vergebens getan haben (!)". JC försäkrade ivrigt, att fälther- ren sagt, att även om han så stode inför prästen, skulle han, om konungen befallde det, draga sig helt tillbaka, "aber S. M. stellten sich als noch fast unwillig, verboten mir jedoch dem Feldherrn etwas darvon sondern nur allein zu sagen, dass des Freu- leins Inconstantia (über welche Sie zum höchsten klagten und Gott dankten, der Sie dafür bewahrt) S. M. bewegte die Partei zu

⁷² Anteckningarna återfinns i Protokoll V med rubriken "Ungefähren Relation, wie der Feld- herr Jakob Pontusson seine Amour angefangen". Denna hade dessförinnan upplästs för De la Gar- die och av honom gillats.

⁷³ Jfr Ahnlund 1932, s. 68 f., som inte sett JC:s anteckningar. UUB: Handskriftssaml. E 379 e.

⁷⁴ JC:s anteckningar är genom överstrykningar otydliga. Tidigare synes här ha stått: "... sie wollte lieber den geringsten von Adel nehmen als ihn den König ...".

quittieren und gönne sich deswegen dem Feldherren nochmals lieber als sich selbst und wünsche Ihnen Glück. Beharrten jedoch allzeit bei Ihrer Ungedult und sagte, es verdrösse Sie am meisten, dass andere Sie für unbeständig würden halten und skulle ich bei Leib dem Feldherr(n) nicht (mehr) sagen, als er mir befohlen, dann er müsste sich auf das übrige noch bedenken".⁷⁵ Som bekant segrade Gustav Adolfs storsinhet. Tre veckor efter detta samtal blev Jakob De la Gardie upphöjd till grevligt stånd och fick det enda grevskap Gustav Adolf under sin levnad utdelade.⁷⁶ En värdig handling av en stor konung.

JC skrev den 14 april ett brev till fältherren, vari han omtalade, att han talat med konungen "de la façon qu'aviez désiré, et sur ce ca Majesté a resolu de quitter la parti".⁷⁷ I övrigt hänvisade han till deras nästkommande sammanträffande. Den 27 april kunde han också meddela Katarina, att, såvitt han kunde finna, konungen stode fast vid sitt beslut.⁷⁸ Väl var De la Gardie ännu en tid tveksam, men så småningom undanröjdes även hans betänkligheter. JC:s anteckningar kan bidra till att skringra det dunkel, som vilat över upplösningen av förbindelsen mellan konungen och hans älskade. Vilken mening JC själv haft i den ömtåliga frågan, är obekant. Med hänsyn till den iver, varmed han senare verkade för Gustav Adolfs giftermål med någon förnäm protestantisk prinsessa, och med kännedom om hans nyktra och praktiska inställning i övrigt kan man förmoda, att för honom huvudsaken var, att orosämnet bragtes ur världen.⁷⁹

Om än frågan om Gustav Adolf och Ebba Brahe för någon tid tog JC:s uppmärksamhet i anspråk, glömde han dock ingalunda sin egen hjärtesak. I den mån Gustav Adolfs bitterhet lade sig, ökade också utsikterna för ett gott samarbete mellan konungen och änkedrottningen. I slutet av mars hade Gustav Adolf ånyo sökt hos Kri-

stina befordra JC:s bröllopsfråga, men svaret hade åter blivit ganska nedslående.⁸⁰ För egen del vidtog dock konungen nödiga åtgärder för att i tid skaffa fram allehanda för festligheterna nödvändiga förnödenheter och kontaktade den betydande köpmannen Lorenz Kruse.⁸¹ Brölloppshjälpen var redan utlyst i landet. Varje helt skatte- och kronohemman skulle bidra med en viss mängd spannmål, smör, kött etc.; varje frälsehemman med hälften härav.⁸²

Den 29 april 1615 mottog JC brödernas och kurfurstens ratifikationer av heirats-traktaten, daterade den 22 mars och den 6 april.⁸³ Därmed var de formella hindren för bröllopet avklarade men de långsamma förberedelserna gjorde Katarina och JC miss-tänksamma, t. o. m. på Gustav Adolf. I brev till Katarina skriver JC: "... ich aber traue nicht zuwohl und denke, er zieht allein hin der Königin ein(e) gute Nacht zu sagen und kommt darnach wieder hierher und lässt sich anders nicht merken, als wann die Kö-

⁷⁵ Jfr härom Protokoll V, fol. 44.

⁷⁶ Ahnlund 1932, s. 69.

⁷⁷ Protokoll V, fol. 44.

⁷⁸ Protokoll V, fol. 48.

⁷⁹ B. Boëthius, som skrivit artikeln om Jakob De la Gardie i SBL X (1931), hade givetvis inte heller kännedom om detta material. Bröllopet mellan Jakob De la Gardie och Ebba Brahe stod först 24 jan. 1618 på Stockholms slott. GIIA var inte närvarande. I äktenskapet föddes 14 barn, varav fyra blev riksråd. En av dem, Magnus Gabriel, stod högt i drottning Kristina d.y:s gunst och hon ordnade giftermål för honom med sin kusin, JC:s och Katarinas dotter pfalzgrevinnan Maria Euphrosine. Magnus Gabriel De la Gardie skulle komma att spela en ledande roll i förmyndarstyrelsen för konung Karl XI, Maria Euphrosines brorson. Familjen De la Gardie var alltså nära befryndad med den kungliga familjen. Biografier över familjens kända medlemmar i SBL X. Maria Euphrosine har under De la Gardie fått en biografi av G. Jacobson.

⁸⁰ RA: RR 27 mars 1615.

⁸¹ Brev till Lorenz Kruse, RR 27 mars 1615.

⁸² Kungl. brev 12 mars 1615 i Truls Erikssons räkenskap för Sunnerbo, avskr. i UUB: Handskriftssaml. E 352.

⁸³ RA: kopieboken i JCA IV: 2 b (E 78); Protokoll V (1615 29/4). Johan II:s ratifikationer kom då i kopia; originalet kom ett par veckor senare (19/5).

nigin stracks folgen werde. So bald aber der Wind gut, setzt er sich in ein Schiff und fährt nach Kalmar und wann er lang genug da gewesen, segelt er in Lifland.⁸⁴ Han tillägger: "wiewohl ich es nicht glauben kann, so weiss ich doch etlich die den Vorschlag getan haben." I ett sannolikt vid denna tid skrivet brev uttalar också Katarina sin förtrytelse över de långsamma förberedelserna.⁸⁵ Hon är särskilt förgrimad på Lorenz Kruse, som yttrat, att han inte visste, vem som skulle betala honom, "deshalben dünkt mich, dass alles ein gemacht Werk ist, dass man gern sehe, dass der König erst wegzöge, darnach werden die Herren zu Stockholm raten. Na, der liebe Gott, der dies Werk so weit getrieben hat, wird ferners alle falsche Stempeln wehren und hindern". Misstankarna mot riksrådet bestod.

Gustav Adolf bemödade sig dock i ärendet. Den 2 maj skriver han till hertig Johan och ber denne ordna med tornering och dyl. till bröllopet, dagen efter uppmanar han både hertigen och Kristina att snarast infinna sig i Stockholm, vare sig de trodde bröllopsförberedelserna skulle bli färdiga eller inte, då han hade andra frågor att samråda om; fogdarna pådrivs beträffande bröllopskosten, och ståthållaren i Stockholm får order att förhandla med stadens borgare om framskaffning av 15 läster öl till bröllopet. Den 13 maj låter Gustav Adolf på Stockholms rådstuga begära kosthåll för det krigsfolk, som under de väntade höga bröllopsgästernas närvaro skall göra vakttjänst i staden. Med mycken suckan över den ringa handeln – det är 1614 års handelsordning man vill åt – och därav orsakad medellöshet gav också Stockholms borgerskap med sig.⁸⁶ Den 17 maj kunde vidare Gustav Adolf meddela hertig Johan, att han och modern enat sig om att hålla bröllopet den 4 juni.⁸⁷ Ännu de sista dagarna i maj arbetas febrilt på förberedelserna; av änkedrottningen begärs den 27 maj sängkläder till låns, den 30 maj tapeter att kläda väggarna med.⁸⁸

In i det sista uppstod svårigheter. JC blev

vid mitten av maj sjuk – han vistades nu i Stockholm – och den 19 maj kom Kristina på oväntat besök från Gripsholm för att höra, om ej bröllopet kunde uppskjutas ytterligare fjorton dagar. Gustav Adolf var emellertid otålig att få avresa söderut och vidhöll sin ståndpunkt.⁸⁹ När änkedrottningen tre dagar senare återvände till Gripsholm, lovade hon också att vara tillbaka i Stockholm om åtta dagar. Samma dag, den 22 maj, fick JC också erfara ryktet om att man i brist på medel inte tänkte avfärda honom och Katarina förrän efter ett år; under tiden skulle de få bo på Västerås slott.⁹⁰ Ryktet skulle visa sig blott alltför sant. Helt oförberedd var måhända inte pfalzgreven. Redan den 6 maj hade han fattat beslutet att i avvaktan på "contentierung" "in der Kron Schweden Dienst zu bleiben".⁹¹ Att hans vistelse här skulle vara två och ett halvt år efter bröllopet, kunde han dock inte ana. I ett utkast till resplan, uppgjort av pfalzgreven just den 6 maj, beräknas avresan från Sverige äga rum i slutet av maj 1616, ankomsten till Meisenheim till den 23 juli.⁹² En annan ungefär samtida resplan sätter ankomsten till hemmet till den 23 augusti.

Efter nya motigheter och uppskov – bl.a. hade man svårt att komma överens om vem som skulle hålla talet på pfalzgrevens vägnar och om detta skulle vara på tyska eller på svenska – utsattes bröllopet definitivt till söndagen den 11 juni.⁹³ Denna

⁸⁴ Protokoll V, fol. 57.

⁸⁵ Odat. koncept till ej angiven adressat i JCA 1: JC:s och Katarinas odat. koncept, vol. 2 (E 10).

⁸⁶ RA: RR 2–4, 13, 17, 19 maj 1615; Stockholms stads tänkebok 1614–1615 (1966), s. 58 (8/5), s. 63 (13/5) och s. 72 f. (4/6).

⁸⁷ RR 17 maj 1615. Magnus Brahe inbjöds den 19 maj, RR.

⁸⁸ RR 27 och 30 maj 1615.

⁸⁹ Protokoll V (1615 19/5).

⁹⁰ Ibid. 1615 22/5.

⁹¹ Ibid., fol. 51.

⁹² Ibid., fol. 53.

⁹³ Protokoll VI (3/6–11/6, E 77). A. Cronholm, Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering, V: 1 (1871), s. 62, uppger felaktigt, att bröllopet ägde rum under maj.

dag ägde det också rum i Stockholm med så stor ståt, som förhållandena medgav.⁹⁴ Ärkebiskop Petrus Kenicius var vigselförrättare. Talet på JC:s vägnar hölls av Johan Skytte, det på kungens vägnar av Axel Oxenstierna, vilken senare bl. a. uttryckte förhoppningen om god korrespondens även i fortsättning mellan Sverige och Pfalz.⁹⁵ Den förnämste gästen vid sidan om det svenska kungahuset var giftermålsmakaren själv, ärkebiskop Johan Fredrik av Bremen.

På bröllopsdagen anlände till Stockholm en av JC säkerligen mycket efterlängtd gäst, Johan II:s befullmäktigade sändebud, en av Zweibrückens förnämsta adelsmän, Adolf Nikolaus von Steinkallenfels, försedd

med en utförlig och för JC senare mycket viktig instruktion och med fullmakt att representera de pfalziska fränderna och lantgreve Moritz av Hessen.⁹⁶ Bland de många skrivelser han medförde, var även en berättelse om att JC:s familj antagit den jülich-kleveska hertigtiteln.⁹⁷ Vid bröllopet kunde JC sålunda överraska de närvarande med att för första gången titulera sig: av Guds nåde pfalzgreve vid Rhen, hertig i Bayern, till Jülich, Kleve och Berg hertig, greve till Veldenz och Sponheim, Mark och Ravensburg, herre till Ravenstein – vilket allt efter några decennier skulle ingå i Karlarnas svenska kungatitel.⁹⁸

⁹⁴ J. Widekindi, *Then fordom Stormächtigste ... Herr Gustaff Adolph then andres och stores ... Historia ...* (1691), s. 285. Se även "Ordning hållen när Pfalzgraf Johan Casimir och Fröken Catharina blevo vigde tillsammans", RA: Kungl arkiv, Sv. prinsar och prinsessor ... (K 337).

⁹⁵ AOSB I: 1, s. 610 ff. Jfr "Ordning hållen ...", not. 94.

⁹⁶ Protokoll VI (1615 11/6). Instruktion bland Johan II:s skrivelser till JC, JCA III A, dat. 15 maj 1615 (E 54). Jfr Moritz av Hessen brev till JC 28 maj 1615, *ibid.* (E 33).

⁹⁷ Protokoll VI (1615 11/6).

⁹⁸ Titeln inflöt bl. a. i ett 1615 nygjort sigill. Se t. ex. RA: Zweibrückensaml. 34:2 (E 449).

Konung Gustav I:s son Sten än en gång

Av *Hans Gillingstam*

Min artikel om konung Gustav I:s som barn avlidna söner Karl och Sten (PHT 1985, s. 4 f.) avslutades med konstaterandet, att "varje försök att datera Stens födelse måste bli en gissning, om ej ytterligare källmaterial skulle påträffas."

Av en lycklig tillfällighet har nu så skett och det på ett oväntat ställe. För någon tid sedan kom jag nämligen att ånyo studera min xeroxkopia av det anonyma franska trycket *Genealogie historique de la maison de Wasa, qvi est la famille royale de Pologne et de Suede* (Paris 1640)¹. Där uppges Sten ha varit född 1544 och dött 1549. Trovärdigheten i dessa uppgifter framgår av att nämnda tryck har korrekta födelseår för Gustav I:s övriga barn utom Erik XIV. T. o. m. Karl IX:s äldre brors och namnes födelse- och dödsår 1546 finns med. Att Sten var född 1544 synes troligt även med hänsyn till att detta är praktiskt taget det sista år som är möjligt med hänsyn till de täta födelserna för Gustav I:s yngre barn. Sonen Magnus föddes sommaren 1542, dottern Anna sommaren 1545, sonen Karl våren 1546, dottern Sofia hösten 1547, dottern Elisabet våren 1549 och slutligen Karl IX hösten 1550²; ingen av dem har veterligen fötts som tvilling. Beaktansvärd är i sammanhanget också en senast 1559 skriven släktbok, enligt vilken Sten "doo vngh ij Lindköpingh" och var äldre än Karl, som "do vngh i Stocholm"³. Stens i det franska trycket uppgivna dödsår stämmer med att han enligt Messenius begravdes tillsammans med sin mormor, som dog just 1549⁴.

Varifrån det franska trycket fått sina uppgifter, av vilka Stens födelseår förgäves efterspanats i svenska tryck och även i otryckt material, har jag ej lyckats utreda. Han har ej heller påträffats i riksregistraturet, i riksarkivets räntekammarböcker och i slottsarkivets klädkammarräkenskaper. Om han dog redan vid fem års ålder, behöver detta ej betyda, att uppgifterna om honom skulle vara oriktiga.

¹ Om detta tryck fick jag kännedom genom Ingrid Fröbergers doktorsavhandling *Une "histoire secrète" à matière nordique: Gustave Vasa, histoire de Suède* (1697), roman attribué à Charlotte-Rose de Caumont La Force (*Studia Romanica Upsaliensia*, 31, 1981), s. 43, 149 och 177, vilken avhandling jag recenserade i PHT 1983, s. 82.

² För den förste Karls födelsetid se PHT 1985, s. 5, för de övrigas A. Lewenhaupt, *Biografiska data rörande Vasahuset* (HT 1900).

³ Svenska autografsällskapets tidskrift, 1 (1879–88), s. 211, efter *Genealogica* 28, f. 3, RA; om handskriften se H. Rosman, Rasmus Ludvigsson som genealog (1897), s. 32 f. Även i en genealogi av Rasmus Ludvigsson i *Genealogica* 11 b, RA, nämnes Sten före Karl. Uppgifterna om var Sten och Karl dog finns även i en genealogi av Rasmus Ludvigsson i *Genealogica* 11 a, f. 2, RA. — Helt utan motsvarighet i tidigare litteratur är de av Å. Ohlmarks, *Alla Sveriges prinsar* (u. å.), s. 65 och 69, utan källhänvisningar publicerade uppgifterna, att "Sten Gustafsson Vasa" föddes 1541 och dog 1542, och att han hade en yngre bror vid namn "Gustaf Gustafsson Vasa", som föddes 1543 och dog 1546; att Gustav I hade två söner med namnet Karl tycks vara okänt för denne författare.

⁴ PHT 1985, s. 5.

Birger Vassenius – Ett 250-års minne

Av Nils Ryde

I 1700-talets svenska lärdomshistoria intar Birger Vassenius en given plats. I samband med att 250 år förflutit, sedan beskrivningen av den upptäckt offentliggjordes, som gjort hans namn mest känt för eftervärlden, nämligen upptäckten av solens protuberanser, kan det finnas anledning att ur glömskan framdra även hans övriga vetenskapliga insatser. Märkligt nog har vi om hans levnadsförhållanden tämligen ingående kännedom, främst genom handskrivna anteckningar om honom av hans samtida kollega lektor J. Gothenius i Göteborg, vilka förvaras i Göteborgs domkapitels arkiv, vars äldre delar numera är deponerade på landsarkivet i Göteborg. Vi möter en man, som, uppvuxen under fattiga förhållanden, genom begåvning, brinnande intresse och energi skapat sig en plats i lärdomshistorien¹.

Birgers morfars far Svenö Jonæ var komminister och 1624 kyrkoherde i staden Bränte intill dess ödeläggelse genom brand 1642 och därefter kyrkoherde i Vänersborg, död 10 juni 1661. Av hans barn, Johan och Torsten, tog sig Johan namnet Vassenius, blev student i Åbo 1641, fil. mag. där 1647. Han kvarstannade i Finland, blev advokatfiskal, senare assessor vid hovrätten i Åbo samt häradshövding i Sääkismäki härad och blev jämte sin son Johan adlad Lagermarck (nr 1141) 18 sept 1688. Den senare gjorde karriär inom ämbetsverken i Stockholm och slutade som generalinspektör för småtullarna och kammarråd.

Om Birgers farfar Börje, hans far Jonas

Börjesson, stundom kallad Jonas Manquer, och hans farbror Segold Börjesson ger ett brev från Birger till lektor J. P. Carlmark i Skara², daterat Mankärr 30 dec 1743, en del upplysningar. I detta brev säger han, att hans fader föddes på samma dag och timme som ett jordfall inträffade vid Åkerström. Detta hände 7 okt 1648. Birger skriver, att hans farfar hade varit några timmar tidigare på lastageplatsen vid Åkerström med sina järnlaster. Han skriver vidare: "Min sal. farbroders hustru, som sedan blev mag. Vennergrens moder och då en jungfru om 8 à 10 år, stodd 1/2 mil från Åkerström hos sina föräldrar, berättade mig ofta i min ungdom, huru hon och flera sett ett eldsken, såsom et rött lakan senkja sig neder öfver then orten, to jordfallet skedde". Om detta jordfall, en av de största naturkatastroferna i Europa i historisk tid, finns även skildringar av dåvarande kyrkoherden i Tunhem Andreæ Laurentii och av pastor Jonas Rudberus i Lidköping. 127 människor omkom, då en gård Intakan vid norska gränsen, sågar och dammar samt två gästgivaregårdar, den ena ägd av hr Nils Posse på Säby, den andra av riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna, försvann i lermassorna. Åkerström var då ändpunkten för Edsvägen, på

¹ Birger Vassenius har tidigare behandlats i "Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män", bd XX, av A. Frigell och i "Minnen från Västergötland", Uppsala 1901, av R. Röding. De följande citaten härrör från J. Gothenius' anteckningar.

vilken under århundraden Värmlands exportprodukter, främst järn, transporterats på forer förbi Götaälvfallen från Brätte vid Vänern. Vid jordfallet förstördes 13 köpmansbodas och 5 stora båtar, som kommit från Göteborg för att lasta järn.

Enligt ett brev (30 jan 1852) från vice pastorn i Vassända, A. T. Holmström till mag. Anders Frigell i Uppsala², var Birgers farbror Segold Börjesson, borgare i Vänersborg, gift med Karin Jacobsdotter Lamech, dotter till skotske bildhuggaren Jacob Lamech, som inkallats av greve Anders Torsensson för utsmyckning av Forstena slott och bodde på Stallbacka strax utanför Vänersborg. Hon hade tidigare varit gift med Sveno Jonæ junior Collin (död 1680), komminister i Vänersborg och son till smeden Jonas och hans hustru Margareta. I detta äktenskap föddes Jacobus Svenonis (1655–1727), som antog namnet Vennergren. Han blev student i Åbo 1679, mag där 1688, konrektor i Skara 1695, rektor 1697, lektor i filosofi där 1699, kyrkoherde i Amnehärad 1709. Han blev 1697 gift med Anna Gustafsdotter Edman och hade med henne 8 barn, bland dem sonen Johan Vennergren, som blev faderns efterträdare, gift med Brita Christina Riddelius, och dottern Maria Regina Vennergren (1709–87), som blev gift med karolinen Johan Posse (1678–1728), i vilket äktenskap föddes sonen Nils Posse (1727–31), med vilken adliga ätten Posse utgick på svärdssidan.

Birger Vassenius' far var, såsom ovan nämnts, född 1648. Gothenius uppger, att han "tjente i skånska ofreden under Carl XI" och sedan blev en av Carl XII:s drabanter. Han fick hemmanet Mankärr i förläning, 1/16 mantal i Vassända sn, Väne hd, Vg, där han bosatte sig. Han gifte sig med Martha Torstensdotter, tydligen en dotter till Torsten Svensson. I äktenskapet föddes två söner, Birger 1687 och Torsten 1692, vilka föräldrarna under stora umbärande lyckades bibringa boklig uppfostran. Birger kom till "barnascholan" i Vänersborg. Men medellöshet höll honom i "Vänersborgs

schola öfver tiden och tillfället". I februari 1703 intogs han dock i Skara skola. Man kan förmoda, att han under sina studieår i Skara fick understöd av sin frände Jacob Vennergren, såsom ovan nämnts då lektor vid gymnasiet där.

Redan här visade sig Birger Vassenius' begåvning. Såsom en ovanligt rask skolepilt flyttades han 1705 över 76 kamrater direkt till 4:de klass och 1707 över 37 andra till gymnasiet. Under hela gymnasietiden anförtröddes honom en mängd barns undervisning, så att biskop Svedberg och konsistoriet prövade honom värdig att läsa i skolan i stället för kollegerna, när dessa hade förfall. Biskopen gav honom mer än en gång pengar och böcker till uppmuntran. Han inskrevs som student av Västgöta nation i Uppsala 1712. Här fick han kondition såsom informator för en i Roslagen boende faderlös kusin, vilket gav honom klenst med pengar, men gjorde det möjligt för honom att under lästerminerna vara "akademisk". Hans intresse för astronomi hade tidigt väckts, och under vistelsen på landet gjorde han sig en himmelsfär av trä, ett urverk, först av älghorn, sedan av trä, en kvadrant av samma material m. m., "observerande när andra sofvo stiernornas och Planeternas upp- och nergång samt culminationer". I ett brev till Pehr Elvius, som då var astronomie professor, yppade han sin brinnande lust för astronomi och fick ett uppmuntrande svar. 1714 tillverkade han sig en barometer, "som den tiden var sällsamt i sjelfva Upsala". Han fick senare också tillverka barometrar för andra "curieuse" män, som blev intresserade av dessa "väderspåmän". Försäljningen av hans barometrar gav ett gott bidrag till hans uppehälle. Han började nu utföra dagliga observationer och fortsatte därmed under hela sitt liv.

² Detta brev ingår bland allegater till Vassenius' biografi i Uppsala universitets bibliotek, en samling, som tydligen hopbragts av A. Frigell för artiklarna om B. och T. Vassenius i Biografiskt lexicon.

I november 1716 inlämnade Birger Vassenius till filosofiska fakulteten uträkningar av några månförmörkelser i förhoppning om att hugnas med ett kungligt stipendium. Detta lyckades honom först påföljande år, sedan han under Elvius' presidium "pro exertitio" disputerat på en avhandling "De Planeta Venere", i vilken han utfört beräkningar av Venus' bana och förutsade dess passage under solen den 26 maj 1761 (enligt gamla stilen). Avhandlingen dedicerade han till Christopher Polhem och Emanuel Svedenborg samt till fadern. Dedikationen till den senare lyder: "Minom Högst ährade Käre Fader Jonas Manquer/Til sonlig tack-samhets åminne/För all then Faderliga försorg och omvårdnad/Han uthi sin stora fattigdom för mig i min barnedom haft hafwer/Framgifwer thetta ringa arbete/Thes lydigste son B. Vassenius". Genom detta arbete visade han sådan insikt i astronomin, "som ingen av den tidens studerande innehade". Han gav också privatundervisning i de matematiska vetenskaperna för studerande av flera olika landskap, särskilt för adelsynglingar.

Birger disputerade "pro gradu" 1722 under presidium av matematikprofessorn Elof Steuch. Avhandlingens titel var: "De causis tempestatum". Han redogör i denna för väderleksförhållanden, temperaturer, nederbörd och vindar vid olika tidpunkter och på olika ställen i Sverige. För att finna orsakerna till vådrets variationer säger han sig vilja följa de vetenskapsmän, som stöder sig på erfarenhet och förnuftiga resonemang, och tar avstånd från alla ockulta förklaringar. För att skildra vådrets beroende av solens inverkan på jordens land- och vattenmassor – om månens inverkan vågar han inte påstå något – redogör han för olika teorier om solens väsen och om på vad sätt solens värme når jorden och påverkar den. Han nämner också olika hypoteser om beskaffenheten av jordens inre och anför som en tänkbar värmekälla till jordens inre strömmande vattenmassor, som där bringas i "jäsning". Han redogör för effekten av

solstrålarnas varierande infallsvinklar och av atmosfäriska fenomen som moln och dimmor.

Birger promoverades till fil. mag. 1722. Han erhöll nu det Piperska stipendiet, vilket han fick åtnjuta i 4 år, varunder han fortsatte sina privata kollegier med ständigt ökat antal åhörare, så att "sjelfva professorne förundrade sig öfver sådant tillopp och en del av dem satte äfven sina söner hos honom privatim uti Physicis och Mathematicis".

I Eric Benzeliuss d. y., då akademie bibliotekarie i Uppsala, fick Birger en vän och gynnare. Denne, som under utrikes resor stiftat bekantskap med många av tidens främsta vetenskapsmän och underhöll en livlig korrespondens med dem, lät Birger få tillgång till denna ävensom till de matematiska och fysiska instrument, bl. a. en astronomisk tub, som förvarades på biblioteket. Till Benzeliuss – bland andra – dedicerade Birger också sin gradualavhandling. Benzeliuss var en av initiativtagarna till landets första vetenskapliga samfund, Collegium curiosorum, grundat 1710, en föregångare till den 1719 stiftade Kungl. Vetenskaps-societeten, i vilken Birger invaldes 1722. I dess handlingar infördes hans barometerobservationer för åren 1721 och 1722. 1720 insände han till Societeten ett brev om en saltkälla vid Bålsta på Dal, 3 mil från Vänersborg, som han undersökt.

Om Birgers allmänt naturvetenskapliga intresse vittnar även hans studier av "vattenförminskningen", som han påbörjade redan 1714 under sin tid som informator i Roslagen, där han gjorde sina första iakttagelser. Han delgav 1721 sin studiekamrat Anders Celsius sin hypotes om vattenförminskningen, och båda beflitade sig därefter om att samla egna och andras observationer såväl vid ostkusten som vid västkusten. Dessa observationer samt korrespondens med åtskilliga lärda män övertygade Birger om teoriens riktighet. Det blev dock Celsius, som publicerade det första arbetet på området, i Vetenskapsakademiens hand-

lingar 1743 ("Anmärkningar om vattnets förminskande så i Östersjön som Vesterhafvet"), vari gjordes den första uppskattningen av förminskningen, som långt senare visade sig vara landhöjningen, till 120 cm per århundrade. Dessa undersökningar blev ett viktigt led i ansträngningarna att vederlägga de Rudbeckianska fantastierna, att mänsklighetens urhem låg i Sverige. Hårtill bidrog även det negativa resultatet av J. G. Sparfvenfeldts utländska resor, företagna för att finna belägg för Rudbecks teorier. Det blev häftig strid om dessa frågor. Även det ortodoxa prästerskapet sällade sig till motståndarna till teorien om vattenförminskningen såsom stridande mot bibeln, och vid riksdagen 1747 ansåg prästeståndet den vara "en opålitelig satts, på hvilken icke något i historien kunde byggas."

Såsom bördig från en trakt i närheten av Vänern började Vassenius tidigt intressera sig för vattenståndets fluktuationer i denna. På anmodan av Benzelius publicerade han 1730 i Vetenskaps societetens i Uppsala handlingar³ ett arbete "Cogitationes de incremento & decremento Lacus Vener". Dessa tankar om vattenståndets i Vänern tillväxande och avtagande grundade sig på observationer, gjorda av honom själv och andra under åren från 1699 till 1730. I en tabell angav han för varje år den genomsnittliga väderleken och vattenståndet. Han sammanfattade iakttagelserna i 12 "Fenomen" och konstaterade, att vattenståndet i Vänern i motsats till förhållandet i andra sjöar icke var beroende av årstiden. Ökningen liksom avtagandet av vattenståndet fann han kunna pågå under ett till fyra eller flera år. Höjdskillnaden mellan hög- och lågvatten varierar, men uppgår maximalt till 6 fot. På speciellt torra år följer inte sjunkande vattenstånd och omvänt. Han fullföljde under de följande 30 åren insamlandet av egna och andras observationer och publicerade 1758 i Gjörwells Svenska Mercurius resultaten av 60 års observationer.

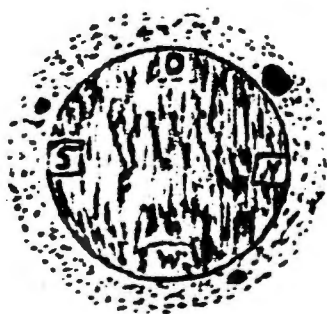
1726 lämnade Vassenius Uppsala. Benzelius, som detta år blivit biskop i Göteborg,

erbjöd honom lektorstjänsten i matematik vid Göteborgs gymnasium. Innehavaren av tjänsten, Ramzius, var gammal och var benägen att avstå tjänsten. Vassenius accepterade anbudet att tillträda tjänsten mot åtnjutande av endast halva lönen under Ramzius' livstid (död 1734). Under åren 1728–42 verkade han som lektor "med sådan framgång, at orten tycktes på en gång liksom blifva matematisk. Biskopens och andra förnåma mäns söner, hvilka ej hörde till gymnasium, studenter och flere, instälde sig hos Vassenius at privatim informeras: gymnasiiledamöterna likaledes". "Han läste publice Arithmetiken och Geometrien, privatim Usus Globorum, Gnomoniquen, Astronomi, Physique med flere delar af Mathesi applicata alt efter disciplarnes begrep och til deras ändamål".

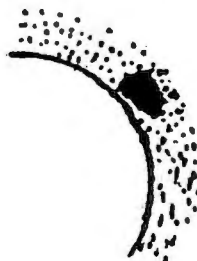
Birger Vassenius fortsatte i Göteborg sina astronomiska observationer och demonstrationer. Han hade skaffat sig en 21 fot lång tub, som han placerade först på Otterhälleberget, sedan på lilla Otterhällan. Inför den väntade totala solförmörkelsen den 2 maj 1733 (enligt gamla stilen) hade Olof Hiorter, då t. f. professor i astronomi i Uppsala, över hela landet skickat ut en anmodan att utföra och till honom insända solobservationer. Utrustad med sin stora tub fattade Vassenius och hans medhjälpare posto på skansen Kronan, där han ingående studerade eklipsen. Han insände till Vetenskaps societeten i Uppsala ett brev⁴, innehållande en utförlig beskrivning av eklipsens förlopp jämte en handteckning, den äldsta kända teckningen av solens protuberanser. Han antecknade förmörkelsens utseende vid 10 angivna tidpunkter. Om den 5:te observationen skriver han: "Blef solen aldeles betäckt och strax månens atmosfæra med tuben tydeligen sedd". Man trodde på den tiden, att månen hade en

³ Acta Liter. Suec. vol. III, p. 16.

⁴ Detta brev finnes numera i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv, deponerat på Stockholms universitets bibliotek.



*figura nubeculae maxime
prope ad limbum ☉.*



Birger Vassenius' handteckning av solförmörkelsen den 2 maj 1733

atmosfär, och strålkranen, solkronan, som man iakttar vid totala förmörkelser, ansågs härröra från månens atmosfär. Viktigt var, att Vassenius till Royal Society i London insände en beskrivning av förmörkelsen: "Observatio Eclipsis Solaris totalis cum mora facta Gothoburgi Sveciæ", vilken publicerades i Transactions of the Royal Society, bd 38, 1735. Också denna innehåller noggranna tidsangivelser för de olika skedena av förmörkelsen och en skildring av vad han såg genom tuben. I denna skriver han om solkronan bl. a.: "I hög grad värda icke endast beundran, utan också ett omdöme från det illustra kungliga samfundet tycktes några rödaktiga fläckar vara, som iaktogs på denna utanför månskivans periferi, tre eller fyra till antalet; bland dem var en större än de andra, ungefär mitt emellan söder och väster, såvitt man kunde bedöma. Denna var sammansatt av liksom tre delar eller mindre, parallella småmoln av ojämn längd, något snedställda i förhållande till månens periferi" (översättning från latinet). Detta torde vara den första vetenskapligt dokumenterade beskrivningen av protuberansfenomenet. Visserligen har den engelske kaptenen Stannyan, som observerade den totala solförmörkelsen den 12 maj 1706 i Bern i Schweiz, i ett brev till Royal Society, publicerat i Transactions of the Royal Society, bd 25, 1706,

meddelat, att "getting out of the Eclipse was preceded by a Blood red streak of Light, from its Left Limb, which continued not longer than 6 or 7 seconds of Time; then part of the Sun's Disk appear'd". Uppenbarligen har kapten Stannyan observerat en s. k. flare, ett fenomen känt redan på den tiden.

Vassenius utgav under åren 1724–48 almanackor, först till Vänersborgs, senare till Skaras horisont. De synes ha blivit mycket omtyckta och såldes i tämligen stora upplagor för 2 styver. Från 1732 utgavs de med "Kongl. Mait:z nådigste Privilegio", vilket innebar, att de icke fick avtryckas. Dessa almanackor innehöll förutom förutsägelser av astronomiska händelser, uppgifter om marknader, postgång m. m. också under åren fortlöpande serier av uppsatser, avsedda att för allmänheten i populär form ge en framställning av naturvetenskap. Däremot tog Vassenius avstånd från de i almanackor från den tiden vanliga prognostika, astrologiska spådomar om krig, fred, m. m. Sålunda påbörjades 1724 en serie: "En kort Underrettelse för them enfalligom om orsakerna, hwarföre åhren i anseende til wäderleken, äro så mycket olik och skiljachtig" och från 1732 serien: "Kort anledning för them enfalligom til Retta Tankar om thenna Synliga Werldenes Systemate eller Sammanhang". Om den senare säger han: "som

jag icke wet, at någon ännu på Svensko, therom, til sine Landsmäns tjenst, något framgifwit uthi liuset". Beträffande ljusets natur, som vid denna tid var föremål för mycket diskussion, refererar han såväl våg- som partikelteorien. Under åren 1734–44 innehåller serien astronomiska skildringar, av solen, planeterna, stjärnorna och kometerna. Särskilt ingående är beskrivningen av solen, där han går till storms mot Aristoteles och hans anhängare. Han skildrar solens rotation och solfläckarna, vilkas antal och variationer han dagligen synes ha observerat. Han talar om "faculas" eller bloss, som är ljusare än själva solytan, tydligen vad som nu kallas flares.

Under åren 1745–48 innehöll almanackorna "Welment underrettelse för them Enfaldigom om Åkerbrukets förbättrande", sannolikt grundat på praktisk erfarenhet, ty redan 1742 lämnade Vassenius sin tjänst i Göteborg och bosatte sig på Mankärr, som han 21 november 1737 inlöst till kronoskatte för 30 dlr sm. Här fortsatte han sina observationer och experiment. Utgivningen av hans almanackor upphörde 1748, sedan Vetenskapsakademien erhållit uteslutande privilegium på utgivning av almanackor. Alla Vassenius' vetenskapliga arbeten präglas av klarhet och saklighet och andas en varm religiositet.

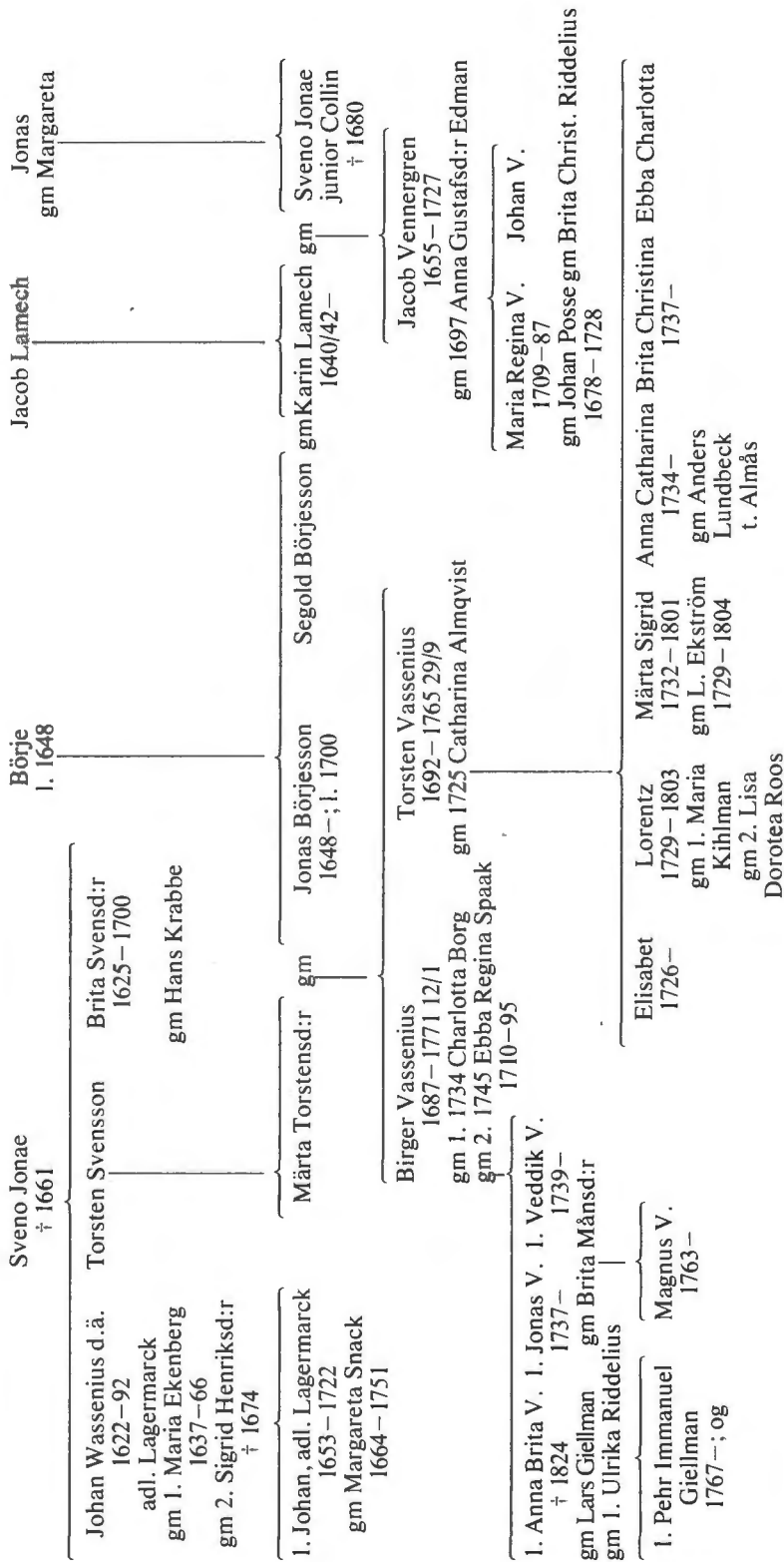
Birger Vassenius samarbetade intimt med sin broder Torsten, som också hade stort intresse för naturvetenskap. Denne blev komminister i Vassända 1721 och bosatt på Svinäcker. Han säges ha varit en utmärkt predikant, hade "författat 2400 skrivna predikningar och genomläst bibeln 52 gånger". Bland hans skrifter märkes: "Förteckning över födda och döda i Vassända 1721–61" och "Några märkliga händelser, som sig tilldragit i Vassända sedan 1721" (tryckta i KVA:s handlingar 1763 och 1765), "Den store Herrans Dag", för vars utgivande konung Fredriks nådiga tillstånd erhöles (Skara, 1:a uppl. 1733; 7:de uppl. 1827) samt "Guds werck, beprisad av barnabarn, och lemnad efterwerden til hog-

kommelse tå thet stora werck, som Herren Gud giord then 7. octobr. åhr 1648 . . . (Skara, 1748).

Birger Vassenius var gift två gånger, 1 (1734) med Charlotta Borg (död 1742), dotter till överinspektören vid sjötullen i Norrköping Weddik B. och Brita Lindeflycht; 2 (1745) med Ebba Regina Spaak (1710–95), dotter till postmästaren och tullinspektören i Uddevalla.

Torsten Vassenius gifte sig (1725) med Catharina Almqvist. Från båda bröderna Vassenius kan talrika ättlingar leda sin härstamning. För utforskningen av dem har genealogen och hembygdsforskaren Lars Manfred Svennungsson, Hjärtum, lagt ned ett omfattande arbete⁵. På hans släkttavlor anges över 1000 ättlingar. Birger hade tre barn: dottern Anna Brita (död 1824), gift (1774) med komministern i St. Mellby Laurentius Petri Giellman (1724–76) i hans 2:a gifte; gift med 1 (1763) Ulrika Riddelius (1738–72), syster till ovannämnda Christina Riddelius, samt söner Jonas (f. 1737) och Weddik, den senare död ung såsom student i Lund. Torsten Vassenius hade en son Lorentz (1729–1803), gift 1 (1754) med Anna Maria Kihlman; gift 2. (1797) med Lisa Dorotea Roos, samt fem döttrar, av vilka Märta Sigrid (1732–1801) blev gift med inspektoren på Kolerö bruk, Vänerys sn, Lars Eriksson Ekström (1729–1804). Deras sonson Carl Johan (1793–1860) adlades (1836) Ekströmer (nr 2313).

⁵ Se S. o. H. 1960: 114.



Anders Nordencrantz som konsul i Portugal

En studie över bitterhetens ideologiska och politiska följder

Av Göran Nilzén

Det första större arbete under frihetstiden som helt var inriktat på samhällsekonomiska spörsmål var författat av Anders Bachmanson. Han adlades 1743 Nordencrantz¹ och han blev frihetstidens mest ryktbare finanspolitiker. Den omfångsrika skriften benämndes *Arcana oeconomiae et commercii*, eller handelens och hushåldnings-wärkets hemligheter och utkom 1730. Framställningen är starkt präglad av de rådande merkantilistiska idéströmningarna, och AN förespråkar en överordnad planerad styrning och reglering av samhällsekonomin. En klar åtskillnad görs mellan ett lands närande och tärande invånare och med jämna mellanrum understryks köpmännens avgörande betydelse och nytta för ett rikets välgång.

Sverige borde offensivt satsa på att få till stånd ett utökat handelsutbyte med medelhavsländerna och så småningom även med Ostindien. En utbredd handelssjöfart har också, fortfarande enligt AN, det goda med sig att de inhemska manufakturerna kan expandera genom att marknaden breddas. Att manufakturernas upphjälpande var en angelägenhet med hög prioritet var en så uppenbar sanning att den inte ens behövde diskuteras hävdade AN.²

Det är naturligt att de åsikter AN vid denna tid torgförde lett till att flera historiker inrangerat honom bland Arvid Horns motståndare. Följaktligen skall han också ha varit en av dem som förberedde marken för det kommande hattpartiets ekonomiska politik. Det har också hävdats att de politiker som aktivt ville utveckla landets nä-

ringsliv uppmärksammat lyssnat på honom och att det finns anledning tro att han samverkade med hattarna under 1742–43 års riksdag. Emellertid stod AN vid denna tid inte i rampljuset, och flera forskare har noterat att han efter en period av relativ tillbakadragenhet från det offentliga livet kastade sig in i den politiska och ekonomiska debatten först vid 1750-talets mitt. Han framstod då som en mycket bemärkt exponent för oppositionen mot hattpartiets maktutövning. Hans ideologiska grundsyn hade förändrats från merkantilism till anti-merkantilism, och han blev en oförsonlig kritiker av hattarnas näringspolitik. Under 1760-talet markerades hans betydelse som representant för mösspartiets nya idévärld än mer, och han sågs som något av ett ekonomiskt orakel för de yngre mössorna. Han angrep skoningslöst i riksdagen och i mäng-

¹ För enkelhetens skull förkortar jag fortsättningsvis hans namn AN. Allt källmaterial som anförts nedan förvaras i Riksarkivet.

² *Arcana* ... s. 48, 52, 58, 61–62, 75, 117, 121–124, 135 ff, 222. Se vidare t. ex. J. W. Arnberg, *Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi* (1868), s. 65 ff, P.-E. Brolin, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1766* (1953), s. 362, A. Burius, *Ömhet om friheten* (1984), s. 252, B. Ericsson, *Bergsstadens Falun 1720–1769* (1970), s. 156 f, S.-E. Liedman, *Den synliga handen* (1986), s. 50–53, D. Löfberg, *Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet* (1949), s. 71, 115, K. Petander, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige 1718–1765* (1912), s. 134, 137, 191, G. Schauman, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur* (1910), s. 68–83, och A. Öberg, *De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769* (1970), s. 69.

der av skrifter enskilda intressens spel med rikets finanser och hävdade att riksdagens sammansättning var ett uttryck för ämbetsmännens alltför stora makt och inflytande.³

Förklaringar, eller rättare uttryckt delförklaringar, till AN:s ideologiska strömkäntring har sökts i förspelet till Jernkontorets inrättande och i en för honom misslyckad egendomsförsäljning.

Under 1740-talet gav sig AN, som genom sitt gifte med Margareta Sofia Schröder 1737 avsevärt förbättrat sin ekonomi och slagit sig ner som brukspatron på Skebo och Ortala i Roslagen, in i diskussionen om orsakerna till den svenska bruksnäringens ekonomiska svårigheter. AN hävdade att bruksägarna var tvungna att bygga upp en ekonomiskt stark sammanslutning (ett "Jernkontor") för att inte bli helt beroende av storköpmännens godtycke. Bruksägarna var värnlösa eftersom de var helt beroende av den kredit de fick av sina avnämare. Visserligen inrättades Jernkontoret men det blev inte den säljarnas organisation som AN avsett utan kom snarare att tillgodose den grupps intressen som fick makten där, nämligen Stockholms hattorienterade främsta köpmän. AN hävdade att järnexportörerna i riksbanken tog upp lån i större utsträckning än vad som behövdes för förlagsgivningen till bruken i det spekulativa syftet att lånesumman skulle smälta ihop till följd av den snabba inflationen.

Det var således på AN:s initiativ som Jernkontoret kom till, men det kom alltså att verka för intressen som var närmast motsatta bruksägarnas. Att det gick så var delvis AN:s egen skuld. Hans häftighet i diskussionerna ledde till att han skildes från överläggningarna om järnhandelns organisation. Till AN:s oerhörda förbittring var det en av de mäktiga köpmännen, Thomas Plomgren, som lyckades förvandla Jernkontoret från en kamporganisation mot de handlande till en kreditanstalt som främst dessa kunde betjäna sig av. Han glömde heller aldrig att Plomgren här fick ett erkännande som han ansåg att han själv borde ha



Anders Nordencrantz
Foto SPA

haft. Så sent som 1769, AN var då 72 år gammal, drog han sig till minnes det oanständiga förslag som 1749 väcktes om att ge Plomgren, som Jernkontorets upphovsman, en guldmedalj.

Beträffande den misslyckade egendomsförsäljningen förhöll det sig så att AN i mitten av 1750-talet sålt två bruk och en masugn till en spekulant, som senare visade sig vara en bulvan för firman Jennings & Finlay. En del av köpesumman betalades inte ut förän flera år senare och genom den kraftiga inflationen gjorde AN stora förluster. Ur dennes synvinkel förbättrades inte situationen av att firman i fråga innehade de flesta utländska kommissionerna på järn

³ *Arnberg*, 1868, s. 64, *B. Boëthius och Å. Kromnow*, Jernkontorets historia, I (1947), s. 97, *Brodin*, 1953, s. 362, *Eli F Heckscher*, Sveriges ekonomiska historia, 2 (1949), s. 765, 779 f, *O. Jägerskiöld*, Den svenska utrikespolitikens historia 1721–1792 (1957), s. 34 f, *Liedman*, 1986, s. 30, 197, *K. Samuelsson*, Från stormakt till välfärdsstat, 1968, s. 134, och *Öberg*, 1970, s. 70 f.

och därmed var den största låntagaren i banken.⁴

De här skildrade personliga missräkningarna ledde, har det hävdats, till förändringar i AN:s tankevärld som mer och mer kom att präglas av föreställningen att det var ett antal mäktiga grosshandlare som låg bakom mycket av det som var dåligt i tiden.

Per-Erik Brolin framhåller att det är svårt att avgöra hur mycket dessa personliga motgångar betydde som förklaring till att AN på 1750-talet gav sig in i det offentliga livet, bl. a. i avsikt att reformera domstolsväsendet och krossa köpmannaaristokratin. "Att de har bidragit är säkert, att de förklarar allt är otänkbart."⁵

Utan att direkt ta ställning till det personliga momentets betydelse för ideologiförskjutningen understryker Eli F Heckscher att John Jennings i ovan nämnda firma var en inflytelserik hattpolitiker som drog stor nytta av den valutaförsämring som främst var hattarnas verk, och Jennings blev också föremål för AN:s nästan monomana hat. Firmans växelspekulationer behandlade han gång på gång i sina skrifter.⁶

Kurt Samuelsson uttrycker det så att hur mycket eller litet AN:s kontakt med inflationspolitikens förlustsida än har betytt så skedde under 1750-talet en klar omsvängning i dennes författarskap.⁷

Arndt Öberg har direkt kopplat egenomsförsäljningen till AN:s våldsamma utfall i skriften *Swea rikes finansverk 1760–1762* mot de stora exportörerna och köpmannasläkterna i Stockholm.⁸

De ovan beskrivna händelserna i AN:s liv och hans senare författarskap och politiska aktiviteter under riksdagarna har ägnats stor uppmärksamhet i den vetenskapliga litteraturen,⁹ men det är frapperande att mycket av hans tidigare liv och verksamhet föga uppmärksamats.¹⁰ Frågan är om en ökad kännedom om denna period kan bidra till att kasta ytterligare ljus över AN:s person och kanske också hans politiska och ideologiska kursändring.

Åren fram t. o. m. riksdagen 1726–27 har i sina huvuddrag dokumenterats av Nils Ahnlund som skildrat AN:s uppväxt, lärlingstid som köpman i bl. a. Sundsvall, resan till England 1722–24 och hans verksamhet som riksdagsman i borgarståndet som representant för just Sundsvall under ovan nämnda riksdag.¹¹ På detta stånds rekommendation utsågs AN vid slutet av riksdagen av K M:t till konsul i Lissabon. Konsulatet hade legat i lägervall sedan 1723. Året efter utnämningen anträdde AN resan till Portugal och här tar den period i hans liv vid om vilken inte så mycket är känt.

I betraktande av att kommerskollegiets politik när det gällde utrikeshandeln gick ut på att koncentrera handeln med svenska varor till kapitalstarka svenska handelshus bryter AN:s utnämning mot denna politik. Genom dessa handelshus möjligheter att hålla stora lager kunde nämligen varorna säljas vid rätt tidpunkt, och konsulsbefattningen, med rätt att uppbära konsulatsavgifter av svenska fartyg, borde därför i största möjliga utsträckning vila på framgångsrika svenska köpmän med möjlighet att ägna sig åt kommissionshandel för hemmavarande handlandes räkning.¹²

⁴ B. Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815* (1943), s. 380, *Boëthius/Kromnow*, 1947, s. 97, 176, 215, 321, 505–507, *Heckscher*, 1949, s. 501–502, och *Öberg*, 1970, s. 70, 74.

⁵ *Brolin*, 1953, s. 362.

⁶ *Heckscher*, 1949, s. 67, 753, 779.

⁷ *Samuelsson*, 1968, s. 134.

⁸ *Öberg*, 1970, s. 77.

⁹ Som aktuellt exempel kan hänvisas till *H. Knifs* recension av *P. Viirankos* arbete *Anders Chydenius. En demokratisk politiker från upplysningsens århundrade* (*Historisk tidskrift för Finland*, 3, 1986).

¹⁰ *Burius* (1984, s. 253) påpekar att 1740-talet till stora delar är outforskat vad gäller AN:s politiska ställningstaganden. Efter vad jag kan se gäller detta i än högre grad för perioden 1728 och fram till 1740-talets början.

¹¹ *N. Ahnlund*, *Sundsvalls historia*, 2 (1921), s. 103–122. Englandsresan finns beskriven av *S. Rydberg* i *Svenska studier* till England under frihetstiden (1951).

¹² *E. Ekegård*, *Studier i svensk handelspolitik* (1924), s. 156 f, 314 f och *K. Samuelsson*, *De stora köpmanshusen i Stockholm* (1951), s. 49.

AN:s tillsättning blir i ljuset av denna politik desto mer anmärkningsvärd som Arfwed Arfwedson, delägare i ett handelshus i Lissabon, eftersträvade tjänsten, och AN:s utnämning den 9 oktober 1727 blev en misräkning för det mäktiga arfwedsonska handelshuset. Först tio år senare, när AN för gott återvänt till Sverige, lyckades Arfwedson erhålla uppdraget.¹³ AN:s utnämning väckte således besvikelse hos åtminstone en handelsfirma och han skulle möta svårigheter från många skeppares och köpmäns sida. I mycket var det också hans brist på resurser och affärsförbindelser som låg till grund för de klagomål som kom att riktas mot honom.¹⁴ Det förefaller som om handelsmännen inte ansåg att de fick valuta för de pengar de via konsulatsavgifterna lade ut.

AN:s rapporter till kommerskollegiet förmedlar en bild av en rastlös verksamhet för vad han såg som den svenska handelsnäs. Kollegiet bombarderades med förslag och propåer, och AN berättade utförligt om såväl sina underhandlingar med den portugisiska regeringen som sina ansträngningar att skapa gynnsamma villkor för de svenska saltuppköparna.¹⁵ Den aktive konsuln erbjöd sig även att undersöka den spanska marknadens möjligheter för svenska köpmän. Förslaget accepterades och AN företog en längre resa till Spanien 1733.¹⁶

Redan i början av sin tid i Portugal fick AN problem med sin ekonomi och med konsulatsavgifterna. I slutet av 1728 skrev han till K M:t och beklagade sig över att statskontoret inte ville betala ut mer än halva hans lön, och beträffande konsulatet framhöll han att han var i bryderi om han skulle följa sin instruktion och ta ut avgiften efter tullvärdet på varorna. Ett problem blev då t.ex. att importerade brädror var högre tullvärderade än vad de kunde avyttras för, vilket medförde att skepparna högljutt klagade. Inte heller visste AN hur han skulle göra med svenska fartyg som gick under främmande flagg, och han beklagade att skepp som var direkt destinerade till

honom som konsul var befriade från avgiften.¹⁷ Konsuln hade åtskilligt att säga om sin situation men det här väsentliga är att han snabbt kom i krakel med skeppare och köpmän.

I februari 1730 samlade AN ett antal svenska skeppare i Sebútal, där en stor del av det portugisiska saltet hämtades, för att bemöta klagomål som dessa framfört till köpmännen i Stockholm över den av AN utsedde nye vice konsuln på orten. Miss-

¹³ H. Rosman och A. Munthe, *Släkten Arfwedson* (1945), s. 100. Docent Birgitta Ericsson, som läst manuskriptet och gett mig flera värdefulla upplysningar, har pekat på möjliga förklaringar till konsulsutnämningen. Hon understryker att AN:s framgångsrika agerande i borgarståndet 1726–27 för värnandet av städernas privilegier gjort honom känd och bidragit till ståndets mycket positiva rekommendation till K M:t i vilken framhålles att han "såväl uti commercien som andra nyttige wetenskaper förvärfat sig en god kundskap" (Borgarståndets riksdagsprotokoll, ed. N. Staf, 1956, 15 aug. 1727, s. 455, och utlåtandet i vol R 1211, nr 811). Vidare kan AN:s engelska erfarenheter ha bedömts vara en viktig merit med tanke på det spända förhållande till England som produktplakatet 1724 (med tillägg 1726) medförde. Det engelska inflytandet i och handelsutbytet med Portugal var mycket stort (B Ericsson, *Stockholms storborgerskap och intressespelet kring produktplakatet i Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück*, 1985, s. 301–312). Här kan tilläggas att så länge Sverige saknade en minister i Portugal kom konsuln också att fylla en diplomatisk funktion (Ekegård, 1924, s. 156 f.).

¹⁴ Se t.ex. de handlandes av skeppsrederierna i Stockholm mot AN pepprade inlägga till kommerskollegiet föredragen där 13 juni 1730 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsuln, vol. E VI a: 223).

¹⁵ Se t.ex. AN:s rapporter 6 okt. 1728, 4 maj 1729, 28 mars och 6 juli 1730, 27 febr. 1731, 14 okt. och 16 okt. 1732 och 24 febr. 1733 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsuln, vol. E VI a: 223 och 224). Jfr Ekegård, 1934, s. 486 f.

¹⁶ K M:ts instruktion för AN under resan till Spanien den 18 sept. 1732 (kommerskoll., huvudarkivet, vol. F VI:8. Rapporter och memorial från resan i E VI a: 224). Se även vol. E 3025 (Börstorpsaml) där bl. a. instruktionen ang. konsulatet i Portugal 18 mars 1728, kopior av AN:s skrivelser rör. den portugisiska handeln, statistik över saltpriser finns.

¹⁷ Brev från AN till K M:t 28 dec. 1728 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsuln, vol. E VI a: 223).

nöjets grund är i detta sammanhang ointressant. Det intressanta är att AN kände sig kränkt och fattade humör. Han anklagade skepparna för att blanda sig i saker som varken de eller de handlande där hemma hade med att göra. Själv hade han vidare vyer och såg till det allmännas bästa och inte till "några Privatiis enskylte nöje och förmåhn". AN tog angreppen mycket personligt och bad kommerskollegium att efterforska vilka handelsmän det var som sökte misskreditera honom.¹⁸ Inte långt härefter omtalade han att de handlande var missnöjda med de konsulatsavgifter han tog ut men AN ansåg sig tvungen att få inkomster som möjliggjorde att han kunde sköta sitt arbete för den svenska sjöfartens bästa. Han ansåg sig utsatt för förföljelser av ondskefulla människor. Men värre skulle det bli.

AN föreslog att han skulle få en medhjälpare, eftersom han var så hårt ansträngd i sitt arbete, och att denne skulle avlönas via en liten avgift på från Sverige inkommande skepp. Vidare hävdade han att det ekonomiskt trängda läget hade sin upprinnelse i en ändring i konsulatsavgiften som genomdrivits i borgarståndet under riksdagen 1723. Minskningen hade gjorts utan tanke på de negativa effekterna för den svenska handeln.

I vanlig ordning delgav kommerskollegium AN:s missnöjesyttringar det handlande borgerskapet i Stockholm, och detta gav svar på tal. Köpmännen framhöll att konsuln fått det mesta om bakfoten och försåtligt frågades vad denne egentligen utträttat för fäderneslandets bästa, och i deras svar lyftes fram att riksens ständer uppenbarligen inte heller förstått rikets bästa. Vidare framhölls att sjöfarten var tyngd av så många pålagor att den snart riskerade bli olönsam och att en konsuls väsentligaste inkomster borde härröra från hans egen driftighet, goda rykte och kreditvärdighet. Då kunde han skaffa sig lönande kommissioner. Men det var inte lätt för en konsul, som när det gällde insikter i köpenskap var

mera av "Speculation än Practique", att få de handlandes förtroende.

Detta ampra yttrande var undertecknat av en rad handelsmän, bland vilka märks Carlos Grill, Frans Bedoire, Baltzar Nettelbladt och intressant nog Abraham och Jacob Arfwedson, vilka för sin firma hade eftersträvat just AN:s konsulsbefattning.¹⁹

AN blev naturligtvis inte glad över de hårda orden och sin vana trogen gick han i svaromål med en nästan bedövande ordrikedom. Han krävde att få veta vad det var som lett till att han förlorat de handlandes förtroende och vilka det var som uttryckt missnöje med hans arbete. Han utgick ifrån att "vanartiga" människor spred falska rykten om honom. Att han själv skulle ha någon del i skulden till det spända läget ville han inte vidgå.²⁰

Vad som i det långa loppet skulle visa sig bli allvarligast för AN var handelsmännens anklagelser mot honom för att ha tagit ut för höga konsulatsavgifter, alltså högre sådana än hans instruktion medgav.²¹ I denna stadgades (§ 7) att av alla svenska skepp som ankom till och avgick från Portugal med svenska respektive portugisiska varor, och som inte var destinerade till konsuln själv, skulle denne åtnjuta 1/2 procent. Procentsatsen beräknades efter varornas tullvärde. För gods direkt ställt till konsuln fick han

¹⁸ Brev från AN till kommerskoll. 15 mars 1730 (kommerskoll., huvudarkivet, vol. E VI a: 223).

¹⁹ De handlandes skrivelse föredragen i kollegiet 13 juni 1730 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsul, vol. E VI a: 223). Bland undertecknarna märks i övrigt Jacob Leonard Allmacher, Olof Appelroot, Carl Aspegren, Jean Bedoire, Jacob Feiff, Simon Fredrik Küsel, Johan Lampa, Lorens Lorensen, Johan Adam Petersén, Peter Reincke, Anders Roselius, Henrik Schröder, Joachim Schultz, Isak Toutin, Samuel Worster, Martin Weylandt och Daniel Zackau.

²⁰ Brev från AN till kommerskoll. 15 aug. 1730 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsul, vol. E VI a: 223).

²¹ Se t. ex. de handlandes skrivelse till kommerskollegiet inkommen 14 nov. 1730 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsul, vol. E VI a: 223).

endast ta ut skälig provision.²² Om dessa avgifter kom striden att rasa under hela AN:s tjänstetid.

Redan i slutet av 1729 framhöll AN att under alla de år det funnits konsuler i Lissabon hade det inte klagats så mycket över konsulatsavgifter som nu, fast dessa förr, när handeln varit god, varit upp i 1 à 1 1/2 procent. Klagomålen ansåg han vara desto mer oförsynta som han faktiskt beräknade konsulatet till 1/2 procent. Han tillfogade att det säkert fanns de som helst såg att han inte fick några inkomster alls.²³

AN:s många utgjutelser till kommerskollegiet fick inte alltid den verkan han tänkt sig, och då blev han stött. Kollegiet anbefallde, efter att ha hört de handlande, med viss skärpa AN att vid ansvar hålla sig till de fastställda avgifterna. Denne hävdade å sin sida att ingen kunde bevisa att han tagit ut för höga avgifter, men han medgav också att instruktionen inte var alldeles lätt att tolka. Om de handlandes tolkning var riktig skulle han behöva andra inkomster för att sköta sina uppgifter. Vidare framhärddade han med att det endast var genom ett förbiseende som ständerna 1723 minskat konsulatet från 1 1/2 procent till 1/2. När AN anlände till Portugal var handelsutbytet med Sverige inne i en stagnationsperiod. Konsulstjänsten hade före honom missköts och det blev en tung uppgift för honom att utan tillräckliga medel ta itu med det nödvändiga uppröjningsarbetet. Han ansåg sig ha förslösat inte endast tre år av sitt liv utan också egna pengar på ett hopplöst företag.²⁴

Under AN:s tillfälliga vistelse i Sverige i början av 1730-talet fortsatte tvisterna mellan honom och de handlande på hemmaplan.²⁵

Det framgår mycket klart av AN:s rapporter att han kände sig oskyldigt förföljd och misskrediterad. Viktig i sammanhanget är säkerligen också den mycket starka självkänsla som han mitt i bedrövelsen gav uttryck åt. Det var han som bäst begrep natio-

nens bästa och inte köpmännen, vilka inte såg längre än till den egna profiten. Att denna inställning inte roade handelns företrädare är begripligt men det är ändå svårt att få full klarhet i varför motsättningarna blev så djupa som de blev om man inte söker en förklaring på det personliga planet.

År 1734 fick AN på egen begäran ännu en gång tillstånd att resa hem och trots upprepade påstötningar kom han inte att fara tillbaka till konsulatet i Lissabon. Den 1 april året därpå tillsattes en kunglig kommission med uppdrag att utreda frågan om AN tagit ut för höga konsulatsavgifter eller ej. De handlande hade tagit upp frågan under riksdagen, 1734 och resultatet härav blev alltså denna kommission.²⁶

Utförliga referat av alla turer i kommissionens arbete skall här undvikas. Intresset skall fokuseras på de fortsatta motsättningarna mellan AN och de handlande.

Mycket snart efter det att kommissionen börjat sitt arbete (22 april 1735) framhöll ordföranden Gustaf Bonde att, eftersom det var känt att AN hade för vana att vara väl omständlig, borde han tillhållas att hålla sig till sak och svara kortfattat. Förslaget bifölls utan diskussion. Det kan på en gång sägas att denna uppmaning och flera följande var verkningslösa.

²² Instruktion given i rådet 18 mars 1728 (Utrikesexp:s registratur).

²³ Brev från AN till kommerskollegiet 5 dec. 1729 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsuler, vol. E VI a: 223).

²⁴ AN till kommerskollegiet 27 febr 1731 (kommerskoll., huvudarkivet, skrivelser från konsuler, vol. E VI a: 224).

²⁵ Se särskilt handlingarna efter de deputerade över konsulatet i Lissabon 1730 (Portugallica, vol. 31).

²⁶ Kommissionens mycket utförliga protokoll och omfattande bilagedel i Portugallica, vol. 22. Här finns också K M:ts konstitutorial för kommissionen den 1 april 1735. Ledamöter var riksråden Gustaf Bonde (ordf.), Samuel Barck, Ture G Bielke, överståthållaren Mikael Törnflycht, kansliråden Johan Henrik von Kochen och Joachim Nerés, kommerserådet Jacob von Hökerstedt och assessorn Henric Kalmeter. En stor del av AN:s memorial och suppliker rör processen finns i vol E 3026 (Börstorspaml).

De parter som stod mot varandra var således å ena sidan AN och å den andra de handlandes fullmäktige Olof Appelrooth, Frans Bedoire, Carlos Grill, Anders Plomgren (24 april utbytt mot brodern Thomas), Anders Roselius och Isac Toutin.

Den 30 april var alla inblandade kallade inför kommissionen och AN hävdade att endast ett fåtal handelsmän klagat över hans sätt att beräkna konsulatet. Detta bestreds omgående av Plomgren, som var den som i huvudsak förde de handlandes talan. Han pekade på att frågan varit uppe till diskussion i borgarståndet och att den därför hade större räckvidd än vad AN ville göra gällande.

Den 5 maj beskärnade sig AN över att de handlande i sina inlagor mot honom brukat "oanständiga utlåtelse", men Plomgren blev inte svaret skyldig och det skar sig ohjälpligt dem emellan. En dryg månad senare (9 juni) inkom AN med en livfull skildring av alla de svårigheter han mött i Portugal. Plomgren var inte imponerad utan undrade varför han inte tagit avsked från den otacksamma tjänsten. Han frågade också AN vilken nytta denne verkligen trodde sig ha gjort för den svenska handeln. Plomgren var också övertygad om att det inte skulle vara svårt att finna en ersättare för AN på de villkor denne fann så usla.

I början av påföljande månad (3 juli) var det Plomgrens tur att klaga över att AN i sina inlagor använt "oanständiga expressioner" mot honom. Under ett sammanträde en vecka senare (10 juli) visade det sig att AN anfört jäv mot de handlandes fullmakter där han bestred att de handelsmän som var inblandade i processen mot honom var representativa för landets alla köpmän. Utan att här gå in i detalj kan nämnas att Plomgren utförligt bemötte detta och anklagade AN för att sprida lögn och för att ha hotat flera köpmän. Han var även mycket uppbragt över att denne utspritt att det just var plomgrenarna som låg bakom det dåliga handelsutbytet med Portugal genom att de endast tänkte på sig själva och inte hela

rikets bästa. Denna sista anklagelsepunkt ville Plomgren ta upp i annat forum om inte kommissionen ville pröva den. Han kände sig även personligt kränkt av att AN hånat honom för hans bristande insikter i handelsrörelsen eftersom hans utbildning endast bestått i att han arbetat hos sina föräldrar och en kort tid i Königsberg. Plomgren framhöll med utsökt ironi att det inte var alla förunnat att göra sina lärospån i en så stor handelsmetropol som Gävle,²⁷ ej heller att genom korta utrikesresor och läsande av böcker lära sig handelns hemligheter. Själv hade Plomgren erhållit sina insikter genom lång praktik, och den bok som var viktigast för honom var almanackan.

Kommissionens ledamöter tröttnade på grälet och underströk att kombattanterna fick lösa sina rent personliga mellanhavanden någon annanstans. Motsättningarna sinkade påtagligt kommissionens arbete. I början av november (5 november) omtalade sekreteraren att AN och de handlande inte tillsammans kunde justera protokollen eftersom de senare vid dessa tillfällen "igenom åtskilliga grimasser moquerade öfwer honom, ...". Det befanns bäst att fortsättningsvis justera protokollen under kommissionens sammanträden.

Samma dag berättade kommerserådet Jacob von Hökerstedt att han trots allt funnit de handlande benägna att ingå förlikning. Kommerserådet hade själv sökt jämna vägen genom att uppmuntra AN:s vän Jonas Alström att tala honom till rätta. Enligt Hökerstedt hade denne också sammanträffat med AN som då förklarat att han kunde gå med på en konsulatsavgift på 3/4 procent på inkommande gods och 1/4 på utgående. Detta positiva besked hade Hökerstedt förmedlat till en representant för de handlande som visat intresse för en kompromisslösning. Kallduschen kom när Hökerstedt där-

²⁷ Enligt AN:s Lefvernesbeskrivning (Jernkontorets arkiv. Enskilda personers handlingar. Nordencrantz) kom han i febr. 1711 till Gävle och anställdes där hos en köpman P Almgren.

efter talat med AN som motsatte sig varje form av uppgörelse och som hävdade att Alström aldrig kontaktat honom, vilket dock Alström vid förnyad förfrågan vidhöll att han gjort.

Kommissionens protokoll (11 december 1735, 19 och 31 januari 1736) ger tydliga fingervisningar om att AN strävade efter att förhålla processen. Han krävde bl a upprepade gånger att beredas tid att låta hämta material från Lissabon för att säkert kunna besvara de frågor som ställdes. Kommissionens ledamöter blev trötta på honom, och köpmännen önskade en lösning eftersom de ansåg sig behöva en konsul i Lissabon. Det är värt att notera att den som skildrats som en av de mest energiska talesmännen för det blivande hattpartiets näringspolitik, Hökerstedt,²⁸ var lika trött på AN som t ex den senare av hattarna licentierade Gustaf Bonde. I Hökerstedts fall kan naturligtvis, om hans version är den riktiga, ovan beskrivna försök att ena parterna ha bidragit till en negativ syn på AN.

Den 7 februari 1736 tog kommissionen slutlig ställning till de handlandes klagomål över att AN under åren 1728–1731 skulle ha tagit ut för höga konsultsavgifter i strid med instruktionens 7:de paragraf. Kommissionen fann att de handlande av allt att döma haft fog för sina anmärkningar, och AN borde inte självsvåldigt ha tagit högre avgifter än tillåtet.

Detta stoppade emellertid inte AN. I ett memorial, som föredrogs i rådet, återkom han till sin ofta tidigare framförda åsikt att det var ett litet antal handelsmän som motarbetade honom. Carl Gyllenborg, hattpartiets blivande ledare, tog kraftfullt AN i försvar och hävdade, att alla handelsmän i riket måste höras om AN skulle göras rättvisa. Skarpa motsättningar yppade sig mellan Gyllenborg å ena sidan och Bonde, som ju också hade varit kommissionens ordförande, å den andra.²⁹ Först i april hade råds herrarna tröskat igenom kommissionens material i dess helhet. För Evert Didrich Taube, som först tog till orda, var det upp-

enbart att konsultsavgifterna var betygande för de handlande och han biföll därför kommissionens betänkande som gick ut på att avgiften efter instruktionen skulle vara 1/2 procent på såväl in- som utskäppade varor. Axel Banér, Thure Gabriel Bielke, Bonde, Ernst Johan Creutz och Olof Törnflycht biföll även de kommissionens betänkande. Mot röstade Gustaf Cronhielm, Jakob Cronstedt, Magnus Julius De la Gardie, Gyllenborg och Swen Lagerberg. Kommissionens linje segrade således med knapp marginal, men den som aktivt drev AN:s sak var Gyllenborg. Dagen därpå inkom denne med ytterligare påminnelser i ärendet, men eftersom detta redan avgjorts genom votering togs inte Gyllenborgs initiativ väl upp och det underströks, vilket har sitt intresse, för honom att Hökerstedt varit helt ense med kommissionen och att det redan fattade beslutet skulle vara gällande.³⁰

En dryg månad senare inträffade något som visar hur grundligt AN lyckats stöta sig med kommissionens ledamöter. Dessa besvarade sig nämligen i rådet över dennes många obetänksamma och oförsiktiga yttranden mot dem, och de ansåg sig tvingade att utbe sig K M:ts beskydd.³¹

²⁸ P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet (1955), s. 192–195.

²⁹ Rådsprotokoll i utrikes ärenden 23 och 27 mars 1736. AN:s tidigare nämnda anspråk, och Gyllenborgs stöd för dessa, att rikets övriga handelsmän också skulle höras, kan ses som ett led i motsättningarna mellan storköpmännen i Stockholm med rederiintressen och de mindre stapelstädernas handelsmän. På grund av den förra gruppens nästan totala ekonomiska dominans blev det denna elit som blev kommerskollegiets remissinstans i handelspolitiska frågor (Ericsson, 1985, s. 303). En förklaring till AN:s närmande till mössorna kan vara att han med tiden fann huvudstaden ekonomiskt alltför dominerande. Mösspolitiken att satsa mera på landets perifera delar kan därför ha tilltalat honom (se S. Carlsson, Sverige under 1760-talet i Från fattigdom till överflöd. En antologi ..., ed. S. Koblik (1973), s. 15–32).

³⁰ Rådsprotokoll i utrikes ärenden 13 och 14 april 1736.

³¹ Ärendet remitterades till justitiekanslern (rådsprotokoll i utrikes ärenden 17 maj 1736). Efter

Det är frapperande att AN, som hade en nästan osannolik förmåga att stöta sig med sin omgivning, trots allt fick en del stöd i rådet, främst då av Gyllenborg. Per Nyström har observerat att Arckenholtz vid den här tiden uppmärksammat Gyllenborgs vänskap med AN.³² I viss mån kan vote-ringen i rådet den 13 april ses i ljuset av kommande partilinjor med Gyllenborg, De la Gardie och Cronstedt som representanter för hattarna och Bonde, Bielke, Creutz och Taube för mössorna. De övriga är svåra att bestämma partipolitiskt. Vad som däremot är uppenbart är att kommissionen och majoriteten i rådet, alltså företrädesvis de som senare räknades till mösspartiet klart tog ställning för köpmännen mot AN. Gyllenborg däremot stödde honom mot redarintressena. Det är således tydligt att den koalition mellan Gyllenborg och hans sympatisörer och de mäktiga köpmannakretsarna i Stockholm, som utgjorde en väsentlig hörnsten för det kommande hattpartiets genombrott på riksdagen 1738–39, ännu var avlägsen.

För AN själv blev resultatet av den utdragna processen en besvikelse. Han ansåg sig inte kunna fungera på sin tjänst i Portugal på de villkor utslaget förutsatte. I oktober bad AN om att få bli rappellerad från sin tjänst i Lissabon samtidigt som han utbad sig diverse avlöningsförmåner till dess han fick ny tjänst. Vidare önskade han ersättning för de utlägg ur egen ficka han gjort i tjänsten. Om han inte beviljades avsked och ersättning önskade han få bli kvar i Sverige, för att vid nästa riksdag lägga fram sin sak.³³

I februari året därpå upplästes kommers- och kanslikollegiernas gemensamma ganska njugga utlåtande över AN:s önskemål. Den ende som uttryckte missnöje var Gyllenborg som tyckte att AN haft det så svårt och lidit så mycket att det inte var mer än rätt att hans krav villfors. Emellertid beslöts rappellera AN och beträffande den ekonomiska sidan följdes kollegiernas förslag att han skulle få nöja sig med 500 daler

silvermynt (dsmt) om året så länge han inte hade någon tjänst. Vidare anmodades de nämnda kollegierna inkomma med förslag till efterträdare,³⁴ och man kan undra vad AN tänkte när det stod klart att Arfwed Arfwedson utsetts att efterträda honom.³⁵

Riksdagen 1738–39 gav inte heller någon glädje för AN. Bakgrunden var att kommerskollegiet, som faktiskt hade prutat på AN:s krav på ekonomisk gottgörelse, fick en skrapa av riksdagen för att ha varit alltför generöst med allmänna medel visavi honom. De årliga 500 dsmt borde dras in med tanke på att AN så länge avhållit sig från sin tjänst.³⁶ Denna, som AN såg det, orättvisa hade han svårt att smälta. Så sent som 1747 klagade han hos kungen över de årligen förlorade 500 dalerna som han "betagits" av ständerna.³⁷

Av vad som ovan anförts vill det synas som om AN mött en omild behandling. Men allt beror på perspektivet. AN:s depescher, uttalanden och inemorial till kommissionen och K M:t är, vilket klart framgått, fyllda av allehanda klagomål. Det tålmod som visades honom är å andra sidan anmärkningsvärt. I det längsta utreddes, diskuterades

utredning, där även AN:s synpunkter inhämtades, fann justitiekanslern inte skäl att vidare åtala denne (justitiekanslerns arkiv, diariér 15 maj, 13 nov. och 22 dec. 1736, vol. C I a: 3. Utlaget i registraturet 28 febr. 1737, vol. B I: 10. Se även rådsprotokoll i utrikes ärenden 28 mars 1737).

³² Arckenholtz skrev att presidenten i kommerskollegiet Daniel Niclas von Höpken och Gyllenborg höll hemliga samråd med AN, vars förstånd de överallt berömde mycket högt (*Nyström*, 1955, s. 405 f not 21).

³³ Rådsprotokoll i utrikes ärenden 3 okt. 1737.

³⁴ Kanslikollegiets protokoll 2 nov. och 6 dec. 1737 och rådsprotokoll i utrikes ärenden 6 febr. 1738.

³⁵ *Rosman/Munthe*, 1945, s. 100 f.

³⁶ Protokollsdeputationens prot. 14 och 17 sept. 1738, sekreta utskottets prot. 30 juni 1738, borgarståndets riksdagsprotokoll, ed. *N. Staf*, 1972, 12 april 1739, s. 530, och kanslikollegiets prot. 12 juli 1738.

³⁷ Se t.ex. rådsprotokoll i utrikes ärenden 21 april 1740 och 23 febr. 1741 och i inrikes civila ärenden 13 jan. och 6 okt. 1747.

och jämkades i berörda instanser för att AN skulle göras rättvisa och hans krav så långt som möjligt tillgodoses. Som ett annat exempel kan nämnas att K M:t under många år ville ha den fullständiga rapporten från spanienresan men AN gled undan och hänvisade till att all hans tid gick åt till att försvara sig mot sina vedersakare. Så småningom kom dock en delrapport om den spanska marknadens möjligheter för svenska handelsintressen. I april 1740 uppkallades AN i rådet där kungen själv bad honom färdigställa och leverera den avslutande delen. AN svarade att han skulle göra ett försök och kungen försäkrade att AN stod i gunst.³⁸ När det gällde de utlägg AN gjort ur egen ficka och som han ville ha ersättning för, försökte i alla fall kommerskollegiet kompensera honom, men detta ledde till att ämbetsverket fick en skrapa av ständerna för alltför stor generositet med allmänna medel. Detta gällde även de årliga 500 dalerna.

Med tanke på vilken stor del av utredningspotentialen AN tog i anspråk kan således den hänsyn som visades honom synas märklig. I all synnerhet om man tar hans osmidighet i betraktande. I en långt senare nedtecknad självbiografi drog sig AN till minnes hur han ansåg sig självskriven när en minister till Spanien skulle utses, men att Gyllenborg, utan hans vetskap, i rådet yttrat att AN inte önskade uppdraget. Detta var ett svek som han inte kunde tåla från en vän.³⁹ Vad som verkligen skett är inte lätt att veta. Så mycket är klart att AN i april 1741 besvarade sig över att han inte kommit ifråga som minister till Spanien.⁴⁰ På något sätt hade en klyfta uppstått mellan AN och hans mest energiska försvarare i rådet.⁴¹

AN:s ställning var trots allt inte helt underminerad. Han adlades 1743 och hans förslag till järnhandelsn upphjälpande ett par år senare upptogs till seriös behandling i rådet trots att han utbett sig ett antal förmåner för sina bruk som villkor för att avlämna detta. Dessa beviljades således.⁴² År 1747 rekommenderade kungen ständerna att be-

vilja AN kommerseråds heder med säte i kollegiet, dock utan lön till dess, som det hette, "touren" kom till honom.⁴³

Det kan för en sentida bedömare synas märkligt att en så oböjlig, kverulantisk, långrandig och temperamentsfull person som AN inte helt enkelt ställdes åt sidan. En möjlig förklaring är givetvis att han en period hade Gyllenborgs stöd och att detta berodde på att han tidigt framstått som en nationalekonomisk auktoritet som man inte utan vidare kunde nonchalera. I tidigare forskning har också, vilket framgått ovan och avseende en senare tid, understrukits att också hattpartiet erkände hans auktoritet. Hur man än ser på frågan kvarstår dock det faktum att AN själv kände sig orättvist behandlad och ständigt förföljd av illasinnade människor. Av AN:s ovan anförda levnadsteckning framgår klart hur de här skildrade händelserna frätt sig in i hans sinne. Tjänsten som konsul i Lissabon gav inte de inkomster som förespeglats honom, han tvingades lägga ut pengar ur egen ficka och slutligen begära avsked. Den kungliga kommissionen över konsulatsavgifterna initierades av "en enskyt Pique af Plomgrenarne". AN:s skildring genomsyras av bitter-

³⁸ Rådsprotokoll i utrikes ärenden 21 april 1740. AN levererade tredje och sista delen en vecka senare.

³⁹ Se ovan nämnda Lefvernesbeskrivning.

⁴⁰ Rådsprotokoll i utrikes ärenden 6 april 1741.

⁴¹ Det är naturligtvis tänkbart att Gyllenborg efter hattpartiets samgående med de mäktiga handelskretsarna vid 1738–39 års riksdag inte längre ansåg sig kunna stödja AN med tanke på hur hätska känslorna mellan denne och bl. a. Plomgren var.

⁴² Rådsprotokoll i inrikes civila ärenden 23 jan. 1744. Jfr *Boëthius/Kromnow*, 1947, s. 95, 166 och 216.

⁴³ Rådsprotokoll i inrikes civila ärenden 6 okt. 1747. Det har inte, såvitt jag kan se, observerats att AN alltifrån 4 sept. 1748 fram till i mars 1751 (det är så långt jag gått igenom protokollen) flitigt deltog i kommerskollegiets sammanträden. Det är således inte riktigt rätt att säga att han inte deltog i det offentliga arbetet efter konsultiden och före mitten av 1750-talet. Eftersom kollegiets protokoll sällan ger namnen på dem som yttrade sig är det svårt att veta hur aktivt AN deltog i diskussionerna.

het, och han konstaterade att inte en enda av hans vänner lyft ett finger för att hjälpa honom under åren 1736–42.

Ovan har nämnts att flera forskare tagit fasta på att AN:s personliga aversioner i större eller mindre utsträckning efter seklets mitt fått genomslag i hans skrifter. Boëthius talar när det gäller 1760-talet om AN:s ödesdigra taktik att söka förklaringar till den allmänna politikens olyckliga följder i enskildas vinningslystnad och samvetslösa spekulationer.⁴⁴ Fredrik Lagerroth uttrycker det på så sätt att AN var en alltför realistisk kännare av den mänskliga naturen för att vilja räkna med andra motiv för människans handlingar än det egna intresset.⁴⁵ För att exemplifiera är det svårt att inte se AN:s utfall i en skrift⁴⁶ från 1760-talets slut mot bankofullmäktige för att under tiden från mitten av 1730-talet och ett tiotal år framåt, ha undergrävt rikets finanser, som åtminstone delvis betingat av att Plomgren var ledamot av denna illustra församling under en stor del av den aktuella perioden.⁴⁷

Boëthius och Kromnow hävdar att AN mot slutet av 1760-talet "allt ensidigare sökte förklaringen till kursväxlingarna i enskilda personers av egoistiska bevekelsegrunder dikterade åtgärder". De talar om AN:s sjukliga lynnesläggning av till slut monoman karaktär.⁴⁸ AN:s vedermödor under tiden från hans offentliga anställning 1727 till 1740-talets början visar med all önskvärd tydlighet att han såg sig som ett offer för mäktiga handelsintressen långt tidigare än vad man hittills känt till. Den som nästan från början personifierade dessa var Thomas Plomgren som ju även i frågan om Jernkontorets organisation gjorde livet surt för AN. Det var inte nog med att AN själv fick utstå lidanden på grund av sina motståndares intriger utan deras handlingar var också, som AN såg det, till förfång för rikets bästa eftersom de endast tänkte på egen vinning. AN:s personcentrerade uppfattning om förklaringsgrunderna till Sveri-

ges finansiella utveckling, eller snarare tillbakagång, är således redan nu förnimbar.

AN tog sina upplevelser under den här tiden mycket hårt, och om man till dessa lägger omständigheterna kring Jernkontorets inrättande och den misslyckade egenomsförsäljningen bör dessa ha bidragit till att ytterligare styrka hans uppfattning om enskilda ekonomiska intressens styrande inverkan på samhällsekonomin. Som en följd härav finns det således anledning tro att AN:s ideologiska omsvängning grundlades åtskilliga år före hans framträdande på den politiska scenen i mitten av 1750-talet.

I det som här anförts om AN:s törnbeströdda vandring i karriären har jag medvetet avskärmat mig från den komplicerade frågan om varifrån han i övrigt hämtat sina impulser till sitt nationalekonomiska författarskap (en hel del härom finns i den litteratur som anförts under not 2). Självklart menar jag inte att huvuddelen av hans teorier är grundade på de här beskrivna personliga missträkningsarna, men att det personliga momentet i AN:s fall är av vikt för förståelsen av både hans författarskap och politiska ställningstaganden har ytterligare kunnat underbyggas genom att sökarljuset riktats mot AN:s förhållanden tiden före seklets mitt.

Det är inte svårt att föreställa sig att AN:s syn på köpmännen som rikets välgörare, som han skildrade dem i ungdomsverket

⁴⁴ Boëthius, 1943, s. 380.

⁴⁵ F. Lagerroth, Frihetstidens författning, 1915, s. 508 ff.

⁴⁶ Bekymmerslösa stunders menlösa och Owäldiga Tankar om Sveriges Finance, Banque, Mynt och Wexel-Cours & c., 1769, s. 22 ff.

⁴⁷ Plomgren var fullmäktig från 1739 och inpå 1750-talet (K. Löfström, Fullmäktige i Riksbanken 1668–1924 i Sveriges Riksbank, 5, 1931, s. 15).

⁴⁸ Boëthius/Kromnow, 1947, s. 506. AN har av en annan författare karaktäriserats som en "omstridd personlighet, föga sympatisk i sitt naiva förvärvsbegär och sin naiva egocentricitet, som efter åtskilliga snarast löjeväckande utbrott kulminerade under hans sista år i ren förföljelsemani" (G. Kjellin, Rikshistoriografen Anders Schönberg, 1952, s. 124).

”Arcana”, påverkats i motsatt riktning av konflikterna mellan honom och företrädare för handelsintressen. Man kan under den här tiden se AN som representant för en nationalekonomisk åskådning, som han som konsul med iver och med fullständig trosvisshet försökte omsätta i praktiken. Mötet med verkligheten blev emellertid omskakande för teoretikern och under detta skede av sitt liv drog AN det kortaste strået.

Slutligen några ord om AN:s partitillhörighet. Frågan är om det är meningsfullt att i en partipolitisk fälla försöka fånga en så istadig person med en så otrolig förmåga att stöta sig med snart sagt varje person han kom i kontakt med. Det är också frapperan-

de att flera forskare, vilket indirekt framgått inledningsvis, något svävat på målet när det gäller att placera honom i ett politiskt parti. Jägerskiöld framhåller att AN vid 1760-talets början gick över till mösspartiet men att hans omfattande produktion i allo inte kan sägas vara representativ för dettas idéer och att han synes ha utövat ett avsevärt inflytande inom båda partierna.⁴⁹ Malmström konstaterar att AN en tid räknades till hattarna fast sambandet mellan honom och dem knappast kunde ha många trådar.⁵⁰ Frågan är om inte AN med en senare tids riksdagsterminologi borde betecknas som vilde, även om mössorna drog stor nytta av honom som idédebattör.⁵¹

Summary: Anders Nordencrantz as Consul for Sweden at Portugal.

This essay deals with the famous Swedish economist and parliamentarian Anders Bachmanson (in 1743 ennobled Nordencrantz) as Consul in Lisbon 1728–36. Not much is known of these years of his career.

After visiting England 1722–24 AN made himself known in the Estate of the Burghers during the Diet of 1726–27, and was subsequently nominated Consul for Sweden at Portugal. At this time AN advocated strong mercantilist principles which have been said to be representative of the coming Hat party, and he has therefore been seen as an adherent of Daniel Niclas von Höpken, the President of the College of Commerce, and the future leader of the said party, Carl Gyllenborg.

Among other things, AN's lack of means and business connections soon resulted in a deep antagonism between him and powerful merchants with ship-owner interests in the Capital of Sweden. The most prominent spokesman for these interests was Thomas Plomgren, who later obtained a high degree of influence in the Hat party. Against these powerful opponents AN did not stand much of a chance, and he was consumed by a strong antipathy against them.

It is well-known that Plomgren and other influential merchants from the middle of the 1740s on other issues successfully opposed AN, who, naturally, became still more embittered. These painful misfortunes have, to a greater or lesser extent, been used to explain AN's ideological and political volte-face, which became evident when he appeared on the political scene in the middle of the 1750s.

If the misfortunes that befell AN during the years 1728–36, up to now unnoted by historians, are added to the later above mentioned setbacks, the view-point that his personal grievances have had an important influence upon his economic and political writings, and his rapprochement to the Cap party, gains in strength, and it seems probable that his new economical and political views were in fact established much earlier than has hitherto been assumed.

I have also tried to show that it seems pointless to put a party label on such a controversial person as AN. That his capacity eagerly was sought after and was used by the Cap party is an other matter.

⁴⁹ Jägerskiöld, 1957, s. 34 f.

⁵⁰ C. G. Malmström, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshälfningen 1772, 4 (1899), s. 441.

⁵¹ Sten Lindroth undviker, när det gäller 1760-talets partistrider, att partibestämma AN utan nöjer sig med att nämna att de yngre mössorna animerades av honom. Lindroths analys går ut på att visa att AN var reformmerkantilist och framför allt radikal upplysningsman (Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden, 1978, s. 538 f).

Exkungen Gustaf Adolf, alias överste Gustafsson, i Nederländerna 1827–1833

Av Dr J. Römelingh

Den 9 mars 1809 tvingades Gustaf IV Adolf avsäga sig den tron han hade bestigit 1792 som fjortonårig yngling. Napoleons hegemoni i Europa hade lett till att Gustaf Adolf som så många andra i ett givet ögonblick hade ställts inför valet att ge vika eller gå under. Som en principfast man hade han utan att tveka valt det senare. Konkret innebar det att han 1807 vägrade följa tsar Alexanders exempel och försona sig med den avskydde usurpatorn. I avsaknad av tillräckligt stöd från Storbritannien spelade han sedan bort Finland till ryssarna, efter det att svenska Pommern redan tidigare hade ockuperats av fransmännen. Inte helt utan fog såg man i kungens oböjlighet och i hans envisa fasthållande vid egna idéer orsaken till att landet drabbats av så många olyckor. En militärkupp gjorde slut på hans regering.

Från mars till december 1809 hölls kungen fången på Gripsholms slott. Därefter landsförvisades han med hustru och barn. Familjen begav sig till Baden, det land varifrån Gustaf Adolfs gemål, drottning Fredrika, härstammade. Hennes far kurfursten och hennes bror ingick emellertid i Napoleons kotteri. Det kan därför inte förvåna att vi snart ser Gustaf Adolf resa vidare i riktning Basel. Den officiella skilsmässan mellan honom och hans hustru lät inte länge vänta på sig.

Under de följande åren var Basel Gustaf Adolfs bosättningsort. Där förvärvade han medborgarrätt, och där ägde han ett hus. Exkungen var dock långt ifrån bofast. Framför allt i början gjorde han långa resor:

1810 till Berlin, Kurland och Lifland, 1811 till England och Helgoland. 1814 torde han ha försökt förvärva Norges krona. 1815 företog han en resa i sydlig riktning med det Heliga landet som mål. Han kom emellertid inte längre än till Korfu. Under perioden 1820–1823 vistades han huvudsakligen i Frankfurt, där också en son till honom föddes.¹ Sedan 1826, då han efter ett gräl hade uppgivit sin medborgarrätt i Basel, var det framför allt Leipzig som såg honom inom sina murar. Under namnet överste Gustafsson tog han i fortsättningen in på enkla värdshus. Hans ekonomiska förhållanden tillät inte något överdåd. Han började dricka litet för mycket, vilket i förening med hans egensinniga karaktär vid flera tillfällen skapade konflikter mellan honom och hans omgivning. Följden blev ofta att han på nytt flyttade.²

Gustaf Adolfs första besök i Nederländerna måste ha ägt rum under hösten 1824. Förmodligen bodde han då i Amsterdam hos J.B. Ceulemans, som innehade en krog vid Reguliersbreestraat 6.³

¹ Denne son hette Adolf Fredrik Frans. Han föddes den 15 november 1820. Sedan 1824 bodde han i Hervé vid Liège, först hos bonden J. G. Elias och sedan 1831 hos Jacob Dieudonné. Hans far besökte honom flera gånger.

² Se Sten Carlssons artikel om Gustaf IV Adolf i Svenskt Biografiskt Lexikon. Se också samme författares 1946 publicerade biografi om kungen.

³ Den 11 januari 1828 skrev polischefen i Amsterdam Wiselius till åklagaren vid Högsta domstolen Philipse med anledning av en uppgift om att Gustafsson skulle vistas i Amsterdam, att herr Ceulemans, i vars hus Gustafsson vid

Under hösten 1827 kom Gustaf Adolf än en gång till Nederländerna, och denna gång kan vi ganska noggrant följa hans göranden och låtanden. Den 24 oktober 1827 rapporterade det nederländska sändebudet i Wien, baron Van Spaen van Voorstonden, till utrikesminister Verstolk van Soelen, att han hade fått besök av herr De Polier Vernand, som företrädde exkungens son, prins Gustaf av Sverige. Prins Gustaf var officer i österrikisk tjänst. Han hade erfärut att hans far rest till Nederländerna, sannolikt till trakten av Liège, där hans utomäktenskaplige son bodde. Prinsen var bekymrad över sin far, som hade givit sig ut på resa alldeles ensam med troligen allt vad han ägde, nämligen 30 000 floriner, på fickan. Det förekom inte längre någon direkt kontakt mellan far och son, sedan den senare hade vägrat att avsäga sig sina anspråk på Sveriges tron och hans brev inte längre besvarades av fadern. Utan att hans far visste om det, höll emellertid prinsen fortfarande ett öga på fadern. Sålunda kunde han tack vare avtal med bankirer "i smyg" hjälpa sin far med extra pengar. Prins Gustaf begärde att han skulle hållas underrättad om vad hans far hade för sig i Nederländerna, han hemställde om en "surveillance secrète".⁴

Några veckor senare mottog Verstolk van Soelen från Nederländernas chargé d'affaires i Karlsruhe Heldewier ett liknande brev. Även Heldewier hade fått besök av De Polier Vernand. Denne hade berättat för honom att prins Gustaf var mycket förtjust över faderns avsikt att bosätta sig i Nederländerna. Därmed skulle det bli slut på dennes kringflackande liv. Prinsen ville till sin far köpa en lantegendom i Nederländerna, "une retraite pour y passer les jours dans la tranquillité et où il put trouver soit dans la chasse soit dans des travaux agricoles une distraction aux pensées qui l'assiègent". Då emellertid fadern aldrig accepterade något ur sin sons händer, kom prinsen med förslaget att konung Vilhelm I av Nederländerna skulle låtsas komma med ett sådant erbjudande, "en accordant au roi Gustave

IV un asyle dans ses états, daignant lui offrir comme de lui et comme à un frère victime des vicissitudes des choses humaines une retraite convenable". Prinsen upprepade också sin begäran om att få upplysningar om sin far, hans vistelseort, hans hälsa osv.⁵

Omedelbart efter mottagandet av brevet från Wien hade minister Verstolk vidarebefordrat prins Gustafs anhållan om en "surveillance secrète" till sin kollega, justitieminister Van Maanen.⁶ Denna begäran klingade inte ohörd, ty detta var en uppgift som passade Van Maanen. Det dröjde inte heller länge förrän Van Maanen hade fått korn på överste Gustafsson.

Guvernören i provinsen Liège, greve Lie-dekerke, kunde meddela att Gustafsson sedan ungefär en månad tillbaka bodde i Spa på Hôtel des Pays Bas. Han hade just betalat en räkning på 67 floriner för tre veckors helpension. Som bordsdryck använde översten endast öl eller vatten, men på morgonen drack han sex till sju glas brännvin eller genever, medan han på kvällen drack ett slags romgrogg, "une boisson avec l'eau chaude et de l'arack ou du rhum, après

sitt förra besök hade tagit in, denna gång inte hade hört någonting från honom. Gemeente Archief Amsterdam (kommunalarkivet i Amsterdam): sammanställning över avgående handlingar från polischefen. Detta brev publicerades 1888 av C. Burenstam, det dåvarande svenska sändebudet i Haag: Documents recueillis de différentes archives par B., Haag. I Algemeen Adresboek der stad Amsterdam (Allmän adressbok för staden Amsterdam), som sammanställts av E. Maaskamp, förekommer under perioden omkring 1824 som ende Ceulemans den här nämnde Johan Baptiste.

⁴ Algemeen Rijks Archief, ARA (Allmänna riksarkivet): legationen i Österrike 25. De Polier Vernand hade varit prins Gustafs informator. Elaka tungor påstod att han var drottning Fredrikas älskare. Anna Paulowna talar i ett brev av 20 september 1828 till sin bror storfurst Konstantin till och med om ett hemligt äktenskap. S. W. Jackman, Romanov relations, London 1969, sid. 164.

⁵ ARA: legationen i Baden 24; 20 november 1827.

⁶ ARA: utrikes angelägenheter 636, inkomna hemliga brev och uppställning över avsånda hemliga brev, uppställning 6 november.

l'usage de laquelle ses conversations manquent habituellement d'ensemble et de suite''.

Han hade haft för avsikt att hyra ett litet hus för att bo där tillsammans med en flicka av icke oklanderlig vandel. Till följd av ett missförstånd mellan Gustafsson och uthyraren hade emellertid planen inte förverkligats. Om bondelivet talade översten ofta uppskattande, ''comme offrant à l'homme la condition la plus heureuse''. I ett postscriptum meddelade greve Liedekerke att han just hade hört att Gustafsson hade lämnat Spa i riktning Aachen.⁷

I en följande skrivelse gick guvernören närmare in på Gustafssons brådstörtade avfärd. Orsaken var ett gräl med mannen som skulle ha hyrt ut huset till honom. När hotellvärdinnan vid hans avresa hade uttalat en förhoppning om att få återse honom, hade Gustafsson svarat: ''Je ne pense plus revenir ici.'' På väg till Aachen hade han först stannat i Hervé, där hans utomäktenskaplige son var inhyst hos en bonde. Barnets underhåll betalades av räntan på ett kapital om 8 000 francs. Skulle barnet dö före sitt tionde år – barnet var nu sju år gammalt – skulle kapitalet tillfalla bonden. Ett oväntat uttryck för synnerligen stort förtroende hos Gustafsson! I Spa hade Gustafsson upprepade gånger förklarat att han inte hade mycket medel till sitt uppehälle. Han måste leva av räntan på ett kapital om 30 000 floriner. Översten fäste stor vikt vid goda umgängesvanor. När en gång några resenärer hade kommit in i hotellsalen med hatt på huvudet, hade även Gustafsson satt på sig hatten och sagt: ''Voilà comme il faut entrer dans un salon pour être à la mode.'' När han en gång berättade om de händelser som 1809 hade lett till hans fall, rann tårarna över hans kinder. Likväl föreföll han inte längta tillbaka till sin höga ställning: ''Je ne voudrais jamais y remonter, non jamais.'' Han skulle gärna vilja äga ett litet stycke mark för att där ägna sig åt trädgårdsodling. ''Vous êtes heureux, vous riez toujours, mais vous êtes occupés. Moi je n'ai rien à

faire.'' I slutet av sin rapport erinrade greve Liedekerke om att Gustafsson före sin ankomst till Spa hade haft för avsikt att göra en resa till Turkiet och att han i detta syfte hade haft sällskap med en grek, som han emellertid hade låtit arresteras efter det att han hade påträffat gift hos honom.⁸

Incidenten med greken hade under tiden också kommit till prins Gustafs öron i Karlsruhe. Bekymrad lät han efterforska detaljer om detta försök att förgifta hans far. ''Il craint que elle ne s'attache à des projects homicides plus étendus contre toute la maison de Wasa.'' Prinsen ville gärna veta om greken faktiskt hade arresterats och hur detta hade skett. Tyvärr kunde nederländska regeringen inte ge honom några närmare upplysningar om incidenten. Guvernören i Liège lät göra efterforskningar, men allt som hans sagesman kunde upplysa kom från överste Gustafssons egen mun. Den hos honom anställda greken hade en gång tappat två påsar gift ur sin ficka, vilket hade gjort Gustafsson mycket förskräckt. Mera hade egentligen inte hänt. Vidare hade Gustafsson i Spa låtit hotellpersonalen först prova det kaffe som serverades honom. Enligt guvernören var det inte fråga om något påvisbart mordförsök, och dessutom hade incidenten förmodligen inträffat utanför nederländskt territorium.¹⁰

Gustafsson hade alltså begivit sig från Spa till Aachen. Därifrån hade han rest vidare över Kleve till Nijmegen, där han den 24 november tog in på värdshuset ''De Rotterdamsche Wagen'' (''Den rotterdamska vagnen''). Följande dag reste han vidare i riktning Haag. Hans den 29 september i Leipzig utfärdade pass angav Haag som bestämelseort.¹¹

⁷ ARA: utrikes angelägenheter 636, Liedekerke 19 november.

⁸ Ibid, 20 november.

⁹ ARA: legationen i Baden, Heldewier, 6 december.

¹⁰ ARA: utrikes angelägenheter, inkomna vanliga brev, Van Maanen till Verstolk, 27 december.

¹¹ ARA: ibid, 29 november.

Den 26 november hade Gustafsson i dilingen från Wageningen till Utrecht sammanträffat med mennonitpredikanten i Zutfen, pastor Loosjes Overbeek. Översten bar en gul jacka och en sjabbig och smutsig svart rock. Han talade franska och tyska och prisade Nederländerna och Hans Majestät Konungen. Några år tidigare hade han också redan besökt Nederländerna, men han hade då på grund av penningbrist skyndsamt måst ge sig av igen. Denna gång avsåg han att stanna litet längre. Samtalet kom också in på det grekiska frihetskriget, och Gustafsson "gav klart uttryck för att han önskade att grekerna skulle förklaras fria". Översten förfrågade sig vidare om den nederländska flottans styrka och om några nederländska familjer som tidigare hade bott i Sverige. I övrigt var han inte särskilt pratsam utan emellanåt mycket tyst och "frånvarande".¹²

I Utrecht bodde Gustafsson hos värdshusvärden Vermeulen på Vreeburg. På kvällen besökte han teatern, där han igenkändes av herr Van Westreenen van Themaat, som från 1802 till 1805 hade verkat i Stockholm som diplomat.¹³

Den 27 november anlände Gustafsson till Haag. Här bodde han i "Maréchal de Turenne" vid Kalvermarkt. Hos polisen förklarade han att han kommit till Nederländerna av privata skäl och att han hade förbindelser med bankirhuset Scheurleer. Han beskrivs som ganska lång till växten, med rödaktigt hår och knävelborrar samt klädd i gulaktig jacka.¹⁴

Den 29 november dök Gustafsson upp i Rotterdam, där han övernattade i "Het Oude Badhotel" ("Det gamla badhotellet"). Här besökte han till och med två gånger den engelske konsuln. Den andra gången varade samtalet så länge som tre kvarts timme. Vidare promenerade han något genom staden och längs hamnarna.¹⁵ Dagen därpå avreste han till Delft.

I fråga om avsikten med hans besök hos den engelske konsuln famlade myndigheterna till en början i mörker. Före dem kom



*Gustav IV Adolf.
Målning av okänd konstnär i Neues Schloss i
Baden-Baden*

emellertid det svenska sändebudet i Haag D'Ohsson till klarhet. Från sin brittiske kollega hade D'Ohsson nämligen erfarit att Gustafsson den 10 december från Haarlem hade skickat ett brev till den engelske konsuln i Rotterdam med begäran om ett pass för ön Helgoland, "où il désirait fixer sa résidence à cause de l'isolement où il y pourrait vivre et de l'agrément du voisinage de la mer".¹⁶

¹² ARA: justitie, inkomna vanliga brev, Van Rappard, ställföreträdande åklagare vid domstolen i Zutfen, till Van Maanen, 24 januari 1828.

¹³ ARA: utrikes angelägenheter, inkomna vanliga brev, Van Maanen till Verstolk, 8 december 1827, med som bilaga en rapport från biträdande chefen för polisen i Utrecht av 4 december.

¹⁴ ARA: ibid, 1 december, med som bilaga en rapport från överåklagaren av 30 november.

¹⁵ ARA: ibid, 4 december, med en rapport från överåklagaren av 3 december.

¹⁶ Riksarkivet Stockholm: Hollandica, beskickningens i Haag arkiv 1814–1882, D'Ohssons koncepter, 15 december.

Efter hans avresa från Rotterdam den 30 november i riktning Delft hade myndigheterna under ett par veckor helt förlorat spåret av Gustafsson. Innan de riktigt visste vad han ytterligare hade gjort i landet, hade han på nytt lämnat Nederländerna. Åklagaren Philipse vid Högsta domstolen kunde den 20 och 21 december meddela att han från tillförlitlig källa hade erfarit att Gustafsson hade besökt Leiden och Haarlem. Från sistnämnda stad hade han sedan rest på nytt över Leiden till Utrecht, och därifrån hade han den 17 december ankommit till Nijmegen. Följande dag hade han lämnat landet för att begiva sig till Aachen.¹⁷ Också i 's Gravenhaagsche Courant (en tidning i Haag) av den 21 december stod att läsa att Gustafsson hade vistats någon tid i Haarlem och att han därifrån hade avrest till Leiden. Den nederländske kungen lät hos justitiedepartementet efterhöra om detta förhållande var känt där.¹⁸ För Van Maanen var detta en ganska pinsam fråga. Hans underlydande hade helt lämnat honom i sticket.

Förklaringen till att Gustafsson var "borta" några veckor skulle kunna vara att han hade antagit ett falskt namn. När Van Maanen hos åklagaren begärde en redovisning av varför polisen i Leiden och Haarlem inte hade rapporterat om Gustafssons närvaro, översände åklagaren den 31 december till ministern en skrivelse av den 19 december från polischefen i Leiden. Denne skrev att några veckor tidigare en åldrig man, som bar tunga knävelborrar och som kallade sig Jackson, hade varit i Leiden. I sällskap med sonen till fröken Van Dinter, värdinnan på värdshuset "De Gouden Engel" ("Den gyllene ängeln") vid Mare, hade denne herre varit "på en herrgård nära Haag". Han hade senare bett fröken Van Dinter att föreslå honom ett bra mindre värdshus i Haarlem, eftersom de stora gästgiverierna inte passade honom. Fröken Van Dinter hade nämnt "De Toelast" ("Vinfatet") för honom. Några dagar senare fick fröken Van Dinter av

en händelse besök av någon från "De Toelast", som berättade för henne att nämnde Jackson inte var någon annan än exkungen av Sverige. På söndagen den 16 december hade han under återresan till Utrecht kommit tillbaka för att ta avsked.¹⁹

I Utrecht bodde Gustafsson på nytt hos Vermeulen på Vreeburg, i värdshuset "Het Zutphensche Posthuis" ("Posthuset i Zutphen"). Här sammanträffade han tidigt på morgonen den 17 december med biträdande åklagaren vid domstolen i Zutphen, herr Van Rappard, som var på resa till Leiden. I krog salen hade de råkat i samspråk med varandra. Van Rappard efterhörd om Gustafsson hade besökt museerna och andra märkvärdigheter i Haag och Leiden. Gustafsson svarade nekande och sade att han hade kommit till Nederländerna för affärer. Han hade särskilt besökt Rotterdam, däremot inte Amsterdam denna gång. "Han utlät sig i de mest positiva ordalag om det blomstrande tillståndet i vårt fädernesland och om dess lyckliga regering." Översten talade mycket mjukt och ganska "eftertryckligt", "hans blick var något irrande". Han hade blont gråaktigt hår och mustascher, blå ögon och en ganska stor näsa. Han bar en gulaktig jacka och rökte en tysk pipa. När han hade börjat läsa en holländsk tidning, hade han inte använt glasögon. Samtalet hade förts på tyska. Van Rappard rapporterade denna händelse i ett brev av den 14 januari 1828 till justitieministern.²⁰

Denna skrivelse från Van Rappard var en av de otaliga reaktionerna på ett hemligt cirkulär av den 31 december 1827 från den högste åklagaren, ställt till "överåklagaren,

¹⁷ ARA: utrikes angelägenheter, inkomna vanliga brev, Van Maanen till Verstolk, 22 december, med som bilagor de två rapporterna från överåklagaren.

¹⁸ ARA: utrikes angelägenheter 637, hemliga brev, avskrift av skrivelse från statssekreteraren, 22 december.

¹⁹ ARA: utrikes angelägenheter 637.

²⁰ ARA: justitie, inkomna hemliga brev.

åklagarna vid de lägre domstolarna, polis-
cheferna och poliskommissarierna", vari
de uppmanades hålla uppsikt över G. A.
Gustafsson, som också hade kallat sig Jack-
son. Gustafsson beskrivs häri som en unge-
fär femtio år gammal man, mycket lång och
smal, med rödaktigt hår och knävelborrar,
enkelt klädd, artig, tysk- och fransktalan-
de.²¹

Det verkar litet egendomligt att detta cir-
kulär sändes ut vid en tidpunkt då man i
Haag visste att Gustafsson inte längre vista-
des i Nederländerna. Förmodligen ville
man göra de lokala myndigheterna upp-
märksamma på att Gustafsson tydligen ock-
så reste under ett annat namn och att i fort-
sättningen extra uppmärksamhet var på-
kallad. Man underlät emellertid att meddela
dem att Gustafsson hade lämnat landet den
18 december. På grund härav dröjde det
inte många dagar förrän den eftersökte upp-
gavs ha synts till på olika platser i landet.

Överåklagaren i Nord-Brabant meddela-
de att Gustafsson från Utrecht hade rest
över Breda till Antwerpen.²² Från Rotter-
dam meddelade polischefen att Gustafsson
hade ätit en måltid i värdshuset "Het Groot
Hotel van Engeland" ("Det stora hotellet i
England"), tidigare kallat "Het Zwiynsho-
ofd" ("Svinhuvudet"), vid Grote Markt.
Enligt betjäningen var han "ibland inte vid
sina sinnen, bland annat skulle han ha frå-
gat dem om det inte fanns någon möjlighet
att fortsätta över havet, eftersom han gärna
ville tjäna som husar till havs".²³ Från Rot-
terdam skulle han ha besökt Dordrecht. Po-
liskommissarien i denna stad visste att be-
rätta att främligen hade ett synnerligen
långt svart skägg, att han bar stora gröna, i
silver infattade glasögon, att han var klädd i
en frisisk rock och att han, när man frågade
honom något på franska eller engelska, an-
tingen inte gav något svar alls eller svarade
på holländska språket. Han skulle där ha
besökt olika krogar och ha spelat biljard.²⁴ I
Gouda hade han enligt en rapport från kom-
missarien där tagit nattbåten till Amsterdam
men denna gång utrustad med ett långt
blont skägg.²⁵

De av honom själv framkallade andarna
gav nog Van Maanen ångestvisioner. Vis-
serligen betvivlade han att den av kommis-
sarien i Dordrecht beskrivna personen
verkligen var Gustafsson, vilket han också
skrev till kungen,²⁶ men tydligen ansåg han
ändå det absurda signalementet vara till-
räckligt betydelsefullt för att det skulle sprid-
as vidare. Van Rappards reaktion gör åt-
minstone detta sannolikt. Hans Gustafsson
hade inget skägg, bar inga glasögon och ta-
lade inte holländska. Brevet från kommis-
sarien i Gouda skickades vidare till Amster-
dam. Värdshuset där genomsöktes, men
Gustafsson påträffades inte.²⁷

Under tiden satt Gustafsson, omedveten
om all uppståndelse kring sin person, i lugn
och ro i Aachen, varifrån han meddelade
den engelske konsuln i Rotterdam att han
skulle avhämta det pass som han fått löfte
om, och han tillkännagav också en önskan
om att förvärva medborgarrätt på Helgo-
land.²⁸ Den 12 februari kunde Nederländer-
nas chargé d'affaires i Hamburg Van Golt-
stein meddela att Gustafsson av engelska
regeringen hade fått tillstånd att bosätta sig
på Helgoland. Engelsmännen hade först
rådfrågat den svenske kungen Karl Johan,
men denne hade inte haft någon invänd-

²¹ ARA: justitie, vanliga brev, två tryckta ex-
emplar; även hos Burenstam, Documents.

²² ARA: justitie, vanliga brev, överåklagaren
till Van Maanen, 4 januari 1828.

²³ ARA: utrikes angelägenheter, vanliga brev,
Van Maanen till Verstolk, 7 januari, med som
bilaga rapport från polischefen i Rotterdam av 5
januari.

²⁴ ARA: utrikes angelägenheter 637, Van Ma-
anen till Konungen, 11 januari, med avskrift av
brevet från poliskommissarien i Dordrecht av 6
januari.

²⁵ ARA: justitie, vanliga brev, överåklagaren
till Van Maanen, 15 januari, med anledning av
rapport från poliskommissarien i Gouda av 14
januari.

²⁶ ARA: utrikes angelägenheter 637, Van
Maanen 11 januari.

²⁷ Gemeente Archief Amsterdam: polischefen
till överåklagaren, 11 januari. Detta brev även
hos Burenstam, Documents.

²⁸ Riksarkivet Stockholm: Hollandica, D'Ohs-
sons koncepter, 26 januari.

ning. Kungen hade kallat Gustafsson "un homme malheureux qui avait droit à la compassion de toute personne bien pensante."²⁹

Först den 15 februari visade sig Gustafsson på nytt i Nederländerna. Över Nijmegen, Utrecht och Amsterdam reste han utan uppehåll raka vägen till Haarlem, där han den 17 februari åter tog in på "De Toelast".³⁰ Han levde där inbunden och tyst. Han föreföll visserligen att vara mindre människoskygg än under sin förra vistelse där, men han umgicks inte med någon annan än herr Kuit, som var postmästare vid den hästburna posten. Han gick inte ut annat än på kvällen och då för att bära sina brev till postkontoret. Utom med den engelske konsuln i Rotterdam korresponderade han med sin kassaförvaltare i Leipzig.³¹ Eftersom det pass som utfärdats för honom inte dög på grund av att det däri stod Gustafsson i stället för Gustafsson, skickade han det tillbaka, varvid han än en gång till den engelske konsuln riktade en begäran om att bli naturaliserad som medborgare i Helgoland.³² I väntan på ett beslut härom stannade han till början av april kvar i Haarlem, där han alltefter som tiden gick allt oftare visade sig offentligt på sina morgon- och eftermiddagspromenader.³³ Närmare kontakter föreföll han dock medvetet vilja undvika.³⁴

Invänarna i Haarlem förstod inte riktigt vad Gustafsson gjorde i deras stad. En av de nyfikna var guvernören i Nord-Holland Van Tuyll van Serooskerken. Redan i december hade han och Gustafsson gjort varandras bekantskap. Guvernören hade tilltalat översten på gatan, när denne, åtföljd av ett stadsbud som "körde ut litet bagage för honom", stod i begrepp att med båten avresa till Leiden. "Jag tilltalade honom, introducerade mig något och förvärvade genom att visa deltagande i hans öde så mycket förtroende att han sade till mig: Jag har intressen att reglera med England, vilka jag kan sköta härifrån utan att väcka uppmärksamhet. De har nu kommit så långt att jag

kan fara till Mannheim. Jag känner stor ledsnad över att ha gjort Er bekantskap alltför sent." Guvernören skrev att det för honom var en gåta varför Gustafsson nu var tillbaka igen. Därför föreföll det honom önskvärt att han i regeringens namn fick en hemlig order att "artigt efterhöra hans avsikter, vilket efter allt som skett skulle kunna göras av mig på ett alltför finkänsligt sätt för att såra honom".³⁵ Ett par dagar efter det att guvernören skrivit denna skrivelse fick han reda på att Gustafsson hade för avsikt att bosätta sig på Helgoland. Om engelsmännen inte hade tillåtit honom detta, skulle han ha "slagit sig ner" i Haarlem.³⁶

Den 6 april avreste Gustafsson från Haarlem till Amsterdam.³⁷ Han vistades där i två dagar på "De Oude Graaf" ("Den gamle greven") och reste sedan vidare över Deventer och Zutphen i riktning Helgoland.³⁸

Det svenska sändebudet D'Ohsson rapporterade till sin regering att Gustafsson i slutet av april hade ankommit till Bremen men att han i början av maj plötsligt hade dykt upp i Leipzig. Därifrån skulle han ha skrivit till den engelske ambassadören i Haag, att han i denna stad skulle avvakta den brittiska regeringens beslut om hans

²⁹ ARA: utrikes angelägenheter, vanliga brev.

³⁰ ARA: justitie, vanliga brev, överåklagaren till Van Maanen, 16 och 17 februari.

³¹ Gemeente Archief Haarlem (kommunalarkivet i Haarlem): polisarkivet, uppställning över avsända brev, 3/13, poliskommissarien i Haarlem till överåklagaren, 5 mars; även ARA: justitie, vanliga brev.

³² Riksarkivet Stockholm: Hollandica, D'Ohssons koncepter, 26 februari.

³³ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/13, poliskommissarien till överåklagaren, 2 april; även ARA: justitie, vanliga brev.

³⁴ ARA: utrikes angelägenheter 638, guvernören i Nord-Holland till Verstolk, 14 mars.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid, 17 mars.

³⁷ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/13, poliskommissarien till sin kollega i Amsterdam, 6 april.

³⁸ ARA: utrikes angelägenheter, vanliga brev, guvernören i Nord-Holland till Verstolk, 12 april.

naturalisering.³⁹ När hans naturalisering uteblev, avstod Gustafsson tydligen från sin plan att bosätta sig på Helgoland.

Förmodligen bodde Gustafsson fram till augusti 1829 huvudsakligen i Leipzig. Det betyder emellertid ingalunda att under alla dessa månader namnet Gustafsson saknades i polisrapporterna i Nederländerna. I oktober 1828 gick plötsligt ryktet att Gustafsson var tillbaka i landet. Van Maanen hade i Bryssel hört att Gustafsson hade syntts till i Haag. Det svar på detta som överåklagaren avgav till ministern den 21 oktober gick ut på att vederbörande främling den 15 hade kommit från Amsterdam, att han samma dag hade återvänt till Amsterdam, att han den 20 hade anlänt på nytt och sedan rest vidare till Bryssel.⁴⁰

Något uppbragt frågade överåklagaren sedan poliskommissarien i Amsterdam, varför han inte hade rapporterat att Gustafsson hade tillbringat några dagar i huvudstaden.⁴¹ Poliskommissarien försvarade sig med att påpeka att privatpersoner tyvärr inte var skyldiga att göra anmälan om hos dem boende främlingar. I de officiella värdshusen hade han i varje fall inte uppehållit sig under sitt eget namn. Att Gustafsson skulle ha varit i Amsterdam föreföll kommissarien så mycket mera osannolikt som polisen i Amsterdam ju kände honom till utseendet. Det enda märkliga var att på morgonen den 15 oktober en herre med en väska under armen hade avrest med diligensen till Haag och som sitt namn hade uppgivit Brandligt, trots att det omöjligt kunde ha varit en av de kända Amsterdamherrarna Brandligt. Främlingen var mellan fyrtio och femtio år gammal, hade mer eller mindre utstående ögon och rödaktiga polisorger, "vilket bådaderna förvisso har mycket gemensamt med herr Gustafssons utseende".⁴² Från Bryssel kom snabbt det förlösande ordet. Den person som man hade ansett vara överste Gustafsson hade under tiden kommit dit, och han visade sig vara prinsen Von Kaunitz Ritberg. "Le prince passe souvent en route pour l'ex-roi de Suè-

de", skrev polischefen i Bryssel.⁴³ All uppståndelse hade således varit för ingenting.

Uppståndelsen bevisar att myndigheterna under hösten 1828 alltjämt var synnerligen intresserade av överste Gustafssons öden. Därför är det nästan säkert att Dr Wap misstar sig när han förlägger sitt möte med Gustafsson i diligensen från Haag till Haarlem till augusti 1828, då Gustafsson stiftade bekantskap med skalden Bilderdijk.⁴⁴ Det är uteslutet att Gustafsson under sommaren 1828 hade kunnat resa under sitt eget namn genom Nederländerna utan att polisen skulle ha anmält hans närvaro. Mötet måste således ha ägt rum senare, sannolikt i september eller oktober 1829. Myndigheternas intresse för Gustafsson höll då tydligen på att avtaga och hans förflyttningar studerades inte längre från dag till dag. Detta minskade intresse blir begripligt, om man betänker vad som under tiden hade tilldragit sig i Haag mellan det nederländska hovet och prins Gustaf.

Historien om trolovningen mellan den före detta kronprinsen av Sverige och prinsessan Marianne är en berättelse för sig.⁴⁵ Enligt D'Ohsson utgick initiativet från Vilhelm I. Kungen var så fäst vid sin dotter att han inte ville se henne flytta till ett annat land, vilket ju skulle bli följden av ett furstligt giftermål. Ett äktenskap med en person med odiskutabelt furstligt blod men utan land föreföll därför vara den lämpligaste

³⁹ Riksarkivet Stockholm: Hollandica, D'Ohssons koncepter, 26 april och 10 maj.

⁴⁰ ARA: justitie, hemliga brev.

⁴¹ Gemeente Archief Amsterdam: överåklagaren till polischefen, 23 oktober; även hos Burenstam.

⁴² Gemeente Archief Amsterdam: polischefen till överåklagaren och justitieministern, 24, 25, 28 oktober; de första två breven även hos Burenstam.

⁴³ ARA: justitie, hemliga brev, polischefen i Bryssel till överåklagaren, 28 oktober.

⁴⁴ J. Wap, Bilderdijk, een bijdrage tot zijn leven en werken (Bilderdijk, ett bidrag till hans liv och verk), Leiden 1874, sid. 111–113.

⁴⁵ Van Raalte, Nederlandse vorstelijke huwelijken en hun problematiek (Nederländska furstliga giftermål och deras problematik), 1964.

lösningen.⁴⁶ Man skulle emellertid också kunna tänka sig att prins Gustaf på hösten 1827 inte utan biavsikter gentemot nederländska regeringen hade visat sig så bekymrad över sin fars öde. Hur det förhåller sig därmed, så blev prins Gustaf i maj 1828 glansfullt mottagen vid det nederländska hovet. Den 25 juni ägde den officiella trolovningen rum. Mot användningen av titeln "prins av Sverige" protesterade emellertid från Stockholm kung Karl XIV Johan. Svenska regeringen hotade till och med att bryta de diplomatiska förbindelserna. Vilhelm I gav då efter och lovade i fortsättningen tala om "sonen till den förutvarande konungen av Sverige". Detta tilltalade å andra sidan inte prins Gustaf och på grund av hans vägran att nöja sig med denna titel inhyllades giftermålet.⁴⁷ Det är således inte svårt att förstå att de höga herrarna i Haag därefter inte hade lust att fortsätta att tillgodose prins Gustafs alla önskemål om upplysningar rörande hans fars göranden och låtanden. Denna förändrade inställning var man på lägre nivå till en början inte medveten om, med påföljd att det vid början av Gustafssons tredje vistelse i Nederländerna alltså skickades en eller annan utförlig rapport till Haag.

Under natten mellan den 7 och 8 september 1829 ankom Gustafsson till Deventer, där han tog in hos värdshusvärden Lipman, "detta utgörande ett enkelt värdshus". Hans pass hade utfärdats den 17 augusti i Leipzig och var avsett för Amsterdam. Han hade, enligt vad han förklarade för den lokale poliskommissarien, gjort resan över Münster och Enschede. Den 8 september hade han "promenerat inom och utom staden under hemlig uppsikt". På sin promenad igenkändes han av sergeanten vid kyrassiererna Strands. Denne hade sedan kommit till Lipmans fru och frågat om Gustafsson bodde hos henne, ty han hade förgäves sökt honom i andra värdshus. Under detta samtal hade Gustafsson kommit ut ur sitt rum, och Strands hade utropat: "Ja, det är han", varefter han till värdshusvärdin-

nan överlämnade ett papper som hon inte kunde läsa. Detta papper skulle hon ge till Gustafsson. Denne ville inte ta emot det, och han vägrade också att ta emot Strands. Kommissarien förmodade att det var en begäran om pengar. Sergeanten Strands hade varit officer i svensk tjänst vid den tid då Gustafsson avsattes.⁴⁸

Enligt en skrivelse av poliskommissarien Peltenburg i Haarlem ankom Gustafsson dit på kvällen den 11 september.⁴⁹ Enligt kommissarien hade han lämnat Amsterdam för att undfly det hektiska livet vid den kringresande marknaden i denna stad.⁵⁰ På nytt tog han in på värdshuset "De Toelast". Detta värdshus låg vid Spaarnwouderstraat, som då var en av huvudgatorna i staden. Resande från Amsterdam steg nämligen av dragpråmen vid Amsterdamse Poort och begav sig genom Spaarnwouderstraat in i staden, åtminstone om de inte stannade för att övernatta i något av de åtta värdshusen som då fanns vid denna gata.⁵¹ Författaren Jacob van Lennep erinrar sig att Gustafsson dagligen satt och spelade kort med den tjocka värdshusvärdinnan på kontoret i "De Toelast". "Det skulle dock vara synd om den detaljen gick förlorad för eftervärlden, och att anekdoten är sann, kan ännu många Haarlembor vittna om."⁵² Förmodligen var denna värdshusvärdinna Johanna Bakker,

⁴⁶ Riksarkivet Stockholm: Hollandica, D'Ohs-sons koncepter, 17 maj.

⁴⁷ Se även Riksarkivet Stockholm: Kabinettet för utrikes brevväxlingen, F, vol. 7 och 8, där det finns kopior av vissa handlingar avseende prinsessan Mariannes trolovning.

⁴⁸ ARA: justitie, hemliga brev, överåklagaren till Van Maanen, 11 september, med som bilaga kopia av ett brev från poliskommissarien i Deventer av 9 september.

⁴⁹ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/13, kommissarie Peltenburg till överåklagaren, 12 september.

⁵⁰ Ibid, 2 oktober.

⁵¹ Se Volkstellingsregister (Folkräkningsregister) 1829.

⁵² I ett brev av 10 maj 1868 till J. ter Gouw; Van Lennep, Het leven van Mr. Jacob van Lennep (Jacob van Lenneps liv), II, sid. 288.

änka efter Jan Gerrit Beelenkamp.⁵³ Hon var 1829 61 år gammal. Eftersom hon hade två tjänsteflickor och två stallknektar i sin tjänst, måste vårdshuset ha haft ett visst anseende.

Som tidigare framgått måste det också ha varit under dessa månader som mötet mellan Gustafsson, Wap och Bilderdijk ägde rum. Wap skrev sina memoarer 1874. Det är därför mycket sannolikt att hans minne då och då svek honom och att han på grund härav felaktigt förlade mötet till augusti 1828. Wap var under dessa år en ungdomlig beundrare av Bilderdijk, och för skalden ombesörjde han utgivningen av några av hans diktsamlingar. I samband härmed var han på väg till Haarlem, där Bilderdijk då bodde, och han kom i diligensen från Haag i samspråk med en främling. "Strax före mig insteg en fin herre med mycket allvarlig uppsyn och ett mera nordiskt än mörskt utseende;⁵⁴ emellertid hade han redan innan vi hade kommit ut ur Het Bosch (ett skogsområde i Haag) inlett ett samtal först om den starka värmen mitt på eftermiddagen under skördemånaden 1828 och sedan om Holland, dess befolkning, historia, språk och seder, kort sagt en mycket underhållande framställning, och detta på franska som min reskamrat emellertid inte talade så flytande ... Först när vi var mycket nära Haarlem, började jag förstå med vem jag hade förmånen att färdas, efter det att min färdkamrat hade frågat mig, om svenska språket praktiserades hos oss, varpå jag svarade: en man vet jag säkert som, förutom med ytterligare omkring 25 andra språk, också är på mycket nära håll bekant med det nordiska språket."⁵⁵

Enligt Wap skulle Gustafsson efter sin första bekantskap med Bilderdijk senare ha besökt diktaren många gånger. Han skulle ha lånat böcker ur dennes bibliotek och till och med ha fått ett viktigt verk av honom som gåva med däri en honom tillägnad dikt, "Till den kringresande konungen av Sverige". Denna dikt är publicerad i samlingen "Nasprokkeling" ("Efterskörd") med 1829 som årtal. Den lyder på följande sätt:

Laat vrij een wuft gevoel met kroon en
scepter spelen,
Het echte Koningshart erkent geene aard-
sche macht:
Dat hart, gevoelt het zich, kan Lot en Tijd
bevelen
En, aan zich-zelf genoeg, bestaat door
eigen kracht.
Laat bergwoud en spelonk een eedlen stam
bedelven;
Gods almacht slaat hem gâ, waarheen hem
't noodlot voert.
Wat hoeft hij in zijn leed? De Godheid en
zich-zelven
In 't eeuwig vrij gemoed, door geen
storm beroerd.
Zoo zien we U, edel Vorst, in rampen on-
bezweken,
Met meer dan kroonengoud en 't eêlste ge-
steent omhult:
In 't sluimren op een thron kan 't noodlot
scepters breken,
Maar 't rooft geen edel hart de zielsrust die
't vervult.

(Ungefärlig översättning:

Låt en lättfärdig känsla fritt leka med krona
och spira,
Det sanna kungahjärtat erkänner ingen jor-
disk makt:
Det hjärtat, så det känner, kan befalla ödet
och tiden
och, sig själv nog, består det genom egen
kraft.
Låt bergskog och grotta täcka en ädel stam;
Guds allmakt varseblir den, vart än ödet för
den.
Vad behöver den i sin smärta? Gudomen
och sig själv

⁵³ I december 1845 såldes "De Toelast" på auktion. Av akten om överlåtelsen framgår att vårdshuset ingick i Johanna Bakkers kvarlåtenskap. Se Kadaster: register voor de overschrijving der akten van eigendomsovergang (Fastighetsbok: register för införande av akter om egendomsöverlåtelser), 67, akt no 10, 13 januari 1846. Folkräkningsregistret från 1829 utvisar att en Johanna Bakker då var vårdshusvärdinna på Spaarnwouderstraat, och detta på distriktsnummer 269. 1877 ändrades distriktsnumren till gatunummer, och ifrågasvarande fastighet blev Spaarnwouderstraat 73.

⁵⁴ I den nederländska originaltexten är det här fråga om en ordlek, eftersom orden "noordsch" (nordisk) och "norsch" (morsk) låter nästan likadant.

⁵⁵ Wap, Bilderdijk, sid. 111–113.

I det evigt fria sinnet, av ingen storm berört.
Så se vi Er, ädle furste, okuvad i olyckor,
Höljd med mer än kronguld och den ädlaste sten:
I slummern på en tron kan ödet bräcka spiror,
Men det rövar ej från ädelt hjärta den själs-
ro som det fyller.)

Att de två männen fann varandra i sin gemensamma avsky för Napoleon, vill vi med Waps auktoritet gärna antaga. Som oriktig framstår däremot Waps upplysning att Gustafsson skulle ha besökt Bilderdijk från det närbelägna Zandvoort. Gustafsson bosatte sig först 1832 i Zandvoort, och då var Bilderdijk redan död. När Wap vidare skriver att Gustafsson hade hamnat i Nederländerna för att för sin sons räkning få prinsessan Mariannes hand, visar han sig inte känna till det verkliga händelseförloppet och inte veta något om det dåliga förhållandet mellan far och son och om den förstnämndes försvagade samhällseliga ställning. Eftersom vi kan beslå Wap med flera inexacta uppgifter, är vi ännu mera benägna att inte fästa tilltro till honom, när han förlägger sitt möte med Gustafsson till augusti 1828. Om vår uppfattning är riktig, att Gustafsson på hösten 1829 kom på visit hos Bilderdijk, då ägde dessa besök rum i Bilderdijks hus vid Grote Markt, där diktaren bodde sedan maj 1829, och inte i hans hus vid Bakenessergracht, som det har antagits.⁵⁶

Även H. Gerlings erinrar sig i sin lilla bok "Te Haarlem voor vijftig jaren" ("I Haarlem för femtio år sedan") Gustafssons besök hos Bilderdijk. Av exkungen ger han följande beskrivning: "Det var en mycket egendomlig man. Man hade kunnat vänta sig att han inte gärna talade om gamla dagar, men det var överraskande hur han hela tiden pratade om den tiden med tillägget 'då jag ännu var kung'. Det fanns något barnsligt i det sätt varpå han uttalade sig om detta och synbarligen var angelägen att denna kungatitel inte skulle bli bortglömd. Han hade emellertid ett konstigt sätt att vilja

väcka uppmärksamhet, klädde sig fullkomligt i strid med modet och såg komisk ut när han gick längs Haarlems gator. En lång rock som hängde ner snett bakåt och en synnerligen hög kravatt som lyfte upp hans haka så att han tittade upp i luften som vid en gammal paradmarsch, dessutom en hög hatt, allt gammaldags."⁵⁷ Vid tiden för Gustafssons besök i Haarlem hade Gerlings knappast vuxit ur barnskorna. Det är därför inte troligt att han personligen stiftade bekantskap med exkungen. Gerlings' morfar Jan van Walré hörde emellertid till den lilla kretsen av Bilderdijks vänner, och hemma hos skalden skulle han enligt sin dotterson flera gånger ha anträffat Gustafsson.

I polisrapporterna läser vi inte någonting om dessa besök av Gustafsson hos Bilderdijk. Som sagt var intresset från högre ort för hans väl och ve inte längre så stort. Endast den 1 oktober kom det från överåklagaren en fråga om Gustafsson alltjämt vistades i Haarlem, på vilket kommissarien svarade att översten "mycket stilla och tillbakadraget" vistades på "De Toelast".⁵⁸

I februari 1830 var det tal om att Gustafsson skulle välja en annan boplat. Han hade uttalat en önskan om "att till befordrande av sin hälsa få utvälja som sin bostad en plats vid havet i Nord-Holland". På kungens vägnar lät Verstolk van Soelen guvernören i Nord-Holland veta, "att det inte fanns någon invändning mot att översten skulle i detta distrikt utvälja en sådan plats vid havet som han fann tjänlig".⁵⁹ Det finns emellertid ingenting som tyder på att Gustafsson verkligen låtit sin plan följas av

⁵⁶ T.ex. av Schepers, Bilderdijk te Haarlem (Bilderdijk i Haarlem), 1930. Bilderdijk bodde vid Bakenessergracht från maj 1828 till maj 1829.

⁵⁷ Gerlings, Te Haarlem voor vijftig jaren (I Haarlem för femtio år sedan), 1884, sid. 19.

⁵⁸ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, inkomna handlingar, 1/17, överåklagaren till poliskommissarien, 1 oktober, och utgående bvev, 3/13, svar till poliskommissarien, 2 oktober.

⁵⁹ ARA: justitie, hemliga brev, Verstolk till Van Maanen, 2 februari.

handling och att han faktiskt bosatt sig vid kusten. Det enda som skulle kunna tyda på att han lämnat "De Toelast" är en uppgift av Gerlings, som nämligen skriver att Gustafsson bodde i "De Gouden Leeuw" ("Det gyllene lejonet") vid Zijlstraat. När han tog in där, får vi däremot inte veta.

Den 19 april rapporterade kommissarie Peltenburg till överåklagaren att Gustafsson den dagen hade kommit för att ta avsked och att han avsåg att via Nijmegen och Kleve begiva sig till Aachen.⁶⁰ Drygt ett år vistades han utanför Nederländerna, förmodligen i Leipzig och Aachen.

I slutet av juni 1831 måste Gustafsson ha kommit tillbaka till Haarlem. Eftersom polismyndigheterna nu hade förlorat den sista resten av intresse för Gustafsson, lämnade de inte längre något meddelande om plats och tid för överstens ankomst eller om hans uppehållsplats. Den enda uppgiften om hans ankomsttid finner vi i ett brev från honom till herr Mallinkrodt, av den 5 juli 1832, vari han skriver att han då bor sedan drygt ett år i Haarlem.⁶¹

Det är mycket troligt att Gustafsson skulle ha tillbringat återstoden av sina levnadsdagar i Haarlem, en plats som han tydligen tyckte mycket om, såvida inte en fullständigt betydelselös incident, som inträffade i april 1832, hade givit honom anledning att lämna både Haarlem och Nederländerna. Gustafsson har själv skildrat incidenten i ett brev av den 26 maj 1832 till advokat Willekes.⁶² Omkring klockan 7 på kvällen söndagen den 1 april 1832 gick Gustafsson längs Spaarne, då lekande barn började ropa efter honom "... kung av Sverige ..." och till och med en gång "... Bonaparte ...". I stället för att låtsas att han inte hörde sprang Gustafsson efter barnen. Ett av dem flydde inomhus i "De Belasting" ("Bördan"). Gustafsson påträffade där två män, av vilka den ene var en viss Stapelkamp som han antog vara far till den flyende pojken. Han begärde en förklaring till det inträffade och meddelade att han skulle göra en polissak av det. "Après une courte

discussion avec lui je me persuadai qu'il me confondait en ses idées avec Sa Majesté le Roi de Suède", skriver Gustafsson med skenbar naivitet. I hans ögon var detta ropande efter honom inte ett uttryck för barnsligt ofog, utan det var här säkert fråga om en sorts komplot. Hade inte för övrigt detsamma hänt honom tidigare? Först i Basel, sedan i Frankfurt och nyligen också i Aachen. Han fann sig inte i det.

I Gustafssons närvaro förhörde Stapelkamp av kommissarie Peltenburg. Incidenten tycks ha inträffat vid Hooimarkt, där Stapelkamp bodde. Han förklarade sig ha jagat bort barnen, så att Gustafsson hade kunnat fortsätta sin väg. Vilka barnen var kunde Stapelkamp inte säga. Hans son hade i varje fall inte varit med och ropat, ty han var sjuk och "plågades av vattusot" och hade först på grund av oväsendet gått ut. Ett annat vittne, tjänstemannen Ruifrok vid stadsaccismyndigheten, bekräftade denna berättelse. Senare infann sig Gustafsson än en gång på kontoret, denna gång i sällskap med den pensionerade överkirurgen Schlüter, som tillkännagav att överstens hälsa hade försämrats kraftigt till följd av denna affär.⁶³

Kommissarie Peltenburg såg hela fallet som ett pojkestreck och vägrade därför, till Gustafssons stora ilska, att upprätta en polisrapport. Han nöjde sig med att på begäran av Gustafssons advokat J. W. Willekes ålägga lärarna i staden att sörja för att barnen "lämnade herr översten i fred och inte ropade någon kvalitetsbeteckning efter honom". Polismännen skulle se till att detta

⁶⁰ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/13.

⁶¹ Riksarkivet Stockholm: Silfvings samling, E 6889. En handling, varigenom uppfostran av hans son Adolf Frans anförts Jacob Dieudonné i Hervé, är dagtecknad Aachen 18 juni 1831, Silfvings samling, E 6890.

⁶² Publicerad av honom i Actes les plus essentiels d'un procès entamé à Harlem 1832, Spa 1833; felaktigt står där maj 1833.

⁶³ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/14, Peltenburg till åklagaren i Haarlem, 9 juli.

iakttogs.⁶⁴ Gustafsson fann sig dock inte i detta utan fortsatte att insistera på en officiell undersökning.

Vid ett följande besök på poliskontoret kände sig Gustafsson orättvist behandlad av kommissarien: "saisi comme d'un délire, sans articuler distinctement, il (dvs. Peltenburg) paraît vouloir protester contre ma juste prétention".⁶⁵ Peltenburg å sin sida påstod senare att han vid detta oväntade besök av Gustafsson hade haft feber. Gustafsson kom för att låta förlänga sitt "säkerhetskort" och begagnade tillfället till att än en gång börja tala om affären i fråga. Peltenburg bad honom, "eftersom jag faktiskt var alltför opasslig, att vilja lämna mig . . . men oaktat detta, vilket jag inte skulle vänta mig av en man av någon uppfostran, stannade herr Gustafsson kvar under ständigt betygande av att inte vilja bereda mig någon svårighet, precis som om Hans Excellens gjorde narr av min hälsa, så att jag blev tvungen att lämna mitt arbetsrum och undvika herr Gustafsson".⁶⁶

Efter ingripande av guvernören i Nord-Holland, hos vilken Gustafsson hade beklagat sig, förklarade sig Peltenburg senare ändå beredd att upprätta en skriftlig polisrapport, men då började Gustafsson göra invändningar, åtminstone enligt Peltenburg. Översten fann kommissarien och dennes ställföreträdare inte vara tillräckligt opartiska. Peltenburg å sin sida förblev av uppfattningen att Gustafssons reaktioner på futiliteter var i hög grad överdrivna. När en annan främling i Haarlem, en viss Holder, skämtsamt berättade att de haarlemska gatungarna hade kastat stenar efter hans häst, utropade Gustafsson: "De kommer att ta död på oss här."⁶⁷

Den 29 juni 1832 vände sig Gustafsson till åklagaren vid Högsta domstolen.⁶⁸ Han bad åklagaren att anställa åtal mot anstiftarna av brottet, ty som ett sådant betraktade han vad som hade inträffat under aprilkvällen i fråga. Han påpekade att han betraktade titeln "kung av Sverige" som en förolämpning: "Ce titre est pour moi une injure vu

tout ce qui s'est passé de révolutionnaire en Suède 1809". Tydligen begärde åklagaren, efter att ha mottagit detta brev, upplysningar från Haarlem, och Peltenburgs rapport, varur vi här ovan har återgivit några citat, var en reaktion på denna begäran. Enligt Peltenburg var en viss överstelöjtnant Van der Linde Gustafssons onde genius. "Med lagarna i handen" var han honom behjälplig med råd. Han betecknade Van der Linde som en man som gärna skapade svårigheter för myndigheter och tjänstemän och som lade sig i många angelägenheter, varvid hans insatser inte var särskilt fredsälskande. Däremot var Gustafssons officiella advokat Willekes en redbar man som tyvärr förgäves försökte förmå Gustafsson till större måttfullhet.⁶⁹

Gustafsson måste vänta några månader innan han fick svaret från åklagaren. Fastän han från vänner hade fått reda på att detta uppskov sammanhänge med att åklagaren var på tjänsteresa i Zeeland,⁷⁰ misstänkte Gustafsson ändå att det här förelåg elakt uppsåt. Följande steg som han nu tog visar tydligt att han inte längre var i stånd att se saken i dess rätta proportioner och att hans själsförmögenheter var störda. Han försökte föra upp frågan på diplomatisk nivå. Han vände sig till kungen av Sachsen. Han var ju innehavare av ett i Leipzig utfärdat pass och ansåg att han på grund härav kunde påräkna den sachsiska regeringens stöd för den händelse att han inte blev tillfreds-

⁶⁴ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/14, Peltenburg till Willekes, 21 maj, kopia härav i Riksarkivet Stockholm: Silfvings samling, E 6888.

⁶⁵ Gustafsson till generalstaterna, 23 oktober 1835, generalstaternas andra kammars arkiv; kopia i Riksarkivet Stockholm: Silfvings samling, E 6889.

⁶⁶ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/14, Peltenburg till åklagaren i Haarlem, 9 juli.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Publicerad i Actes les plus essentiels.

⁶⁹ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/14, Peltenburg till åklagaren, 9 juli.

⁷⁰ Gustafsson till generalstaterna, 23 oktober 1835.

ställd: "Si cette démarche (dvs. hos åklagaren) de ma part reste sans résultat essentiel la scandale qu'on a suscité et toléré aura atteint son plus haut degré et dès lors je n'aurais aucune sécurité . . . J'attends donc les ordres de Votre Majesté pour savoir si je dois encore faire une démarche directe auprès du Roi des Pays Bas ou si Votre Majesté préfère de réveiller par un avis amical l'attention du Roi là dessus."⁷¹ Den sachsiske ministern Minkiewitz lät honom emellertid förstå att han inte kunde göra något för honom i denna sak.⁷²

I slutet av september mottog Gustafsson äntligen åklagarens svar. Även denne försökte övertyga Gustafsson om att han inte borde uppfatta incidenten den 1 april som alltför allvarlig. Den berodde inte "på någon sammansvärjning och än mindre på något uppsåt att såra eller förolämpa, utan enbart på en ren slump och på några lekfulla barn som, så snart de blivit upptäckta, borde ha straffats av sina föräldrar, eftersom lagen inte kan träffa dem, och detta därför att det förhållandet att man mitt på dagen utropar eller ropar efter någon orden 'kung av Sverige' inte kan hänföras till störande av grannar eller till rörelser eller nattligt oväsen som stör invånarnas vila". Åklagaren avgav emellertid en försäkran att polis-kommissarien gjort ett allvarligt fel genom att inte vilja upprätta någon polisrapport och att han hade underrättat honom om sitt missnöje.⁷³ I själva verket fick kommissarie Peltenburg en kraftig reprimand på grund av sin försummelse och en åtföljande varning "att vid upprepning Ni har Er själv att skylla för de negativa följder som utan tvivel skulle komma att härröra därav".⁷⁴

Trots att åklagarens resonemang var i alla hänseenden rimligt, reagerade Gustafsson på ett mycket överspant sätt: "Vous paraissez me considérer comme un imbécile avec lequel on ne peut parler raison", hette det med anledning av påpekandet att det inte var tal om någon sammansvärjning, och "Voilà que vous m'offensez de nouveau en me considérant comme un être nul", med

anledning av att åklagaren hade skrivit att åtal inte kunde anställas då det inte var fråga om störande av invånarnas vila. "N'étais-je pas le 1 avril à compter parmi le nombre des habitants de Haarlem?"⁷⁵

När åklagaren inte vidtog någon åtgärd, vände sig Gustafsson till kungen i egen hög person. Han försökte förklara för kungen varför han kände sig kränkt, när man under rådande omständigheter kallade honom kung. Eftersom de andra furstarna 1809 hade lämnat honom åt sitt öde, eftersom de hade försummat sin plikt som kungar och hade bringat skam över kungatiteln, därför ville han inte mera jämsställas med dem, så ungefär måste hans tankegång ha varit: "Je crois de mon devoir de expliquer à votre Majesté que je ne puis sous aucun rapport considérer le titre de Roi comme analogue à ma situation actuelle. Vu qu'à l'époque de la Révolution Suédoise 1809 je fus encore abandonné par tous mes bons frères et qu'ainsi je ne pourrais pas même sous le titre de ci-devant Roi reconnaître les susdits frères pour légitimes . . . j'ai du choisir la qualité d'un particulier pour éviter de me compromettre si on ne veut pas se compromettre avec moi."⁷⁶ Samtidigt gjorde han också kungen uppmärksam på att det egentligen också var fråga om majestätsbrott, en term som han även tycks ha använt i ett samtal med Peltenburg.⁷⁷ I brevet till Vil-

⁷¹ Från Zandvoort 3 september 1832, Silfvings samling, E 6889.

⁷² Av 25 augusti som svar på ett tidigare brev från Gustafsson, Silfvings samling, E 6889.

⁷³ ARA: utrikes angelägenheter, inkomna vanliga brev, De Mey van Streefkerk till Verstolk, 13 decemeber 1832, med som bilagor breven från överåklagaren till Peltenburg och Gustafsson, båda 28 september.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid, som bilaga brev från Gustafsson till överåklagaren, 12 oktober; avskrift härav i Kungliga Biblioteket i Stockholm: D 1044, Pap-per rörande Gustaf IV Adolfs vistelse utomlands efter 1809, skänkta till K. B. af ministern Burenstam.

⁷⁶ Avskrift härav även i Kungliga Biblioteket i Stockholm: D 1044.

⁷⁷ Gemeente Archief Haarlem: polisarkivet, 3/14, Peltenburg till åklagaren, 9 juli.

helm I talade han om "insultes faites au titre de Roi de Suède". Han insåg tydligen inte att teorin om majestätsbrott inte helt rimmade med teorin om personlig förolämpning.⁷⁸

Förmodligen beredde det Vilhelm I något huvudbry att bestämma vilken titulatur han skulle använda för överste Gustafsson. Lyckligtvis visste minister Verstolk på råd. Han påpekade att Gustafsson undertecknade med "votre affectionné serviteur et neveu", vilket tydde på att översten erinrade sig sin tidigare värdighet.⁷⁹ Därför rådde han kungen att vända sig till Gustafsson med en personlig skrivelse. "Mon cousin", så skrev Vilhelm I, glöm saken, ty det är verkligen inte tal om någon sammansvärjning, och kommissarien i Haarlem har ju fått en kraftig reprimand.⁸⁰

Inte heller detta brev fick Gustafsson på andra tankar. Den 14 januari 1833 reagerade han med en skrivelse, som denna gång är till tonen mera förmanande än irriterad. Kungens ursäkt att han inte kunde blanda sig i saken, eftersom den föll under domstols kompetens, sköt Gustafsson åt sidan genom att anmärka: "mais lorsque la justice et ses employés n'agissent pas, à qui m'adresser si non au juge suprême, à un successeur de Samuel, au Roi même?" När Vilhelm I hade hävdat att det inte var fråga om något medvetet uppsåt att förolämpa, svarade Gustafsson: "C'est le coeur d'un tendre père qui se fait entendre mais celui d'un juge est inflexible, son opinion n'est fondée que sur la loi. Vous avez le droit de faire grâce, mais toute grâce non fondée sur un principe devient une injustice. Excusez à un ancien juge supérieur de s'expliquer avec cette franchise."⁸¹

Förutom detta stycke undervisande prosa innehöll Gustafssons brev meddelandet att han begärde återbetalning från de nederländska myndigheterna av de pengar som han hade erlagt som arvode till sin advokat. Vidare meddelade han sin avsikt att publicera några brev som han hade sänt till de nederländska myndigheterna. Verstolk van

Soelen tillstyrkte restitution av det begärda beloppet om 80 floriner, eftersom Gustafssons krav inte var ogrundat, "då i alla fall på denna sida har medgivits att poliskommissarien i Haarlem borde ha upprättat en polisrapport". Dessutom ansåg ministern sig kunna räkna med att saken då definitivt skulle ha reglerats och att Gustafsson skulle avstå från sin avsikt att publicera diverse brev, varibland brevet till kungen.⁸²

Att Gustafsson skulle låta sig tystas för en spottstyver visade sig snabbt vara en alltför optimistisk förväntan. Gustafsson var nu en gång besatt av idén att han förvägrades sin rätt och att han inte fick vila förrän han hade fått sin rätt. Omvärlden talar i ett fall som detta om Don Quijoteri och iakttar denna hållning med en nöjd, medlid-sam eller irriterad min, men för den person som är direkt berörd blir kampen för att få rätt till slut ett slags livsuppfyllelse. Han kan inte, och vill egentligen inte heller, få upprättelse, eftersom hans livsmål då går förlorat. En tragisk aspekt av ett sådant privat korståg är att kretsen av fiender oundvikligen blir allt större.

I början av februari 1833 fick Gustafsson från sachsiska regeringen underrättelse om att han inte kunde få något nytt pass. Rasande beklagade han sig däröver hos borgmästaren i Zandvoort, där han sedan den 11 augusti 1832 bodde på Hotel Driehuizen. Borgmästare i Zandvoort var då densamme J.W. Willekes som i egenskap av advokat

⁷⁸ Några år tidigare, medan han ännu bodde i Frankfurt och man där ropade efter honom, hade han vänt sig med sina klagomål till den svenske kungen Karl XIV Johan. "Om man kallar mig kung av Sverige, är både Ni och jag förolämpade", så hade han ungefär uttryckt sig. Detta brev av 30 april 1823 i Riksarkivet Stockholm: Karl Johans papper, vol. 27.

⁷⁹ ARA: statssekreterardokument, Verstolk till Konungen, 17 december.

⁸⁰ Riksarkivet Stockholm: Silfvings samling, E 6892, Vilhelm I till Gustafsson, 31 december.

⁸¹ ARA: statssekreterardokument. Här även en tidigare skrivelse från Gustafsson av 4 januari 1833, vilken hade korsat kungens brev.

⁸² ARA: statssekreterardokument, Verstolk till Konungen, 4 februari.

hade lämnat Gustafsson juridiskt bistånd. Genom medverkan av Willekes torde Gustafsson ha hamnat i Zandvoort, när han efter aprilincidenten föredrog att lämna Haarlem ryggen.⁸³ Alltjämt, så skrev han till borgmästaren, betraktade han Leipzig som sin egentliga hemort. Sedan ett pass där hade utfärdats för honom 1827 för första gången, hade han bott i den staden i inte mindre än 23 månader.⁸⁴

Fastän han som "statslös" hade blivit mycket mera sårbar i förhållande till de nederländska myndigheterna, höll Gustafsson fast vid sin avsikt att publicera en del handlingar rörande affären i Haarlem. Till en början skulle tryckaren Loosjes ombesörja utgivningen.⁸⁵ Innan det emellertid hade kommit så långt, hade Gustafsson plötsligt lämnat landet. I början av april hade det ännu varit tal om att Willekes hos guvernören i Nord-Holland skulle verka för att ett uppehållstillstånd utfärdades för översten,⁸⁶ men i slutet av april meddelade denne att han mottagit ett pass från storhertigen av Oldenburg, som sedan ett par år tillbaka var gift med Gustafssons dotter Cecilia. Han annonserade sin avresa och skrev: "Je poursuivrai mon droit sans attendre plus longtemps aucune décision de la part d'un gouvernement ainsi légal comme celui de la Néerlande."⁸⁷ Den 8 maj passerade Gustafsson vid Nijmegen för sista gången den nederländsk-tyska gränsen.⁸⁸

I Nederländerna kunde man nu inte göra mycket annat än att avvakta åt vilka dokument Gustafsson skulle ge offentlighet. Det rådde nämligen inget tvivel om att han skulle publicera något, sedan guvernören i Nord-Holland, som torde ha stått i ett ganska gott förhållande till Gustafsson, hade rapporterat till Van Maanen att han förgäves hade försökt få Gustafsson att avstå från sina publiceringsplaner.⁸⁹

Särskilt länge behövde man inte sväva i ovisshet, ty under sista veckan i juni mottog Willekes från sin förre klient, som då visade sig vistas i Spa, en skrivelse av den 22 juni, vari denne meddelade att han hade låtit

trycka handlingarna i Belgien och att han skickade Willekes sju exemplar av bokverket, avsedda för respektive honom själv, kungen, överåklagaren, poliskommissarien i Haarlem, guvernören i Nord-Holland, överstelöjtnant Van der Linde och köpmannen Quarles van Ufford. I ett postscriptum aviserade han ännu en sändning av fyrtio exemplar avsedda för ledamöterna av generalstaterna.⁹⁰ Willekes svarade omgående: "C'est avec regret que je vois que vous vous occupez toujours de cette histoire de ces garçons des rues car cela nuit à votre santé ... Je vous ai déconseillé de publier par la presse l'histoire dont il s'agit et sur quoi je persiste encore."⁹¹ Willekes vägrade att sända exemplar av skriften till myndighetspersoner, endast till Van der Linde och Quarles van Ufford var han beredd att skicka exemplar. De övriga skickade han förmodligen tillbaka.

Att böckerna skickades tillbaka kan man sluta sig till av en högst anmärkningsvärd epistel, skriven med Gustafssons hand men undertecknad av "Gigeaud de Moutton",

⁸³ Peltenburg meddelade överåklagaren den 12 augusti, att Gustafsson samma dags morgon klockan 6 hade avrest till Zandvoort: Gemeente Archief Haarlem, polisarkivet, 3/14. Gustafssons pass av den 13 februari 1832, som hade en giltighetstid av ett år, har på baksidan en anteckning, att Gustafsson den 11 augusti har låtit Peltenburg avföra honom "såsom resande till Zandvoort". Detta pass bevaras i Silfvings samling, E 6889. I början trivdes Gustafsson bra i hotell "Driehuizen", men i januari 1833 måste det ha uppstått konflikter om uppvärmningen och om bullret. Dessutom skulle Driehuizens dotter ha uppmuntrat barnen i byn till dåligt uppförande. Anteckningar härom av Gustafssons hand i Silfvings samling, E 6888.

⁸⁴ Déclarations pour monsieur le Bourgmestre de Zandvoort, 8 februari 1833, i Actes les plus essentiels.

⁸⁵ Anteckning av Gustafsson i Silfvings samling, E 6888.

⁸⁶ Gustafsson till Willekes, Zandvoort 5 april 1833, Silfvings samling, E 6888.

⁸⁷ Ibid, 27 april.

⁸⁸ ARA: statssekreterardokument, Van Maanen till Konungen, 11 maj.

⁸⁹ Ibid, 20 maj.

⁹⁰ Silfvings samling, E 6888.

⁹¹ Willekes, 1 juli, Silfvings samling, E 6888.

dvs. fårstek. Brevet är skrivet "au Grand Hôtel de Spa", daterat den 30 juli 1833 och adresserat till "L'Hôtel du Lion d'Or chez Mr. Gotthard à Haarlem". Det har vidare den underliga påteckningen "Procès de cuisine, quarante exemplaires, avec un manuscrit sur le cubbud".⁹² I samma lekfulla stil är också ett brev av den 29 juni skrivet, där "Gigeaud de Moutton" kallar sig "Le cuisinier adoptif mais tout légitime du Grand Hôtel de Spa" och vari en lovsång sjungs över staden Haarlem "dont la célébrité vient de percer jusqu'à nos oreilles, vous donne des droits incontestables à l'hommage qui vous sera adressé d'ici avec le courrier de la diligence". Båda breven ställer oss inför ett antal gåtor. Varför denna lekfulla ton? Varför detta konstiga binamn, varav endast den sista och den första bokstaven motsvarar bokstäverna i namnet Gustafsson? Var binamnet spontant påhittat eller var det redan känt inom vänskretsen i Haarlem? Om breven var avsedda för Willekes, varför adresserades de då till hotell "De Gouden Leeuw", vars innehavare hette Gotthard? Har breven verkligen avsänts? Var de också faktiskt avsedda att vara lekfulla, med andra ord hade Gustafsson fortfarande kontrollen över sig själv när han skrev dem? Det är nämligen påfallande att det dröjer nästan ett år innan vi åter hör något av honom. Detta kan naturligtvis vara en tillfällighet, men det är också möjligt att emotionerna hade blivit honom övermäktiga.⁹³

Först den 6 maj 1834 gav sig Gustafsson på nytt in i striden. Han skickade då från Sankt Gallen, som var hans nya och också sista boplat, ifrågavarande bokverk till de nederländska generalstaterna. Han hänvisade till att han redan i juni 1833 genom förmedling av Willekes hade velat sända dem skriften, "mais ce Mr. l'avocat me refusa de vous en faire communication légale, de même qu'au Roi et aux employés publics et cela encore après avoir recherché de devenir mon avocat ... Une telle conduite de la part d'un homme de loi est au moins

très reprehensible si non tout à fait criminelle". Gustafsson begärde "satisfaction légale consistante dans le dû remboursement des frais du procès et sûreté pour l'avenir de pouvoir revenir en Néerland".⁹⁴ Av detta brev måste man dra slutsatsen att de åttio gulden alltså inte hade utbetalats till honom.

Gustafssons brev förblev obesvarat. Den 8 mars och den 23 oktober 1835 vände han sig på nytt till generalstaterna. Framför allt det senare brevet var mycket utförligt. Den haarlemske poliskommissariens olämpliga uppförande skildrades brett; kritik riktades mot överåklagarens, kungens och advokat Willekes' hållning; endast över guvernören i Nord-Holland Van Tuyl van Serooskerken visade sig Gustafsson mycket entusiastisk: "J'ose dire que sa lettre est plus tôt celle d'un roi que la lettre signée Guillaume".⁹⁵

Inte heller dessa båda brev besvarades av generalstaterna, det sista returnerades till och med oöppnat. Därför vände sig Gustafsson den 24 november till kammarledamoten Van Dam van Isselt: "Le noble pa-

⁹² Enligt herr Toussaint, bibliotekarie i Spa, bodde Gustafsson där alltid på hotell "Des Pays Bas", vilket framgår av de veckovis publicerade förteckningarna över främlingar. Gustafssons brev lyder som följer: "En recevant le renvoye de mon joli paquet lequel j'ai été obligé de payer argent contant en retour, j'en ai été outragé au plus haut degré; non seulement par rapport aux frais que cette gentillesse de votre part m'a coûté, mais encore par l'affront que vous venez de faire au procès de cuisine dont je croyais vous honorer par un don gratuit, car il m'a coûté bien des francs. Mais ce qui m'a été le plus sensible c'est que vous Monsieur ne paraissez pas avoir eu l'odorat assez fin pour découvrir le met délicieux qui (oläsbart) en votre honneur et gloire; je veux vous parler du cubbud ou le boeuf à la Morisque qui surpasse le rosbif; honi soit qui mal y pense."

⁹³ En broschyr som Gustafsson utgav 1833, "Nouvelles considérations sur la liberté illimitée de la presse", gör emellertid ett helt balanserat intryck.

⁹⁴ Silfvings samling, E 6889.

⁹⁵ Endast av brevet av 23 oktober befinner sig originalet i andra kammarens arkiv, utkast till de övriga finns i Silfvings samling, E 6889.

triotisme qui vous distingua durant les délibérations sur les intérêts de la nation dont vous êtes un des représentants m'encourage à m'adresser à vous préféablement . . . Loin de moi d'avoir voulu rechercher auprès des Etats-Généraux une décision juridique mais j'ai voulu leur faire part de ce qui s'est passé d'irrégulier, espérant obtenir leur intervention et enfin justice légale."⁹⁶

I början av kammarssessionen den 1 december tog Van Dam van Isselt upp detta ärende. Efter att ha påpekat att petitionsrätten i Nederländerna skulle förbli "av ringa värde" så länge folkets företrädare saknade befogenhet att vidarebefordra petitioner till ministern, så att denne kunde föranstalta om närmare utredning och sedan avgiva rapport till kammaren, förklarade han sig finna det opassande att petitioner återsändes utan kammarens vetskap. Därefter lade han Gustafssons petition på talmannens bord.⁹⁷ Kammarens talman förnekade några dagar senare att några handlingar hade återsänts oöppnade av honom eller av sekretariatet, men Van Dam van Isselt ansåg sig böra betvivla detta såvitt gällde sekretariatets tjänstemän. Han kände nämligen till att man där hade antagit som en fast princip att återsända ofrankerade brev för vilka portot uppgick till mera än tre gulden.⁹⁸ Utskottet för petitionsskrifter rekommenderade kammaren att övergå till dagordningen, eftersom "den lagstiftande makten inte får befatta sig med ett ämne som uteslutande hör till den rättsliga maktens kompetens", men utskottet fann det inte nödvändigt att underrätta klaganden härom, eftersom då åt en utlänning "skulle ges större förmåner än vad landets egna invånare åtnjuter".⁹⁹ För övrigt var det inte första gången som utskottet kom till denna slutsats. Så hade det gått varje gång Gustafsson hade ingivit en petitionsskrift, skrev Van Dam van Isselt till översten.¹⁰⁰ Samtidigt frågade han honom i detta brev efter "une preuve matérielle" att petitionen verkligen hade skickats tillbaka oöppnad. Gustafsson sände honom därefter kuvertet, på vilket sigillet inte var

brutet. Han hade öppnat kuvertet med en sax för att kunna sända handlingen till Van Dam van Isselt. Han förklarade vidare att han gärna ville återvända till Nederländerna, om han skyddades "contre des persécutions et des injustices". Poliskommissarien i Haarlem förtjänade att bli avskedad, en reprimand var inte tillräcklig.¹⁰¹ På grund av sjukdom kunde Van Dam van Isselt svara först den 24 mars 1836: han hade den 23 december lyckats övertyga kammarens talman om att sekreteraren hade handlat i strid med reglerna. Gustafsson kunde vara säker på att han som utlänning skulle åtnjuta samma skydd som en nederländare.

Gustafsson fortsatte att längta efter att komma tillbaka till Nederländerna. I sitt brev till generalstaterna skrev han att han den 8 maj 1833 hade passerat den nederländska gränsen "non sans regret mais avec l'espoir qu'une décision juste et légale m'accorderait le droit et la consolation de retourner", och han prisade "la douceur et la probité des mœurs nationales".¹⁰² När hans svärson, storhertigen av Oldenburg, efterhörde hans hälsa, tackade Gustafsson för intresset, men ännu mycket mera tacksam skulle han vara "si vous auriez pu me procurer la faveur de quitter le séjour de St. Gall pour retourner en Hollande".¹⁰³ Någon återkomst blev dock aldrig av. I februari 1837 dog Gustafsson i Sankt Gallen.

Gustafsson gjorde det inte lätt för sig själv och andra. Sannolikt allra minst för sig själv. Genom en betydelselös liten gatuincident förbittrade han sina sista levnadsår.

⁹⁶ Silfvings samling, E 6889.

⁹⁷ Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal, oktober 1835 tot april 1836 (Rapport över generalstaternas handlingar, oktober 1835 till april 1836), sid. 32.

⁹⁸ Ibid, 5 december, sid. 47.

⁹⁹ Andra kammarens arkiv, rapport över petition no 47, 8 december.

¹⁰⁰ Av 9 december, Silfvings samling, E 6889.

¹⁰¹ Av 17 december, Silfvings samling, E 6889.

¹⁰² Av 27 oktober 1836, Silfvings samling, E 6889.

¹⁰³ November 1836, Silfvings samling, E 6892.

Hans fixa idé om en omfattande mot honom riktad sammansvärjning drev honom bort från det land där han började känna sig hemma. Ett sådant beteende framstår inte som rationellt. En sunt tänkande människa skulle ha insett att det inte fanns någon tillstymmelse till bevis som styrkte misstanken om en sammansvärjning. Att Gustafsson ändå förblev heligt övertygad om att han var offer för en vittförgrenad komplott kan kanske förklaras av en omedveten dragning till själv rättfärdigande: att veta sig själv vara föremål för en sådan komplott

kan ju stärka känslan av egenvärde, man är då på nytt någon, man räknas åter. Har man dessutom som Gustafsson vanföreställningen att vara en stridsman i kampen om rätt och orätt, då får livet åter ett nytt innehåll. Därför var Gustafsson med all sin utstrålning trots allt inte en verkligt ömkansvärd figur. Hans bisarra drag gör det också svårt att se honom som en verkligt tragisk personlighet.

Artikeln har översatts från nederländska av ambassadör Hans Danelius, Haag, och har tidigare varit publicerad i Jaarboek 1971 Haerlem.

Otto Natt och Dag, den dödsdömde emigranten

Av *Ulf Beijbom*

Hösten 1816 reste en av våra märkligaste utvandrare från Amsterdam till New York på ett överfullt emigrantskepp. Emigrationen var en flykt. Förgäves hade svenska emissarier sökt få honom utlämnad från Baden. Men det var med de badenska myndigheternas goda minne som han den tredje juli lämnat den tyska småstat som beskyddade den avsatte Gustav IV Adolfs drottning Fredrika och kretsen kring henne. Hemma i Stockholm var emigranten huvudperson i en högmålsprocess. Åklagaren yrkade att den forne officeren för stämplingar mot kungahuset och författningen skulle frändömas adelskap, liv, ära och gods och att hans namn skulle schavottera på rikets skampålar. Ödet och hoppet var den landsflyktiges valspråk och ödesdigert brusade Nordatlantens höstvindar genom seglen den 21 november 1816. Det var den dag då Svea hovrätt antog kärnpunkterna i åklagarens framställning och dödsdömde Otto Natt och Dag för brott mot grundlagens successionsordning. Hoppet riktades mot det land där franska revolutionens ideal blivit verklighet. I USA var flyktingen utom räckhåll för synlig vanära, men den 20-årige ädlingen kunde inte undgå det svåraste straff som en hängiven patriot och flammande romantiker kan drabbas av – förvisningen från sitt land och från sin käraste.

Vem var mannen bakom svensk emigrationshistorias kanske mest känsloladdade levnadsöde? Vem var denne fantast och svärmare som förkroppsligade göticismens kämpagestalter och med fornnordisk fatalism tog på sig följderna av omutliga åsik-

ter? I uppbrottets ögonblick var Otto Natt och Dag förvisso en stark man som vänner-na alltid skulle sakna. "Jag älskar mer stormen än västanfläkten, mer branta klippor än leende fält", hade han skrivit i en spetsk utmaning mot ett öde som skulle inspirera en annan majestätsförbrytare, skriftställaren M. J. Crusenstolpe till jämförelsen med den olycklige Johannes Messenius d. y.¹

Jacob Otto Natt och Dag tillhörde en av Sveriges äldsta adelsätter. I sina anor kunde han räkna såväl Engelbrekts mördare Måns Bengtsson som Gustav Vasas vapendragare Måns Johansson och andra framstående ämbetsmän, men också fattig knapadel som fadern, kompaniofficeren vid Västgöta Dals regemente. Otto föddes den 4 februari 1794 och hade, utan tillgångar som han var efter faderns bortgång 1796, inte mycket annat att välja på än militärbanan. Endast 14 år gammal och utrustad med sergeants grad deltog Otto i 1808 års fälttåg vid norska gränsen. Följande år vann han inträde på Karlberg, där han 1810 blev kamrat med Johan August, "Janne", Hazelius. Under kronprins Karl Johans norska fälttåg 1814 slog bekantskapen ut i livslång vän-

¹ Otto Natt och Dags brev till J. A. Hazelius 1815–1865. Nordiska museets arkiv. Brev daterat 1815. Elof Tegnér om Natt och Dag i Svenskt Biografiskt Lexikon. Ny följd. Stockholm 1875–77, del 7, s. 289–294. Verner Söderberg, Otto Natt och Dag. En patriotisk högförrädare. Historisk Tidskrift 1910, s. 235–275, 239, Alf Åberg, De första utvandrarerna. Svenscars öden och äventyr i Nord- och Sydamerika under 1800-talets första hälft. Lund 1984, s. 56–62 (om Otto N.), 60.

skap. I den opublicerade självbiografin *Mitt hjertas dagbok* (1819) vittnar Janne Hazelius om att Natt och Dag från denna tid "verkade mycket på mig. Styrka i Caracteren, förakt för Småsinne, fosterlandskänsla ingjöt han hos mig i wäldiga droppar". I den halvsekellånga korrespondensen med Janne skulle Otto å sin sida ständigt återkomma till ett vänskapsförhållande som besegrade alla prövningar och avstånd.²

De två intellektuella officerarna förenades i intresset för samtidens nationella och litterära rörelser. Till det yttre var de världsfrånvända drömmare, som älskade "studier och ensamheten" och fann baler och supéer motbjudande. Det var en livsstil som i de utåtriktade gardeskamraternas ögon gjorde Natt och Dag "ganska underlig". Men deras läsning och diskussioner gällde samhället, litteraturen och officersyrket. Som andra unga intellektuella i den svenska romantikens gryningstid ville de fånga in en idealistisk tidsanda för att med göter och vikingar som förebilder elda nationen till hängiven patriotism. De nordiska idealen sov i övervuxna hjältegravar men i söder lockade romantikens urhem Tyskland, där nyss unga idealister offrat livet i kampen mot förtryckaren Napoleon. I Tyskland uppstod de nya litterära strömningarna där formulerades "urgermanska" tankar om den frie mannen och hans nationella plikter och där framalstrade historien och tidsandan den Sturm-und-Drang som var den sanne romantikerns livsrötter. Det var ingen tillfällighet att kadetten Hazelius hade Friedrich von Schiller som älsklingsförfattare och översatte skådespelet "Fiesco" med dedikation till "Min Stor-Sinnlige Vän Otto Natt och Dag". Otto å sin sida tjusades av Schillers drama "Wilhelm Tell" och dess förhållande av det schweiziska folkuppståndet. Som militär och patriot önskade han reformera svenska armén. Men först ville han se krigets verkliga ansikte. Därför ansökte Natt och Dag om att få delta i Karl Johans tyska fälttåg mot Napoleon 1813. Han fick nej, ett öde som han delade

med andra stridslystna militärer. Mer svårsmält blev avslaget på en anhållan i mars 1815 om permission för utlandspraktik. Verner Söderberg, den ende forskare som tidigare ägnat Natt och Dag en större vetenskaplig uppsats, anser att harmen över 1815 års avslag kom att tillspetsa tendensen i den broschyr som skulle göra Natt och Dag till "En patriotisk högförrädare".³

Våren 1815 lämnades *Project till en ny organisation af svenska armén af N***** till trycket. Det var en 29-sidig broschyr i oktavformat. Enligt förordet till den fatala skriftens ännu olycksdigrare tyska upplaga betingades utgivningen av att några kamrater önskat ta del av det militära reformprogram författaren tänkt ut på lediga stunder. Broschyren hade varit avsedd att läsas i denna slutna krets men genom en missuppfattning hamnade fem exemplar på öppna marknaden. Därmed kom en av tidens större skandallaviner i rörelse. Den hetlevrade kronprins Karl Johan fick sina ögon på skriften, som han naturligtvis inte kunde läsa, men som tjänstvilliga personer över-satte till franska. Kamraterna på Svea livgarde läste den och harmades över vad man tog för smutskastning av officerskåren. Livgardets chef generalen J. A. Sandels blev upprörd över den oerhörda subordinationen att en grön fänrik dristat sig till att från teoretiska utgångspunkter kritisera sitt regemente, sina överordnade och hela svenska armén.⁴

Den romantiske svärmaren och våghalsige reformivraren avspeglas redan i broschyrens motto: "Tidens ovanlighet påkallar något nytt, det föråldrade måste försvinna",

² Söderberg, s. 233, 238, Verner Söderberg, Henry Olsson, Gunnar Heckscher, Johan August Hazelius. En levnadsteckning. Stockholm 1936, s. 63–216 (Nationell göticism och religiös mystik, utvecklingslinjer 1797–1830 av Henry Olsson) citat: Henry Olsson, s. 70 f.

³ Henry Olsson, s. 71–73, Söderberg, s. 240, J. A. Hazelius' avskrift av N:s "Sändebref till officerarne vid Kungl Svea lifgarde" 1815 (Nordiska museet).

⁴ Söderberg, s. 240, "Sändebref till officerarne".

ord som för tanken framåt i tiden till bildstormaren Strindbergs krav på att riva för att få luft och ljus. Framtidsinriktade var också pamflettens förargelseväckande tankar. Söderberg, som gjort en grundlig analys av innehållet, sammanfattar med omdömet: "för deras (reformförslagets) värde talar, emellertid, att de allra flesta, åtminstone af de grundläggande, småningom – fast långt senare – förverkligats".

Otto Natt och Dags skiss till arméreform gör rent hus med indelningsverket. Mot de karolinska yrkessoldaterna ställer han den allmänna värnplikten, där varje fri man följer den i Norden uråldriga traditionen att med vapen i hand försvara fosterlandet. Författaren vänder sig också mot den värvade armén, som ju varit betydelsefull i stormaktstidens Sverige och levt kvar i gardesregementena, bl. a. Svea livgarde. Natt och Dag kan inte motstå frestelsen att göra sig löjlig över gardena och deras "sammanrafsade manskap". Än beskare måste officerskamraterna ha uppfattat kritiken av officersutbildningen. Kort sagt odugligförklarat Natt och Dag officerskårens rekrytering och utbildning. Kritiken är lika saklig som svidande. Han uppehåller sig t. ex. vid underofficerarnas dåliga löner, de opraktiska uniformerna och omoderna vapnen: "Kan granna uniformer förskräcka våra fiender? Eller ingjuta mod hos våra egna krigsmän?" Sitt klimax når kritiken i beskrivningen av arméns bristfälliga mobiliseringsförmåga: "Oftast förstår en general ej hur han bör kommendera".

Det murkna och diletantmässiga önskanade Natt och Dag alltså ersätta med en värnpliktsarmé. Han ville gå vidare på "1812 års halvmesyr" och skapa en demokratisk folkarmé – "Hvarje fri Svensk man var i forntiden Soldat" – på 120 000 man som varje år regementvis övas på större läger. Ungdomens naturliga fosterlandskänsla skulle uppmuntras vid dessa exercismöten som på antikt manér också skulle ägnas åt idrotter och avslutas med en medborgarhögtid. Militärreformatorn ville se sin germanska

värnpliktsarmé kompletterad med 12 000 man yrkessoldater. Kraven på officersutbildningen borde drastiskt skärpas och sikta på kvalificerade examina. I franska revolutionens anda skulle befordran ske efter skicklighet, kunskaper och tjänstetid och inget avseende fästas vid börd och rikedom. Natt och Dag ger också ett genomtänkt förslag på hur armén skall organiseras för att snabbt kunna mobiliseras.⁵

Varifrån hämtade 21-åringen kunskaper och inspiration till sin idérika härreform? Vi har redan konstaterat att Natt och Dag var fångad av tidens romantiska idéer. Dessutom framstod bäste vännen Janne Hazelius som "en markant tidstyp från romantikens andra decennium" (Henry Olsson). Genom Hazelius blev Natt och Dag förtrogen med svensk, tysk och dansk romantik. Att gensvaret var starkt förstår man av att en avskrift av Esaias Tegnér's Svea av Hazelius tillägnades "Wänskapen för Natt och Dag". Denna patriotiska dikt kan mycket väl ha eldat den penna som tecknade arméreformen. Det är också lätt att följa Henry Olsson när han associerar Natt och Dags idéer med Geijers odalbonde och dess skildring av att gå "man ur gård". Ännu lättare att känna igen är göticismens patos för den friborne nordbon som med vapen i hand kämpar för "vårt eget värn och andras beskydd". Sitt kanske starkaste litterära uttryck fick tanken om folkuppbådet i Tegnér's "Krigs-sång för Kongl. Skånska Landtvärnet" som inspirerats av 1808 års lantvärn. Denna dikt kan lika litet ha undgått Natt och Dag som Schillerdramat "Wilhelm Tell". Henry Olsson har visat hur Schillers förhålligande av det schweiziska folkuppbådet inspirerat både Tegnér och Natt och Dag. Som exempel anger han Natt och Dags idé om en högtidsdag i samband med det årliga exercismötet. "Wilhelm Tell" avslutas med en folklig jubelfest

⁵ Söderberg, s. 240–243, Henry Olsson, s. 76f, "Sändebref till officerarne".



Johan August Hazelius
vid omkring 20 års ålder

som avspeglas i lantvärnssångens slutstrofer. Bakom Schiller och Tegnér kan man ana romantikens stigfinnare Jean Jacques Rousseau och dennes demokratiska fantasier som förverkligades i franska revolutionens medborgararméer.⁶

Det har redan nämnts att Janne Hazelius var Schillerbeundrare sedan 1813, då han översatte dramat "Fiesco" och dedicerade arbetet till Natt och Dag. Hazelius' aptit på romantiker var i det närmaste gränslös så att han tidigt inmutade Oehlenschläger, Schiller och Goethe (Wilhelm Meisters Lehrjahre). Med uppsalaromantikerna kom han i kontakt 1815. För en vitter officer låg den patriotiska och kampglada göticismen särskilt väl till: "Min poetiska stämning hade väldigt vänt mig åt den Lingska Asatiden och Thor var min Gud". 1819 drogs Hazelius på allvar in i kretsen kring Carl Jonas Love Almqvist. Han blev medlem i Almqvists religiöst-litterära Manhemsför-

bund och räknades enligt Henry Olsson som "den mest trosvist brinnande av Almqvists adepter och . . . som Almqvistsektens inpiskare". Som officer intresserade sig Hazelius för romantikernas idéer om den idealistiska medborgarhären. Också Hazelius ville omsätta de romantiska idealen på armén och ventilerade idéer som låg mycket nära Natt och Dags. Våren 1815 översatte han dels den franske militärteoretikern Guiberts tankar om militärens folkliga förankring, dels ett kapitel ur Heinrich von Bülow's "Neue Taktik der Neuen", där den berömda officeren utmålar militärlägreten som ett slags patriotiskt folkuniversitet. Hazelius lovprisar von Bülow's "Göthiska tänkesätt" och utropar: "Skandiens berg skola blott återsvara trenne evigt klangrika toner: Gud—Frihet—Fosterland". Tilläggas bör att också översättningen av von Bülow tillägnades Natt och Dag.⁷

Den ofrånkomliga misstanken att Hazelius varit medförfattare till Natt och Dags götiska militärreform får inget som helst stöd i Hazelius' brev eller självbiografiska anteckningar. Inte heller Natt och Dags brev till bäste vännen, inte ens följebrevet till broschyren, antyder något medarbetarskap. Men flera motsägande uppgifter finns, t. ex. när Ottos fästmö och kusin Anna Bronander, senare gift Prytz, i ett brev till Hazelius nämner honom som medförfattare eller när justitiekansler H. G. Trolle-Wachtmeister i memoarerna 1816 beskriver Hazelius som Natt och Dags "medarbetare uti hans bok om svenska armén". Om man på grundval av bevarat källmaterial alltså inte kan tillvita Hazelius direkt delaktighet i broschyren är det omöjligt att fränkänna honom ett stort idémässigt inflytande. Under karriären mot generalsstjärnorna skulle också Hazelius komma att göra betydelsefulla militärteoretiska insatser.⁸

⁶ Henry Olsson, s. 73–78.

⁷ Henry Olsson, s. 71, 79 f, 82, 132.

⁸ Henry Olsson, s. 78 f, Söderberg, s. 243.

Vi har redan talat om de upprörda känslor Natt och Dags skrift väckte, alltifrån officerskamraterna till kronprinsen. Den skymf som en fattig gröngöling till officer orsakat den ärorika svenska armén krävde offentlig bot och straffexercis bland rekryterna på kaserngården. Detta enligt garnisonschefen Sandels. En stor del av de blåblodiga kamraterna krävde avsked, vilket Natt och Dag också anhöll om, men generalen Björnstjerna övertalade honom att ta tillbaka sin ansökan. Även en kompromissföraktande hetsporre som Natt och Dag fick alltså böja sig under det guldträsade och stjärnbeströdda trycket och göra ceremoniell avbön inför kamraterna på kasernen. I avbönen ingick naturligtvis löftet att den förhatliga broschyren skulle befordras till kakelugnen. När Natt och Dag insåg att den offentliga ursäkten var ett fåfängt offer och att han aldrig skulle förlåtas anhöll han på nytt om avsked, dock med rätt att kvarstå som reservofficer och dessutom få ett års permission för att kunna gå i utländsk tjänst. Kungl. Majts beslut den 30 maj 1815 blev avslag på avskedsansökan men beviljning av utlandspermissionen och utnämning till löjtnant vid Jämtlands regemente. Det officiella "straffet" blev alltså formellt sett så milt att det kunde tolkas som befordran och transport till ett regemente dit kamraternas illvilja knappast kunde nå. Den förödmjukade Natt och Dag betraktade emellertid transporten till Östersund som förvisning. Officerskollegornas ovilja brände honom i hälarna. Det hjälpte inte att några högt uppsatta gynnare lät honom resa till Berlin som kunglig kurir med ratifikationen rörande Svenska Pommerns avträdande till Preussen. Den sårade svärmaren kunde endast se avresan från Stockholm den 12 juli 1815 som inledningen till en landsförvisning. Weltschmerz-stämningarna i avskedsbrevet till Janne Hazelius fick stark resonans i vännens svarsbrev, där Hazelius beskriver honom som "bannlyst från Sverige".⁹

Sveriges franske kronprins blev målet för

Natt och Dags förbittring. Karl Johan hade gått fri från kritik i broschyren men hade, som Natt och Dag såg det, satt lavinen i rullning. Med en sådan sinnesstämning inombords var han i Tyskland närmast predestinerad att ta kontakt med kronprinsens fiender, dvs. kretsen kring svenska x-drottningen Fredrika och "den riktige kronprinsen" Gustaf. Från Berlin skickade han ett spotskt avskedsbrev till livgardeskamraterna och en definitiv avskedsansökan. Efter två veckor i Preussens huvudstad reste Natt och Dag över Leipzig och Frankfurt am Main till Heidelberg, vid vars berömda universitet han tänkte läsa historia och matematik för att kvalificera sig för tjänst vid Preussens artilleri eller ingenjörstrupper. Om detta berättar han den 29 augusti 1815 i ett brev till frimurarbrodern och hovpredikanten C. A. Ipson. I brevet nämner han också ett sammanträffande med x-drottning Fredrikas förtrogne, förre hovmarskalken Otto Magnus Munck. Genom Munck fick Natt och Dag träffa prins Gustaf som just då gästade sin mor i Heidelberg.¹⁰

Hovpredikanten Carl Adam Ipson visade sig vara ovärdig Natt och Dags förtroende. Han överlämnade nämligen tysklandsbrevet till regeringen som inte hade svårt att tolka kontakterna med gustavianerna som stämplingar mot Karl Johan och Sverige. Affären Ipson höll också på att stå Janne Hazelius dyrt. Denne skrev nämligen ett mördande hånfullt brev till Ipson som också överantvordade detta till regeringen. Bägge breven kom under Karl Johans ögon som på stående fot befallde att löjtnant Hazelius skulle förvisas till St. Barthélemy. Den faderlige chefen för ingenjörskåren såg dock

⁹ Söderberg, s. 244–249, Elof Tegnér i Svenskt Biografiskt Lexikon, "Sändebref till officerarne", Brev från N. till Hazelius (juli) 1815, Koncept till Hazelius' svarsbrev i Nordiska museets arkiv.

¹⁰ Söderberg, s. 249, N. till Hazelius, Heidelberg 16 okt 1815, N. till hovpredikant Carl Adam Ipson, Heidelberg 16 okt. 1815.

till att straffet lindrades till fjorton dagars högvaktsarrest.¹¹

Under tiden hade Natt och Dags allt livligare kontakter med kretsen kring den avsatta kungafamiljen lett till beslutet att över-sätta arméreformtexten till tyska. I slutet av september 1815 besökte Otto professor Ernst Moritz Arndt i Köln, en av den tyska romantikens teoretiker, sverigevän och livfullt intresserad av medborgarhärar och allmän värnplikt (den tyska frihetsskriften *Was bedeutet Landsturm und Landwehr?* 1813). Arndt gjorde en välbehövlig språkgranskning som förtog en del av översättningens hastverkskaraktär. Många av tankarna i den tyska utgåvans förord rann upp under samtalen med Arndt och den betagande Rehnresa som skildras i ett tjugosidigt brev till Hazelius. Betecknande för den nästan extatiska stämningen kring den tyska romantikens heliga flod är de stornordiska associationer en över floden lyftande örn inger Natt och Dag: "Ja, min väg skall gå framåt! ropade jag och såg efter örnen. Vila en gång i graven och där glömd, om så är min lott. Nu framåt, framåt! Om några år, jag känner det, skall allt vara annorlunda. Vad har vi med fransmän (bernadotter) att göra — Oden och dess kämpar var våra urfäder. Jag känner, att något av asarnas blod svallar i mina ådror". I den stämningen skrevs det förord som skulle göra författaren till verklig landsflykting. I januari 1816 utkom i Frankfurt am Main "Entwurf zu einer neuen Organisation des schwedischen Heers von Natt och Dag". Något mindre än tredjedelen av de 60 sidorna upptogs av det nyskrivna förordet.¹²

Inledningsvis förklarar författaren att den tyska utgåvan av hans militärreform blivit nödvändig genom förföljelserna från svenskt håll. Skildringen av förföljelserna leder över till Karl Johan, vars politiska vansinnigheter — 1812 års politik, unionen med Norge — möjligen överträffas av kronprinsens karaktärslöshet, franska falhet, lyxbegär och andra "galliska" odgyder. Det paranoida förordets mest föregrip-

liga passage beskriver Karl Johan som en inpiskad lögnare och utmynnare i frågan: "Finns det då inget kallt stål för denna røy? (Sollte sich aber für diesen Fuchs kein Eisen finden?). Följdriktigt klingar texten ut i den konspiratoriska uppmaningen till resning mot Bernadotte.

Trots att den tyska broschyren inte spreds i Sverige måste Stockholm oroas över att dylika upprorsord basunerades ut i ett Europa som nyss gjort sig fritt från Napoleon och dennes marionettfurstar och där legitimisterna också ifrågasatte Bernadotterna på Sveriges tron. Mot en sådan bakgrund kan man förstå att svenska regeringen satte in stora resurser för att få "landsförrädaren" utlämnad. Tydligen var Karl Johan tillräcklig humorist för att få sig ett gott skratt åt Natt och Dags närmast komiska överdrifter men det hindrade inte att man t. o. m. vände sig till tsaren i St. Petersburg för att kunna sätta tryck på Natt och Dags tyska beskyddare. Söderberg ger en detaljrik beskrivning av det omfattande diplomatiska spelet mot den unge löjtnanten och hans obetydliga broschyr. Stockholms försök att omtintgöra pamflettens spridande i Preussen och få författaren utlämnad från Baden blev dock ett misslyckande. Från Karlsruhe meddelades således att Natt och Dag inte längre befann sig i kungariket Baden. Den svenska emissarien till Baden kapten N. F. Palmstierna hade verkligen anledning att känna sig dragen vid näsan av x-drottning Fredrikas vänner i det badenska hovet.¹³

Natt och Dags göranden fram till amerikaresan ligger höljda i dunkel. Den 23 mars 1816, då Otto just lämnat Heidelberg, berättar han i ett brev till Hazelius att försöken att komma i tysk militärtjänst gått om intet, f. n. "är för mig ej annat övrigt än . . . antaga turbanen och slåss för Turkarne, eller

¹¹ Henry Olsson, s. 83 f.

¹² Henry Olsson, s. 85–87, Söderberg, s. 250–254, N. till Hazelius, Karlsruhe 16 januari 1816.

¹³ Söderberg, s. 256–268.

fara över till Amerika och under frihetens banér kämpa mot Spaniens despot". I sin ensamhet har han "börjat blåsa flöjt och kan redan Vikingen och Manhem och några andra stycken" (av E. G. Geijer). Genom ett brev till en överstelöjtnant Carpelan i Stockholm vet vi att han den 30 maj 1816 befann sig i Zweibrücken och att han kände sig utlämnad och bedragen av gustavianerna i Heidelberg. Tydligt funderade han också på att resa till England. Några tyskar hade hjälpt honom med respengar. Sannolikt låg greve Munck i Heidelberg bakom det tyska reseförskottet som lättvindigt skulle förpassa ett förbrukat gustavianskt redskap ur den kontinentala hetluften.

Inte fullt ett år senare eller den 12 april 1817 formulerar Otto från okänd plats i Amerika följande uppgivna meningar till vännen Hazelius: "Bror, du står ännu på fäderneslandets heliga jord jag är därifrån förjagad – irrande och överallt bedragen, även av dem jag kunnat visa de största tjänster (gustavianerna) . . . utan någon som förstår mig är jag så ensam så olycklig som man i fysiskt måtto kan vara här i världen". Inte ett ord om emigrationen nämns. Framtiden är i stöpsleven, kanske skall han resa "åt Södern där krigets åskor sprida död" (USA:s krig med Spanien om Florida). Därför kan han inte uppge någon adress att skriva till: "Jag är irrande – mitt namn är lika föränderligt som mina nattkvarter". Brevets enda understrukna rad ger relief åt det tragiska schilleröde Otto Natt och Dag såg sig gestalta på verklighetens skådebana: "Se aftonsolen den bådär för mig morgon."¹⁴

Nordiska museets samling av Natt och Dags brev till J. A. Hazelius är vår huvudkälla för kunskapen om den dödsdömda emigranten. Janne Hazelius' berömda son, Nordiska museets och Skansens grundare Artur, publicerade 1888 utdrag ur brevsamlingen i Nordiska museets tidskrift Runa. Detta har emellertid inte undanröjt nödvändigheten av att ta del av breven i original vilket skett genom tillmötesgående från museets arkiv. Det andra av de bevarade ame-

rikabreven till Janne skrevs i New Orleans den 23 juni 1819. Frånvaron av alla detaljer om tillvaron i Amerika gör emigrationsforskaren besviken. En brevformulering tyder på att Natt och Dag inte deltagit i floridakriget utan "arbetat för uppehållet av ett liv som för mig är av föga värde och som jag gärna ville offra om offret kunde gagna". Att begynnelseiden skulle bli svår för en aristokratisk romantiker i ett land som visserligen länge fungerat som samhällsomsörtarnas tillflyktsort och utopia men vid närmare bekantskap framstod som prosaiskt och kalkborgerligt framgår av Natt och Dags första amerikabrev. I brevet från New Orleans lamenterar Otto över bottenlös ensamhet. "Det närvarande är för mig utan intresse – det tillkommande nattligt mörkt", suckar han och fortsätter: "Broder, ingen vän (har jag) som delar mina känslor, ingen flicka som öm, oskyldig och god smyger sig till mitt bröst, inget land som jag kan kalla mitt".

Bakom orden om den saknade flickan ligger intet av den koketta suktan en ung romantiker borde hålla sig med, utan en verklig tragedi. Uppbrottet från Sverige hade nämligen också inneburit livslångt avsked från 19-åriga fästmön Anna Bronander. Efter fästmannens brådstörtade utlandsresa hade Anna vistats hos släktingar och vänner på olika herrgårdar och kom 1820 till Stockholm, där Janne Hazelius tog sig an henne och skapade "en ljuv trefaldighet" av sig, Anna och minnet av den landsflyktige vännen. I ett brev daterat Stockholm den 24 mars 1820 beskriver han flickans ångest över ett eventuellt giftermål med någon annan än Otto: "Du ligger djupt i hennes hjerta. Hon kan och vill ej slita sig derur. Hennes själ, hennes karaktär, tänkesätt, sinne lag allt säger hon är Ditt verk och hon har rätt". Anna Bronander kom under Hazeliuss inflytande samtidigt som hans vurm för

¹⁴ Biographica Natt och Dag. Riksarkivet, Söderberg, s. 269.

C. J. L. Almqvist och dennes eskapistiska idéer kulminerade. Det var oundvikligt att den vackra och romantiskt överspända Anna skulle dras in i den almqvistiska "kul-ten", som bl. a. innebar att flickan ett tag kom att förväxla de bägge fosterbröderna, ett tillstånd som enligt Henry Olsson, vållade Hazelius "verkliga själskval". Annas känslor för Otto förblev dock oförändrade. Trots äktenskap – Anna gifte sig med blivande majoren C. L. Prytz – på ömse håll höll de i ungdomen evigt förälskade kontakt med varandra livet ut. Vid sin död 1861 hade Anna förordnat att breven från Otto skulle placeras under hennes huvudgård i kistan. Även Ottos kärlek förblev opåverkad av avståndet vilket han ständigt vittnade om i sina brev till Anna och Janne.¹⁵

Natt och Dags av yttre omständigheter brutna kärleksförhållande dyker upp en andra gång i Janne Hazelius' långa brev den 24 mars 1820.¹⁶ Skulle inte Anna kunna för- enas med Janne och de andra "Galningar" som med detta brev ville förbereda sin ut- vandring till en egen koloni i Amerika? "Ni båda (skulle) naturligtvis göra oss sällskap i vår Colonie – och detta gjorde mig nästan tokig av glädje". Den landsflyktiges längtan efter sin älskade ger Hazelius en förevänd- ning att engagera sin vän i planeringen av ett almqvistiskt utopia i Nordamerikas orör- da vildmark. Pennan förs av Almqvists för- stunden mest hängivne lärjunge som i Man- hemförbundets anda beslutat sig för att vän- da ryggen åt den fördärvliga politiken och istället ägna sig åt den inre verkligheten: "Antingen vill jag slå mig till ett rövareband och stryka kring vägarna och bli ett plågoris för den förtryckta samhällsbyggnaden och söka grusa dess lumpna, murkna träbeläten och avgudar – eller också vill jag dra mig ifrån allt, leva i frid med allt – uppsöka ett obemärkt ställe, där jag i idyllisk frid och oskuld kunde få uppbygga ett tjäll – skapa en yttre värld i harmoni med den inre. Leva med mina vänner och dem jag älskar". Det långa brevet uttrycker alltså den samhälls-

trötta almqvistkretsens längtan efter Arka- dien.

För den som har sin bästa vän i Amerika låg det nära till hands att förlägga dylika drömmar till de jungfruliga vildmarker Cha- teaubriand och Cooper prisat. Skulle inte den rousseauanska vildmarksromantiken kunna förverkligas med själsfränden Natt och Dag som stigfinnare? Därför avlägger den kulturtrötta svärmaren följande bekän- nelse: "Du må tro vi äro några galningar (Almqvist, Jonas Waern, Hazelius m. fl.) som i vår förtroliga krets uppgjort ett för- slag att som vi ej här kunna realisera våra inre idéer ty allt tar emot i det yttre och som det gamla Europa kanske troligen går till sitt fall så hava vi trott att det vore förspild möda att verka här där förstörelsen utsläppt alla sina vidunder – Således hava vi upp- gjort att flytta till Amerika, en tio-tolv unga personer, skaffa oss älskarinnor förvandla- de i hustrur och anlägga en liten koloni i nejden (av) Mississippis utfall i Missouri". Vad gäller det almqvistska Arkadiens pla- cering är Hazelius både felunderrättad och helt obevandrad i Nordamerikas geografi. Den plats han beskriver är nämligen iden- tisk med den redan på denna tid betydelse- fulla staden St. Louis och fjärran de susan- de storskogar och pastorala sjömarker en romantisk nordbo vanligen förknippade med stridsropet: "retournons à la nature!" Natt och Dags vistelseort Cincinatti vid Ohio River låg dessutom mycket långt från almqvistkretsens uppgivna utvandringsmål. Han hade därför små möjligheter att villfara Hazelius' begäran att snarast möjligt ge synpunkter på en plan som skulle förverkli- gas inom tre år. Detaljfrågorna ger ytterliga- re inblick i hur långt från verkligheten kret- sen kring Almqvist var när man drömde om Amerika. Grundskottet fick dessa drömmar

¹⁵ Henry Olsson, s. 151f, Artur Hazelius i Runa 1888, fotnoten på s. 45, N:s brev till Hazelius, Cincinatti okt. 1865 (om den livs- långa kärleken).

¹⁶ Originalbrevet i Nordiska museets samling.

av den triviala omständigheten att brevet inte kom fram till "Monsieur Natt och Dag, Suèdois" och följaktligen aldrig besvarades. Henry Olsson ser projektet som en förebild till den i litteraturhistorien berömda värmlandskoloni som under Almqvists ledning etablerades 1823. De överspända förväntningar som 1820 riktades mot Amerika skulle sannolikt också få betydelse för C. J. L. Almqvist i landsflykten.¹⁷ Tanken att en grupp intellektuella utvandrar till Amerika för att där skapa en bosättning i harmoni med det ädla naturtillståndet kom att bland svenska emigranter erhålla sitt mest berömda uttryck hos "den svenska emigrationens fader", Gustaf Unonius och hans koloni av högreståndssvenskar kring Pine Lake i 1840-talets Wisconsin.

Av Natt och Dags brev till Hazelius framgår att han slagit sig ned i Cincinatti 1818, dvs. året innan stadsrättigheter utfärdades för det sedan 1788 fungerande handelscentrumet vid Ohiofloden i sydvästra Ohio. Varför han kom att välja en om sommaren fuktig och vintern iskall inlandsstad i civilisationens yttersta periferi är höljt i dunkel. Kanske kände hans ekonomiska sinne framgångsvittringen från en stad som i kraft av flodtrafiken från 1830 skulle bli inkörsporten till Mellanvästern och attribueras än som "Queen of the West" än som "Porkopolis" efter de många slakterierna? En förklaring kan vara att någon kontakt från tysklandstiden lockat honom till en trakt där den tyska invandringen skulle bli dominerande. Kanske var det inget annat än tillfälligheter som via de stora vattenlederna förde honom till en expansiv tätort i södra Mellanvästern? En anledning att förbli den i grunden själlösa staden trogen presenterade sig 1825 då Otto träffade den tyskättade 26-åriga änka som skulle bli hans hustru och i giftet medföra inte mindre än fyra barn.¹⁸ I sitt första bevarade brev från Cincinatti, daterat "Ohio den 19 april 1822", berättar Otto för sin "Dyraste vän" att han blivit amerikansk medborgare i ett land som han grundligt genomrest. Den beskrivning han

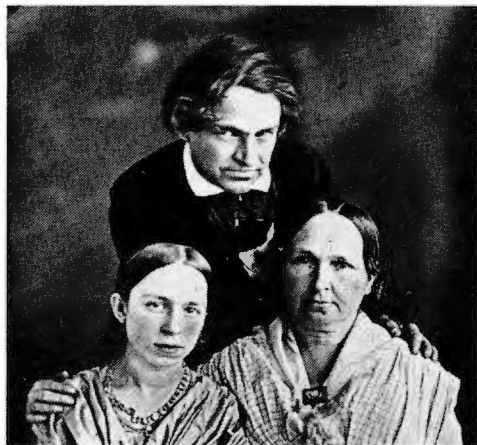
ger av sitt nya fosterland är milt sagt desillusionerad och således föga smickrande för USA. Landskapet är platt och enformigt, under en tredjedel av året härjar elaka febrar, folkkaraktären är dyster och inriktad på materiella fördelar. Flertalets strävan går ut på att dra fördel av medmänskornas svagheter: "Jag överdriver ej, då jag försäkrar dig, att vad vi kalla ädelmod, oegennytta, redlighet, uppriktighet härstädes anses som prov av ett svagt huvud". Därför börjar de flesta amerikanska dygder med ett "o". Kritiken av de nya landsmännen sammanfattas i följande gruvliga salva: "De äro helt och hållet prosa, av sämsta slaget, hava litet känsla för sköna konsterna som erfares av deras förnämsta nationalmusik: Yankee Doodle". Den långhalsade amerikanska örnen finner han lika fränstötande som nationalfärgerna. I slutet av brevet dämpas dock cynismerna av tacksamhet mot den amerikanska liberalismen och dess främsta uttryck, yttrandefriheten som gör det möjligt också för en person med "prägel ... lik kristallens att leva i Amerika".

Den stad som för framtiden skulle göra slut på Natt och Dags Barabbasliv befann sig som nämnts i stark expansion. I korrespondensen uttrycker Otto ofta häpen beundran inför växtkraften. Den 6 augusti 1844 berättar han t. ex. att Cincinatti under hans tid där vuxit från 12 000 till 80 000 invånare. När en annan landsflyktig svensk, Carl Jonas Love Almqvist den andra oktober 1851 anlände till den stora flodstaden i Ohio fanns där 120 000 själar, vilket nästan var fyra gånger mer än i Chicago. Så sent som 1860 var Cincinatti nationens sjunde stad i storlek. Efter inbördeskriget och den väldiga järnvägsexpansionen kom dock staden i skymundan för Chicago, Cleveland och andra nordligare storstäder.

Cincinatti både tjugade och förskräckte.

¹⁷ Henry Olsson, s. 135–138.

¹⁸ Cincinatti i *The American People's Encyclopedia*, N. till Hazelius, Cincinatti 20 dec. 1841.



Otto Natt och Dag med hustru och
dotter i Cincinatti
Foto Nordiska museet

Särskilt entusiastisk blev Charles Dickens över vad han såg i Cincinatti och i sin till svenska 1837 översatta "Society of America" fann Harriet Martineau att staden var "den rymligaste och sundaste av alla Amerikas städer". I sin frodiga emigrantguide *Beskrifning öfwer Nord-Amerikas Förenade Stater* (1853), som är ett kompiat på diverse uppslagsböcker och tidningsartiklar, utmålar pastor Johan Bolin i Sjösås Cincinatti som "Välbyggd och efter samma plan som Philadelphia med breda, räta, väl stenlagda gator, som skära varandra i räta vinklar. Stora stenhus, praktfulla publika byggnader, vårdshuset en femvåningsbyggnad med rum utan tal och förstugor utan ända". Amerikanen F.L. Omsted beskrev 1857 staden som "tegelstenar, brådska och jäkt, ett dovt buller, det är intrycket". Fransmannen J.J. Ampère skildrade i boken "Promenade en Amerique" (1855) den slarviga stadsbebyggelsen: "Gångbanorna, lagda med stora stenhällar, upphörde ibland helt plötsligt; man kände sig i en huvudstad, som fabricerats i hast och inte var färdig. Förstäder voro under byggnad, bortom dem lågo andra förstäder av skövlade kullar, där halvbrända stammar stodo kvar jämte några trån, som yxan skonat, platser som gjorde

ett dystert intryck: inte längre landet men snart en stad".¹⁹

Fredrika Bremer som under sin berömda amerikaresa vistades i Cincinatti en månad från mitten av november 1850, beskrev "Västerens drottning" som imponerande. Hon gjorde långa promenader och upptäckte att staden hade "det skönaste läge mellan vinberg, gröna kullar prydda med vackra villor och den sköna floden Ohio med dess rika liv och klara vatten". Fredrika berättar om sommarens rosenprakt i de stora parkerna. Själv stötte hon dock på fler grisar än rosor: "Detta är nämligen den årstid, då stora hjordar av dessa aktningsvärda fyrfota medborgare drives från västerens farmer och småstäder till Cincinatti för att där slaktas i en stor inrättning, enkom inrättad för detta, och sedan därifrån, insaltade, sändas till de östra och södra staterna". Den världsberömda författarinnan drog sig fnyssande åt sidan när hon mötte svinhjordarna: "Jag kallar dem aktningsvärda, emedan jag på allt sätt aktar mig för dem, både att möta dem och att äta dem". Som vanligt är Bremer esoteriskt höjd över simpla immigranter och i synnerhet landsmän. En passant noterar hon att svenskar bodde i Cincinatti och att flera befann sig i goda omständigheter. En av dessa är tvivelsutan den skandalomsusade Natt och Dag som Bremer – av hänsyn till Otto eller läsarnas franska nerver? – låter förbli i den anonymitet han en gång för alla valt. Den 1835 benådade landsförrädaren hade nämligen valt att leva under namnet Frederick Franks, ett namnbyte till heders åt en tysk matros som en gång hjälpt Otto till ett tyskt pass.²⁰

Ytligt sett hade alltså Natt och Dag gjort ett klokt val när han slog sig ned i Mellanvästerens expansivaste stad. Men köttpackarstaden och kommunikationscentrumet

¹⁹ Ruben G:son Berg, C. J. L. Almqvist i landsflykten 1851–1866. Stockholm 1928, s. 210–219, Johan Bolin, *Beskrifning öfwer Nord-Amerikas Förenade Stater*. Växjö 1853, s. 130 f.

²⁰ Fredrika Bremer, *Hemmen i den nya världen*. Kalix 1982, del IIB, s. 87, 99 f.

var definitivt ingen plats för idealister och drömmare. I fortsättningen fick Otto kapsla in sina ungdomssvärmerier i breven till hjärtevännen Janne. De tidiga amerikabrev som på detta sätt hamnade i Hazelius familjearkiv, ger vittnesbörd om hur en svärmare och fantasimänniska lyckas anpassa sig till invandrarsamhällets osköna realiteter, hur den brunlockige romantikern förvandlas till en rätt så cynisk gråhårsman med beräkningens rynkor i mungiporna. I de stinkande svinens och stickande rosornas stad blev romantikens blåa blomma en pressad växt i ett ofta framtaget ungdomsherbarium.

Under sitt amerikanska namn kan Natt och Dag identifieras i 1825 års adresskalender för City of Cincinatti. Yrke: porträttmålare, vilket tyder på att han på allvar börjat odla sina konstnärliga anlag. 1829 tituleras han i samma källa som konstnär och därefter som innehavare av konstgalleri och museum. Omkring 1835 övertog han Dorfeuille's Western Museum, där han fick fullt utlopp för sina historiska målerier.²¹

Att vandringsåren är slut framgår av de enda bevarade breven före 1840 dagtecknade Cincinatti (bägge från den 24 augusti 1824). I det brev som är adresserat till fästmöns släkting (broder?) Ludvig, berättar Natt och Dag att han lärt sig ett konsthantverk, sannolikt dekoratör, och nyligen tagit ut medborgarpapper. Han avråder också Anna Bronander från planen att komma över till Amerika. Om fästmön, förmodligen i Ludvigs sällskap, skulle komma dit ut skulle hon "finna mig betydligt förändrad och min belägenhet vill fordra offer dem jag varken vill eller bör . . . begära". Att hoppet att förenas med fästmön slagits ur hågen framgår också av det samma dag skrivna brevet till Hazelius. Även det älskade fäderneslandet har Otto beslutat sig avstå från: "Sverige kan jag ej mera önska mig men jag kan älska svenskarna och Sverige och även om tillåten besöka Skandinavien som främling". Otto är numera övertygad om att han bör inrikta sig på att "leva i fred, lugn och obemärkthet". Han berättar att

han blivit mer systematisk i sitt handlande. Någon upplysning om hur han försörjer sig lämnas inte, men den forne officeren har inte dragit sig för ett "uppehålle med mina händers arbete" och överskottet har investerats för kommande behov.

I sina dagsboksbrief från Cincinatti raljerar Fredika Bremer över landsmannen som "gjort sin lycka på att förevisa helvetet". Bremer syftar på Otto Natt och Dag som i sitt Western Museum låtit montera in en modell av helvetet, fritt utförd av urmakare och skulptör Powers i Cincinatti. Modellen var en plastisk framställning som i tidens smak byggde på mekaniska finesser i kombination med den nymodiga elektriciteten. Enligt Bremer fick åskådarna "känna på duktiga elektriska stötar, åtföljda av blix och åska". Nio år äldre uppgifter om Natt och Dags kuriosamuseum och dess svaveldoftande dragplåster finner vi i Gustaf Unonius' klassiska Minnen. Den hösten 1841 utvandrade Unonius hade bl. a. studentkamraten och smålänningen Ivar Hagberg med på resan från Uppsala. Hagberg lämnade reskamraterna i New York och fortsatte till Cincinatti, där han fått Hazelius' uppdrag att överlämna några böcker till Natt och Dag. I Ohio arbetade han som farmardräng och assistent på Natt och Dags museum. Efter kort tid fortsatte Hagberg emellertid till Unonius' koloni i Wisconsin, där han berättade om den märklige landsmannens museum i Cincinatti, "bestående af allehanda 'schöne rariteten' och kuriositeter, varibland annat ett mekaniskt konststycke med rörliga figurer föreställande helvetet". Förutom Hagberg tjänstgjorde en annan svensk i sysslan "att sätta åska, blix, svavelregn och onda andar i gång". I sysslan ingick "att putsa lamporna i Gehenna".²²

²¹ O. R. Landelius' personhistoriska samlingar. Natt och Dag. Emigrantinstitutet.

²² Bremer, s. 99f, N. W. Olsson, Swedish Passenger Arrivals in New York 1820–1850. Stockholm 1967, s. 38f, Gustaf Unonius, Minnen från en sjuttonårig vistelse i Nordvestra Amerika, del 1–2. Uppsala 1862, del I, s. 294.

Genom Unonius och Bremer vet vi alltså att den förjagade idealisten blivit ägare till ett av tidens många amerikanska kuriosakabinett, om man så vill en modest föregångare till nutidens glamorösa Disneyland eller Epcot Center, där naturen, historien och tekniken uttolkades. Enligt Natt och Dag fanns ett dylikt "Amerikanskt Museum" i varje större stad. De var i allmänhet privatägda och bestod av naturalie- och konstsamlingar. Underhållningsprogram anordnades ständigt: "Om aftnarna gives föreställningar, antingen mekaniska eller experimentella, föreläsningar, konserter eller vad för attraktioner som kan förskaffas. Musik är beständig nödvändighet i dessa institutioner, och förnämligast militärmusik". Verksamheten finansierades genom entréer som i Natt och Dags fall givit honom en årlig intäkt på upp till 10 000 dollars. På kreditsidan fanns utgifter på 1 800–4 000 dollars och oändligt långa arbetsdagar för honom själv och hustrun. I breven är Natt och Dag i allmänhet förtegen om museisamlingarna – sitt helvete nämner han aldrig – men den 16 oktober 1840, då den stora eldsvådan i museet föregående vår omtalas, låter han omedvetet Hazelius få en glimt av några utställningsobjekt: "Jag förlorade därvid hela min samling av målningar och teckningar, nästan alla mina preserveerade djur och fåglar, mineralier, myntsamling, rara geologiska exemplarer, en mängd optiska och filosofiska instrument, en stor indiansk samling av vapen och kläder, mumier och antikviteter osv.". Av skildringen framgår också att svensken laborerade med olika sorters illuminationseffekter. Det är högst troligt att Natt och Dag var ett kärt samtalsämne i det hem där Artur Hazelius växte upp och att Ottos spännande sysselsättning, så fjärran officersmässen, då diskuterades. Det hade varit underligt om inte pojken Artur härvid börjat fantisera om det märkliga museet i det exotiska Amerika. Man kan tillåta sig spekulera i att museidrommen på detta sätt långt före de berömda resorna i Dalarna inplanterades i den store museimannens förställningsvärld.

Hazelius' museiideal kom ju också att ligga nära Natt och Dags redan 1816 ventilerade idéer om pedagogiskt organiserade museer med "målningar, som föreställa händelser ur svenska historien, ... märkvärdiga rustningar, gamla vapen, med ett ord allt, som genom ålder, nationellt intresse eller konst förtjäna att bevaras". Man kan utgå från att visionen av museet, skolan och fosterlandet, sammangjutna till ett pedagogiskt instrument, inte glömdes av J. A. Hazelius som nu såg vännens futuristiska museiidéer förverkligade i Cincinatti och säkerligen diskuterade detta i familjekretsen.²³

Museidirektör Frederick Franks kom att drabbas av två stora eldsvådor, men varje gång reste sig likt Fågel Phoenix ett ståtligt museum ur lågorna. Medan den tydliga mycket omfattande produktionen av teckningar och målningar i olika omgångar blev lågornas rov var de ekonomiska förlusterna, trots brevens jeremiader, tydligen lättreparerade. Mellan den åldrande Ottos alltmer mjältsjuka rader kan man nämligen läsa sig till att han var en utomordentligt skicklig ekonom som planmässigt investerade i fastigheter och höll försäkringsbolagen varma. 1844 köpte han sig ett vackert lantställe på en höjd med utsikt över staden. Trots ekonomiska framgångar, en arbetsam hustru som tillbringade varje dag i museet, välartade fosterbarn och den nu fullvuxna Anna Elisabeth, med namn efter ungdomens stora kärlek, var Natt och Dag långt ifrån nöjd. "Var likväl övertygad att min trevnad är ej avundsvärd", skriver han, "det är blott en önskan att bli oberoende i penningaffärer som så länge förmått mig att här stanna". Att han med sådana ständigt stegrade krav aldrig kunde förverkliga den genom flertalet brev ventilerade sverigeresan säger sig självt.²⁴

²³ N. till Hazelius, Cincinatti 16 okt. 1840, 30 jan. 1844, Karlsruhe 16 januari 1816, Johan Mårtelius, Göra arkitekturen historisk. Om 1800-talets arkitekturtänkande och I. G. Clasons Nordiska museum. Stockholm 1987, s. 16.

²⁴ N. till Hazelius, Cincinatti 6 aug. 1844.

Den osjälviske idealistens och orädda samhällsomstörtarens utveckling till gnetig ekonom och patriarkalisk familjefader ger sig särskilt tydligt till känna i relationen till svärsonen Carl Gustaf Helleberg. Denne bergsmansson från Falun hade utexaminerats som kommissionslantmätare 1834 och hösten 1845 rest till Amerika från Göteborg med det berömda emigrantskeppet *Superb*. Utvandringsorsak var misströstan om karriärmöjligheterna i Sverige och överdrivna förväntningar på lyckolandet i Väster. Den gode lantmätaren var en av de otaliga europeiska liberaler som efter att ha fått örningarna svedda i Amerika, började ruga av sig de liberala fjädrarna för att sedan i alla situationer hacka på den stora republiken och dess institutioner. Helleberg var dock ingen obegåvad man, han reste med öppna ögon och engagerade sig i vad han upplevde. Ett uttryck för detta är den bok om indianerna han publicerade i Göteborg 1848. Sitt allmänna missnöje med det fördärliga "folkväldet" i USA ventilerade han i tre amerikabrev som med välbehag publicerades av den konservativa pressen.²⁵

Som många andra av pionjäremigrationens högre ståndssvenskar hamnade Helleberg i Cincinnati, där han lärde känna familjen Frederick Franks. Sannolikt gifte han sig med Anna Elisabeth 1846. Giftermålet kom överraskande för Otto, som vant sig vid att leva efter maximen "festina lente". I ett brev den 10 januari 1848 skriver han att det plötsliga äktenskapet förhindrat hans och dotterns planerade sverigeresa och att "freden flyktat" från hans lugna boning. Det som verkligen upprörde fadern var att svärsonen övertalat Anna Elisabeth att via New Orleans segla hem till Sverige: "I Sverige hade han funnit adel och präster äga för mycken makt och fann där enligt sina till mig adresserade brev sin bergning svår och sin framgång inhägnad. Här i Amerika har han funnit gemene man äga för mycket att säga; med ett ord aristokraterna där och de vilda demokraterna här voro lika

mycket en styggelse". Det hjälpte inte att Otto ställt ett möblerat hus och årligt underhåll till de unga makarnas disponerande. Den styvnickade svärsonen längtade inte bara hem utan vägrade dessutom att äta nådebröd.

Bitterheten över sitt enda barns sverigeresa utan honom driver Natt och Dag till flitigt brevskrivande. Han hoppas på vännen Hazelius' bistånd så att Anna Elisabeth inte skall behöva lida nöd och dessutom förmås återvända till fadershuset. För lusten av yngsta dottern har tagit hårt på hustrun som är otröstlig: "Jag bygger, köper egendomar, arbetar för att fördriva smärtande intryck ... mitt hem är utan trevnad – att trösta min hustru efter hennes barns förlust lyckas mig ej mer och när jag ser hennes lidande till kropp och själ, så känner jag mig nedtryckt i stoftet, och finner ingen lisa även i den största rörlighet och verksamhet".²⁶ Något efter det Hazelius läst vännen Ottos försäkran att han endast tänkte skicka pengar till dottern på villkoret att hon återvände hem, mottog han en brinnande bön från den nödställda Anna Elisabeth, dagtecknad "Örebro the 16th of February 1849". Kort efter ankomsten till Sverige har hon fött en dotter och dessutom blivit sjuk. Mannen har bundits vid hennes sjukbädd och inte kunnat tjäna någonting. Nu är makarna i trängande behov av pengar till 300 eller 400 dollars värde. Hazelius svarade med att omgående skicka pengar till de nödställda.²⁷

Den andra oktober 1849 var en glädjens och triumfens dag för Otto Natt och Dag. Dottern hade återkommit med sin familj

²⁵ N. W. Olsson s. 62f, Nils Runeby, *Den Nya Världen och Den Gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860*. Uppsala 1969, s. 209f, Post och Inrikes Tidningar den 3 och 4 febr. samt den 25 aug. 1847.

²⁶ N. till Hazelius, Cincinnati 10 jan. och 25 jan. 1848.

²⁷ N. till Hazelius, Cincinnati 3 juni 1848, Anna Elisabeth Helleberg till Hazelius, Örebro 16 februari 1849.

och den gamle ekonomen hade sluppit förskottera de 8000 riksdaler Hellebergs hop-pats på. Nu var de unga helt i hans våld: "Till Hellebergs har jag givit begagnandet av ett eget hus näst intill vårt och inköpt för dem nödiga möbler och andra förnödenheter med vilka de synes belåtna. Honom använder jag i museet". Den orolige kommissionslantmätaren kom att förbli i Cincinnati, lägga av sitt yrke, få många barn, och så småningom etablera sig som fotograf med eget "fotografiskt galleri" från våren 1865. Trots denna botgöring kunde Natt och Dag aldrig förlåta svärsonen, som han fann misslyckad. Så fort Helleberg kom i svärfaderns närhet kände denne obehag. "Orsaken härtill är väl hans missnöje och önskan att jag måste snart lämna detta jordiska . . . då han kunde få disponera i rätt av min dotter av vad jag förvärvat", skriver han till Hazelius och berättar att han vid åtta tillfällen förgäves hjälpt svärsonen på fötter. Denne är dock nu slutgiltigt överlistad, eftersom Otto testamenterat alla sina tillgodohavanden till hustrun.²⁸

Sista brevet från Natt och Dag till Hazelius inleds med gratulationen till generalmajorsutnämningen. Den 73-årige emigranten är numera bunden på sina rum av reumatism, men han tecknar och målar fortfarande och söker sig gärna till motiv från det nyss avslutade amerikanska inbördeskriget. Den röda tråden i den nästan halvsekelgamla brevväxlingen mellan Amerika och Sverige lyser också genom sista brevet, Ottos längtan att resa till fäderneslandet: "Jag har väl för närvarande hopsamlat penningar och det vore väl möjligt att försälja några av mina hus till deras fulla värde, men nu saknar jag krafter att företaga en lång resa så sent på året. Alltså bliver mina önskningar blott önskningar tills vidare".

Knappt två månader efter brevet avsändande var skrivaren död, sannolikt av hjärnblödning. Vid sin bortgång den fjärde december 1865 hade den yngling som 49 år tidigare landstigit i Amerika med inga andra ägodelar än ödet och hoppet hunnit bli en

på materiella ägodelar synnerligen välbeställd medborgare. Försäljningen av museet 1859 hade varit en lönsam affär. De många fastigheterna hade han behållit och de gav hyresintäkter motsvarande 20000 riksdaler om året.²⁹

Innan emigrationsstråket New York–Buffalo–Chicago–Mississippidalen fått sin genomslagskraft var det naturligt att ett ekonomiskt centrum av Cincinattis dignitet skulle dra till sig även svenskar. Om inte Cincinatti före inbördeskriget framstått som den största staden väster om Appalackerna skulle man på allvar ha kunnat spekulera i det inflytande Otto Natt och Dag, sannolikt den förste svensken i Cincinatti, haft på de landsmän som sökte sig dit. Trots att fallet Natt och Dag på sin tid väckt stor sensation tycks det ha glömts bort på samma sätt som man i de bernadottska Karlarnas och Oscarernas Sverige förträngde minnet av andra till Amerika deporterade orosandar. Fantasierna om ett Arkadien i amerikanska vildmarken och dess tilltänkte stigfinnare Natt och Dag bör dock ha haft viss betydelse när den planerade kolonins guru Carl Jonas Love Almqvist styrde sina irrfärder till Cincinatti.

Ruben G:son Berg, som kartlagt Almqvists tid i landsflykten, spekulerar inte i betydelsen av tidigare kontakter mellan den mordåtalade författaren och dödsdömda landsförrädaren. Att Almqvist kände till Natt och Dag är dock höjt över allt tvivel. Johan August Hazelius, som i ungdomen fungerat som "almqvistkultens inpiskare", måste ha berättat om den lågande romantikern som vid utvandringen kunnat figurera i Törnrosens bok. I Natt och Dags efterlämnade papper har emellertid Almqvists tid i Cincinatti inte avsatt några spår och enligt Bergs forskningar tiger också det almqvist-

²⁸ N. till Hazelius, Cincinnati 18 maj, 13 nov. 1849, okt 1865, 28 juli 1859.

²⁹ N. till Hazelius, Cincinnati okt. 1865, Anna Elisabeth Helleberg till Hazelius, Cincinnati 9 april 1866, Carl Gustaf Helleberg till Hazelius 11 april 1866.

ska källmaterialet om kontakterna mellan två själsfränder. Det enda vi säkert vet är att efter ankomsten till Cincinatti via De stora sjöarna var den landsflyktige författaren inkvarterad hos tyskamerikanen Boettger från den andra oktober 1851 till in i mars följande år. I ett brev uppger Almqvist att han fått arbete i en bokhandel, antagligen ett finare namn på en bok- och pappersdisk i en "variety store" (diversehandel och föregångare till "drug store"). Det är inte uteslutet att Natt och Dag figurerade i det cincinattibrev från Almqvist som inte kunnat påträffas. Berg antar att han i Cincinatti liksom på andra platser i Amerika slöt sig till den tyska folkgruppen som ju talade ett språk han behärskade. Halvåret i Cincinatti tycks ha varit relativt lyckat, i alla fall skaffade sig Almqvist diverse bohag som han efter besök i St. Louis i april återvände för att hämta.³⁰

En betydligt burleskare äventyrare i 1850-talets Cincinatti var helbrägdagöraren C. W. Roback, alias Carl Johan Nilsson Fallenius, populärt kallad "Fallebo Gök". Denne småbrukarson från Kristdala i norra Kalmar län hade 1844 flytt till USA för att undgå följderna av en större konkurs. Den affärsrörelse han drivit i Döderhultsvik, dvs. nutidens Oskarshamn, hade brakat ihop under trycket av otaliga skuldreverser, bl. a. hade en utställts med fattigbössan "Dödergren" vid Döderhults kyrka som borgensman. I Amerika etablerade sig Roback som astrolog, fjärrskådare och helbrägdagörare. Han draperade sig i orientalistisk nimbus med inslag av vikingar. I den amerikanska litteraturen beskrivs Dr. Roback som en tidstypisk charlatan utan minsta betänkligheter när det gällde att bedra för att tjäna pengar – i Philadelphia gjorde t. ex. Roback sensation genom att i vittnens närvaro uppväcka en död. Med denna stad och Boston som replipunkter ambulerade den finurlige smålänningen mellan olika platser där han hyrde in sig på hotell och gav konsultationer för en dollar per dam och 1,50 per herre. Sina största pengar tor-

de han ha gjort på tinkturer mot fallandesot, impotens och nervositet. En för Dr. C. W. Roback typisk annons har återfunnits i ett av Natt och Dags brev. I brevet den 6 juli 1855 har Otto vidfogat ett domstolsreferat från en av sina många egendomsprocesser. På klippets baksida återfinns genom tillfälligheternas spel en annons där Dr. Roback "offers his services to the citizens of Cincinatti and its vicinity, in reference to his wonderful success during diseases of almost every description and many other wonderful works which he has performed in the cities of Philadelphia, New York, Boston and Baltimore".

På ett bevarat fotografi, kanske taget av Helleberg, ser man Roback med hustru och son. Den sistnämnde återvände till Sverige, där han kom att framleva sina dagar under namnet Fallenius. Identiteten bakom Natt och Dags omnämnande av "den unge svensk, Herr Roback som härstades för någon tid vistats hos sin Oncle och nu återvänder till Sverige" har inte kunnat fastställas. Detta är enda gången Robacks namn påträffats i Natt och Dags brev. Antagandet ligger emellertid nära till hands att landsmannen engagerats som orakel eller magnetisör i museet, ett bättre dragplåster är svårt att tänka sig. Det är också troligt att den bildade ädlingen som endast hade livet under taget namn gemensamt med Roback, drog sig för att i korrespondensen hem nämna kontakterna med en ökad taskspelare. Den 9 maj 1867 avslutade C. W. Roback sitt oroliga liv i Cincinatti, där han vilar under en pelare i italiensk marmor.³¹

Otto Natt och Dags sägenomspunna levnadsöde har fört oss från ett av napoleontidens katastrofer överskuggat Sverige till USA efter inbördeskriget och på tröskeln till svensk massinvandring. Under större delen av denna tid fungerade korrespon-

³⁰ Berg, s. 211–217.

³¹ Sten Almqvists samlingar kring Nilsson–Fallenius–Roback. Emigrantinstitutet, N. till Hazenius, Cincinatti 10 aug. 1863.

sen med "hjärtevännen" J. A. Hazelius som navelsträng med fäderneslandet. I ungdomen förkroppsligade de två fosterbröderna en av den germanska romantikens tidstyper — den intellektuelle officeren som drömmer om att med svärdet i ena handen och lyran i den andra skapa en ädlare värld. Nu råkade bägge dessa idealister vara sällsynt begåvade, men det nödtvungna livet i främmande land förhindrade den ene att intellektuellt förverkliga sig. Hazelius där- emot kom in bland uppsalaromantikerna och blev en tid geniet Almqvists närmaste vän. På ett enastående sätt lyckades han kombinera litterära och kulturella aktiviteter med en karriär mot generalsstjärnorna. Natt och Dag, i hemlandet snart betraktad som levande död, fick nöja sig med den intellektuella luften kring den femtioåriga brevväxlingen med sin själsfrände. Ungdomens ambitioner att kämpa för en förändlig tillvaro kapslade han in i sin längtan

efter kärestan, bäste vännen och fosterlandet. I sitt prosaiska asylland började den landsflyktige odla sina icke obetydliga praktiska färdigheter. Till priset av romantikens blåa blomma blev Otto Natt och Dag välbeställd borgare i den stad där lyckohjulet snurrade snabbast i Mellanvästern.

Utan att känna till de förklarande omständigheterna kan man tycka att Ottos levnadsöde visar hur en offervillig idealist i de krassa realiteternas land förvandlas till en cyniker och snålvarg. Man skulle emellertid utifrån samma begränsade perspektiv kunna hävda att också Janne Hazelius förrådde ungdomsidealen. Mycket litet av de romantiska ungdomsårens impulsivitet och oförvägenhet lägrade sig kring den grånade generalens skrivbord i Stockholm. Den märkliga berättelsen om den landsflyktige emigranten i Cincinatti och hans berömde vän i Stockholm är i själva verket en mycket vanlig historia.

Konst och privatekonomi.

Gösta Adrian-Nilsson och Otto G. Carlsund i förlagsvärlden

Av Barbro Schaffer

I 1900-talets svenska konsthistoria finns två konstnärer som förde en heroisk kamp för abstrakta ideal och avsvor sig allt anekdotiskt måleri. Det gäller Gösta Adrian-Nilsson (1884–1965) och Otto G. Carlsund (1897–1948). För dem var målningens form och färg dess givna innebörd, allt som målningen kunde associera till var konstnärligt ovidkommande. De skapade bild och inte avbild. Med en sådan inställning blev konstnären ohjälpligt avskuren den stora publiken. Försäljningsmöjligheterna var små, ekonomin hårt ansträngd. Att ge avkall på det konstnärliga förhållningssättet var för dem otänkbart. Eftersom de inte kunde leva på sitt konstnärskap, fick de skaffa sig sitt livsuppehälle på annat sätt. Hur kampen för brödfödan kunde gestalta sig ger brevväxlingar i Bonniers förlags arkiv exempel på.

Gösta Adrian-Nilsson, signaturen GAN, hade börjat som tecknare i dekorativ Jugendstil, men tog under sina studieår i Berlin på 10-talet intryck av den tyska expressionismen och den italienska futurismen. I funktionalistarkitekten Bruno Tauts Glashaus fann han sitt konstnärliga uttryck. Taut hade i sitt arkitektkontor som konstnärlig utsmyckning roterande glasskivor, som kastade kaleidoskopiska mönster på väggen. För GAN blev denna rörliga Laterna magica en förblivande upplevelse. Han började sönderdela sina motiv i cirklar som ställdes mot skarpa vinklar och spiraler. Dessa abstrakta ideal blev han hela sitt liv trogen, men under sin livstid inte påfallande kommersiellt gångbar.

Carlsund var uppvuxen i S:t Petersburg,

studerade för Christian Krohg i Oslo och kom sedan till Paris, där han blev elev till Léger, hos vilken han för övrigt introducerades av GAN. Han delade Légers syn på måleriets rent dekorativa uppgift. Den geometriska formen skulle vara utgångspunkt för bildskapandet. Måleriet skulle vara ett geometriskt alfabet, utan individuell penselskrift och därmed avläsbart för alla. Han var med om att bilda gruppen Art Concret och kom hem till Sverige 1930 för att på Stockholmsutställningen dekorera Parkrestaurangen på utställningsområdet. Då föddes hos honom idén att i Parkrestaurangen där anordna en internationell utställning av postkubistisk konst. Hans kamrater inom Art Concret-gruppen var villiga att delta och t. ex. Mondrian och van Dongen ställde gärna upp. Utställningens konstnärliga och ekonomiska fiasko är välkänt. Carlsund blev på kontinenten betraktad som en förskingrare och bedragare, eftersom han aldrig kunde lämna tillbaka de inlånade målningarna, som utställningens långivare beslagtagit. Carlsund blev under hela 30-talet så gott som konstnärligt improduktiv. Han sökte sig i stället andra försörjningsmöjligheter, skrev konstkritik och konsthistoriska artiklar.¹

Att ställa sig till förfogande för bokkonsten har för många konstnärer varit en utväg

Samtliga brev i Bonniers förlags arkiv.

¹ Beträffande Gösta Adrian-Nilssons liv och konst, se J.-T. Ahlstrand, GAN, modernistpionjären (1986) och för Carlsunds verksamhet på 1930-talet B. Schaffer, Analys och värdering. En studie i svensk konstkritik 1930–35 (1982).



Gösta Adrian-Nilsson
Foto LUB

att tillfälligt klara sig ur en ekonomisk knipa. Bokförlagen var om inte rundhanta så dock punktliga utbetalare av arvoden och att utföra ett bokomslag var visserligen en grannlaga, men dock begränsad uppgift. Så erbjöd GAN och Carlsund sina tjänster. Bonniers förlag blev mottagare av deras uppvaktning. För båda gällde att de också var litterärt verksamma och hade manus, eller åtminstone idéer till manus, som väntade på utgivning. Ett förlag bedriver dock inte välgörenhet utan har en mycket affärsmissig syn på utgivningspolitiken. Kvalitet skall också vara säljbar.

GAN började redan som ung student att tillsända Bonniers novellmanuskript och vignetter. Trots de många refuseringarna gav han inte upp och behöll en obruten självkänsla. Han var uppenbart övertygad om sin konstnärliga och litterära talang och fann sig inte i att Bonniers nonchalerade

honom. En gång kom manuskriptet tillbaka i trasigt skick, beroende på det dåliga emballaget. GAN upplyste genast förlaget om detta förhållande och vilken olägenhet det vållade honom att behöva skriva om manuskriptet.²

1908 erbjöd han diktsamlingen *Sånger om kärleken och döden* för publicering, en samling episkt-lyriska dikter, om vars konstnärliga värde han var djupt övertygad.³ Bonniers tackade nej med hänvisning till att diktsamlingar just vid den tiden var mycket svårsålda och gav inte några förhoppningar om ett framtida utgivande.⁴ Den diktsamlingen lyckades dock GAN få tryckt hos Wahlström & Widstrand. Också hans dikter avsedda för Bonniers månadshäften refuse-

² GAN till Karl Otto Bonnier 9 sept. 1907.

³ GAN till Karl Otto Bonnier juni 1908.

⁴ Bonniers förlag till GAN 20 juli 1908.

rades eftersom man bara hade plats för de mer kända namnen.⁵ Däremot lyckades GAN få sina vignetter till Sigurd Agrells diktsamling *Purpurhjärtat* antagna och kunde för dessa ganska snabbt utkvittera ett välkomnat honorar.⁶

12 febr. 1910 sände GAN sin novell *Valet* till Bonniers för att eventuellt få den publicerad i månadshäftet.⁷ Han bad om ett snabbt svar och den 22 mars återvände novellen med svaret att ingen användning fanns för novellen och att man därför skyndsamt skickade den tillbaka för att han skulle kunna få den placerad på annat håll.⁸ GAN blev inte svaret skyldig och vände sig direkt till Tor Bonnier, som var ansvarig för månadshäftena. "Det var med blandade känslor jag omsider (efter ungefär 6 veckor) emottog mitt manuskript, behöver jag säga att de förhärskande voro av sorgbunden art. Men min sorg vändes i glädje när Ni på sista raden i Edert ärade brev uttryckte Eder oro för att jag ej skulle 'hinna' få det placerat 'på annat håll'. Jag tackar djupt rörd för denna omvårdnad om min litterära verksamhet."⁹ 1911 lyckades dock GAN få novellen Segern publicerad i månadshäftet och kunde därmed kontant kvittera ut 50 kronor.¹⁰ Kvittot återsände han med nöje och tackade dessutom för det snabba tillmötesgåendet.¹¹ Medgången födde alltid uppskattning liksom motgången aggressivitet, allt dock framsagt i en artig ton.

De ekonomiska bekymren var dock bestående och GAN fortsatte att attackera Bonniers med noveller, han måste sälja till varje pris och vädjade till förlaget att ta hänsyn till hans mycket knappa ekonomiska omständigheter.¹² Men Bonniers förlag var vana vid författareshöj och konstnärers trängda ekonomi och förblev kallsinnigt för hans litterära övningar. Inte heller hans konstnärliga produkter lockades det av. 1912 sände GAN ett förslag till bilderbok, ett tecknat alfabet. Han erbjöd Bonniers att få köpa det för 140:–, "dvs. 5 kronor för varje bokstav, och jag har satt detta pris så lågt, emedan jag är i synnerligen svåra pen-

ningomständigheter",¹³ men fick svaret: "Då jag inte har någon användning för det sända alfabetet kan jag inte göra något annat än att återsända det per omgående".¹⁴ Som vignettecknare gjorde dock GAN större lycka på förlaget och kunde samma år utkvittera 50 kronor för vignetter till Sigurd Agrells *Antika kaméer*. Förlaget hade tydligen bestämt sig för att de två passade ihop. Pengarna var välbehövliga för honom. Han stod just i begrepp att resa utomlands.¹⁵ 1913 befann han sig i Berlin och penningnöden var lika stor. Han var nu besluten att bli konstnär, men var tvungen att förtjäna sitt uppehälle som skriftställare och försökte därför beveka självaste Karl Otto Bonnier att trycka hans dikter.¹⁶ Bokförläggaren hade ju gjort sig känd som mecenat i andra sammanhang och GAN utbad att den nåden också skulle gälla honom. Bonniers var obevekligt. Dikterna återsändes.¹⁷

GAN utställde i Stockholm 1916 och det ekonomiska resultatet uteblev. Inget såldes. Han fick fortsätta att som fri litteratör försöka klara dagsuppehållet. Men ingenting syntes lämpligt för publicering hos Bonniers. Inte heller var infallet att vända sig direkt till Karl Otto Bonnier lämpligt. Till slut tröttnade man på förlaget och bad GAN att inte besvara bokförläggaren med sådana angelägenheter, "icke ens om det skulle gälla saker av *sådan* vikt som en teckning".¹⁸

GAN hade i slutet av 1919 arbetat med en bilderbok, *Lilla Olles resa*, som han i början

⁵ Bonniers förlag till GAN 28 jan 1909.

⁶ GAN till Karl Otto Bonnier 9 juni 1909.

⁷ GAN till Tor Bonnier 12 febr. 1910.

⁸ Bonniers förlag till GAN 22 mars 1910.

⁹ GAN till Tor Bonnier mars 1910.

¹⁰ Bonniers förlag till GAN 30 mars 1911.

¹¹ GAN till Bonniers förlag nov. 1911.

¹² GAN till Karl Otto Bonnier 25 nov. 1911.

¹³ GAN till Tor Bonnier 17 maj 1912.

¹⁴ Bonniers förlag till GAN 18 maj 1912.

¹⁵ GAN till Karl Otto Bonnier 3 nov 1912.

¹⁶ GAN till Karl Otto Bonnier 15 mars 1913.

¹⁷ Bonniers förlag till GAN 17 mars 1913.

¹⁸ Bonniers förlag till GAN 22 nov 1916.

av 1920 sände till Bonniers förlag.¹⁹ Boken var tänkt att tryckas utan text, enbart bilderna skulle åskådliggöra en liten pojkes sjöresa.²⁰ GAN väntade ivrigt på svar. Och svaret blev som vanligt: refusering. GAN var sårad framför allt av den nonchalans med vilken han bemöttes. Nu vände han sig åter direkt till Karl Otto Bonnier för att klaga. Paketet hade oassurerat sänts till Lund adresserat till Gösta Nilsson. Flera med det namnet fanns i Lund och det hade dragit ut på tiden innan försändelsen nådde honom.²¹ Karl Otto Bonnier svarade honom själv: "Jag ber om ursäkt att genom förbiseende ordet Adrian blivit bortglömt".²² GAN lät sig inte nöja med denna ursäkt. "Ni svarar mycket logiskt med att be om ursäkt för att Ni glömt ordet Adrian. Ni kunde ha glömt mer! Ni få kanske i framtiden all anledning för denna ursäkt – vars psykologi jag överlämnar åt Edert begrundande".²³ GANs självkänsla var ingalunda knäckt.

I mitten av 20-talet arbetade GAN med en serie illustrationer till Geijers folkvisesamling. Han ställde ut dessa i Lund och utställningen visades också på Gummesons i Stockholm. Kritikmässigt hade GAN denna gång framgång. Ekonomiskt gav den föga resultat. Ett försök att intressera Bonniers för utgivning dög. Han erbjöd sig för enkla illustrationerna så att tryckningen inte skulle bli för kostsam. Han talade varmt för sin vara, men utan framgång.²⁴ Bonniers reflekterade inte på utgivning.²⁵

Äntligen 1936 kunde GAN intressera förlaget för sina produkter. Han hade då framställt en ritbok för barn, som han ville kalla Rakt och runt – tjockt och tunt. Det var en sorts instruktionsbok i teckning som visade hur man med utgångspunkt från mycket enkla former med tillägg kunde åstadkomma ganska komplicerade figurer. Varje figur beledsagades av en tvåradig strof. 28 juli skickade han in manuskriptet²⁶ och erhöll en postremissväxel på 250 kronor, daterad 14 augusti.²⁷ Ytterligare 50 kronor fick han för omslaget till barnboken.²⁸ Upp-

piggad av framgången försökte han året därpå på intressera för en ny barnbok i form av ett alfabet, troligen det samma eller något liknande han erbjöd 1912.²⁹ För detta fick han ingen respons. Rakt och runt hade inte blivit någon försäljningsframgång. Förlaget vågade sig inte på någon ny barnbok av GANs hand.³⁰ Han fann det förvånande att boken sålts dåligt, eftersom den hade fått ett erkännamt mottagande, men passade på att fråga om förlaget var intresserat av en annan bok, en satirisk saga, som skulle heta Gojan Jim.³¹ Hos Bonniers var man kallsinnig, ingen utgivning.³²

Det sista brevet från GAN till Bonniers förlag är daterat 12 januari 1939. Hans ekonomiska bekymmer var inte över. Under några år hade han haft någorlunda jämna inkomster som illustratör i Dagens Nyheters söndagsbilaga. Nu skulle bilagan redigeras om och hans arbete där upphörde. Han var beroende av sina illustrationsuppdrag och undrade om Bonniers inte kunde bereda plats åt honom som tecknare.³³ Svaret blev det man kunde vänta, att "vi tyvärr icke ha någon anställning som tecknare inom vår firma att erbjuda Er".³⁴

Om GAN i sina brev visserligen är pokande, är han dock mycket högakttningsfull i sina framställningar. Carlsunds ton är be-

¹⁹ Jan Torsten Ahlstrand tar i sin biografi över över GAN utförandet av Lilla Olles sjöresa som exempel på GANs mångsidighet och stora produktivitet. Dock förtjänar att påpekas att hans produktivitet i hög grad drevs fram av ett behov av pengar.

²⁰ GAN till Bonniers förlag 7 jan. 1920.

²¹ GAN till Karl Otto Bonnier 16 jan. 1920.

²² Karl Otto Bonnier till GAN 19 jan. 1920.

²³ GAN till Karl Otto Bonnier 20 jan. 1920.

²⁴ GAN till Bonniers förlag 20 okt. 1925.

²⁵ Bonniers förlag till GAN 26 okt. 1925.

²⁶ GAN till Bonniers förlag 28 juli 1936.

²⁷ Bonniers förlag till GAN 14 aug. 1936.

²⁸ Bonniers förlag till GAN 14 sept. 1936.

²⁹ GAN till Bonniers förlag 22 juli 1937.

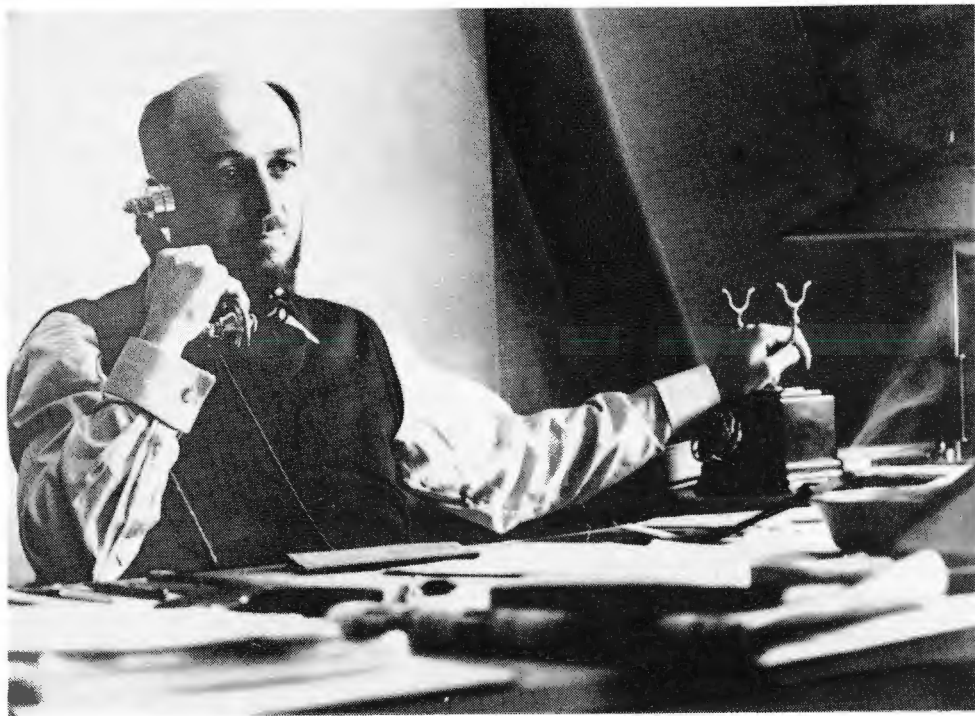
³⁰ Bonniers förlag till GAN 28 juli 1937.

³¹ GAN till Bonniers förlag 7 aug. 1937.

³² Bonniers förlag till GAN 17 aug. 1937.

³³ GAN till Kaj Bonnier 12 jan. 1939.

³⁴ Bonniers förlag till GAN 14 jan. 1939.



Otto G. Carlsund på Vattugatan 7, 1936

tydligt ledigare, men därför inte mer framgångsrik. Dilemmat är detsamma, ständig penningbrist. Rik är däremot Carlsund på idéer vad han kan göra för Bonniers förlag. Också hans tilltro till det egna kunnandet är stark. Brev till Bonniers handlar om förskott och storartat upplagda konstböcker. Ingen bok av Carlsund trycktes hos Bonniers förlag.

Brevserien inleds med brev till Georg Svensson, i vilka Carlsund beklagade att han inte i tid hade levererat radering. Det första brevet i saken är skrivet 20 januari 1934.³⁵ Fortfarande ett halvår efteråt hade Carlsund inte haft tid att göra färdig raderingen utan annat arbete hade kommit emellan. I stället erbjöd han en teckning till BLM, som en hugad spekulant kunde få köpa för 200 kronor, "det är den värd både som idé och hantverk". Saken var brådskande, kassabristen stor.³⁶

Sedan en tid hade Carlsund varit syssel-

satt med att samla material om den finlands-svenske konstnären Louis Sparre och bodde tidvis hos honom. Bonniers var inte ovilliga att ge ut en biografi över denne och Carlsund lyckades utverka förskott för boken. Han bad att "600 bob" skulle skickas till honom eftersom han inte kunde betala sitt uppehälle och därför hämmades i sitt arbete. Han hade stora förväntningar på boken och ville arbeta igenom den ordentligt, så att hans debut hos Bonniers skulle bli hedersam.³⁷ Tanken var att den skulle komma ut hösten 1938, men i september bad Carlsund att utgivningen skulle skjutas upp till våren, då han inte haft tid att färdigställa den. Hans bekymmer var stora. Skulder överallt och artiklar han lovat, men inte hunnit skriva. De omslag han var kontrak-

³⁵ Carlsund till red. för BLM 7 aug. 1934.

³⁶ Carlsund till Georg Svensson 16 okt. 1934.

³⁷ Carlsund till Kaj Bonnier 22 juli 1938.

tad för förmådde han inte utföra. Han såg som sin enda utväg att gå i konkurs, även om han tyckte det var en eländig lösning. Hellre ville han ha kontinuerligt arbete för att ordna upp sin ekonomi och undrade om förlaget inte hade behov av hans kunskaper som grafiker. I detta fack skulle han fylla en funktion bättre än någon annan. Dessutom var han tvungen att lämna livet på landet för att flytta in till stan. Flyttningen var dyrbar, han utan pengar. Om Bonniers kunde . . . ?³⁸

Bonniers förlag tilltrorde Carlsund förmågan att framställa en bok, men 1939 hade han skjutit Sparre-boken på framtiden. Carlsund befann sig då i Tyskland, försörjd av förskott från Bonniers för att samla material till en bok om tysk konst. Tidpunkten var olämpligt vald. Någon överblick över den tyska moderna konsten gick knappast att få, han blev inte särskilt välvilligt bemött i sitt uppdrag och både böcker och fotografier var dyra. Han behövde kort sagt mera pengar, så att han snarast kunde skaffa det han behövde för att resa hem för att där i lugn och ro färdigställa boken.³⁹

Väl hemkommen kände han sig inte hågad att fortsätta arbetet. Den svenska neutraliteten hindrade honom att skriva fritt och för hans del var ämnet så inflammerat och fyllt av olust att han drog sig för uppdraget. Nu hade han andra planer. Han hade sett en amerikansk bok med landskapsbilder utförda av olika grafiker. Nu tänkte sig Carlsund något liknande med svenska landskap. Själv skulle han stå för den sammanfattande texten. Utförandet skulle vara av hög kvalitet och han själv skulle stå i kontakt med grafikerna. Av detta blev intet.⁴⁰

Det blev bokomslagen som räddade Carlsunds livsuppehälle. Något djupare engagemang kände han knappast för denna syssla, men genom dessa kunde han minska sin skuld gentemot Bonniers och i bästa fall kvittera ut en summa hos fröken Rydahl i kassan, som tydligen inte alltid var så förtjust i hans besök. Carlsund var själv medveten om sina försyndelser. Enligt ett avtal

skulle leverera 20 omslag om året. Till denna summa hade han aldrig kommit upp och han hade därför svårt att klaga på betalningen från Bonniers sida, även om han tyckte att 75 kronor var en löjligt låg summa för det omfattande arbete ett bokomslag krävde. En rimligare ersättning ansåg han 125 kronor vara. Bättre var dock att tåga.⁴¹ Han var beroende av sitt samarbete med förlaget, relationen tålde inga störningar, då han var skyldig både pengar och artiklar för BLM och Konstrevy, som gavs ut av förlaget. Också i sitt förhållande till Konstrevy var hans situation prekär. Med tidskriftens redaktör Ingrid Rydbeck hade han uppenbara samarbetssvårigheter. Carlsunds leveranser till tidskriften var inte alltid pålitliga. Med den utgångspunkten var hans medarbetarskap ganska ointressant. Carlsund själv ansåg att det var hans ekonomiska bekymmer som hindrade honom från att skriva de beställda artiklarna. Arbetsron saknades.⁴²

Bara böckerna kom ut skulle saken ordnas. Sparre-boken hade han under arbete, men tyckte det var bättre att skjuta på utgivningen tills Sparre fyllde 80 år. Det skulle förlaget tjäna på. Också den tyska konstboken fick vänta till en lämpligare tidpunkt. I stället ville han intressera förlaget för en bok om Dardel, som han under en lång tid hade samlat material till. Dardel hade själv tyckt att Carlsund skulle vara en lämplig författare. Boken skulle kunna bli ett praktverk. Om inte Dardel var intressant för förlaget kunde han i stället skriva om Gösta Adrian-Nilsson, "som väl f. n. är Sveriges mest originelle typ fast av ett helt annat, men minst lika artificiellt slag som Dardel". Han hade ytterligare en bok på förslag, som ganska snart skulle kunna gå till tryckning, en klippbok bestående av ar-

³⁸ Carlsund till Kaj Bonnier 21 sept. 1938.

³⁹ Carlsund till Bonniers förlag 26 mars 1939.

⁴⁰ Carlsund till Bonniers förlag 4 juli 1939.

⁴¹ Carlsund till Bonniers förlag 16 sept. 1939.

⁴² Carlsund till Bonniers förlag 4 jan. 1940.

tiklar han publicerat i Konstrevy och Svenska Dagbladet. Boken skulle indelas i fyra huvudkapitel och artiklarna ordnas efter dem. Rubrikerna var: Tidsföreteelser inom konst och kritik, Ismerna och deras historia, Fyra independenter, Konst och politik. Artiklarna behövde bara redigeras för att få bort deras tillfällighetskaraktär, ett arbete som snart var gjort. Hos Bonniers var man dock inte intresserad av vare sig det ena eller andra.⁴³

Carlsund måste ha pengar till varje pris. Han levde på knappa 25 kronor i veckan, var ständigt jagad, fann ingen arbetsro. Han var tvungen att få hjälp och var villig att seriöst arbeta för pengarna och undrade om det inte fanns en chans för honom att få kontinuerligt arbete på förlaget eller om någon av herrarna Bonnier ville ha ett exlibris av hans hand eller något emblem till firman. Att skriva och teckna var det enda han kunde, hans enda möjlighet att förtjäna sitt uppehälle. Allra bäst vore naturligtvis om han kunde få hjälp att ordna ett Riksbankslån, så att han kunde få tidsfrist och successivt arbeta av sina skulder till både förlaget och andra.⁴⁴

1941 ljusnade det dock för Carlsund. Han

blev då utgivare av tidskriften Konstvärlden och började året därpå skriva konstkritik i Aftontidningen. Hans inkomster blev mer regelbundna och hans brevväxling med Bonniers mer kollegial. Han kunde erbjuda sig att recensera förlagets böcker och upplåta förmånlig annonsplats i sin tidskrift. Förödmjukelsens tid var förbi.⁴⁵

GANs och Carlsunds mellanhavanden med Bonniers förlag är inte unika i 30-talets svenska konstvärld. Det var ett hopplöst företag att leva som fri konstnär om man inte rättade sig efter den rådande publiksmaken. Stipendierna var få och den statliga och kommunala inköspolitikerna snål. Få svenska konstnärer har varit så publikfrånvända som GAN och Carlsund. Det var för dem omöjligt att i sin konst kompromissa med de abstrakta idealen. Den förhärskande kolorismen vårdslade med konstens medel och mål. 30-talskolorismen var beviset för ett utarmat hantverksskunnande. Detta skunnande ansåg sig GAN och Carlsund behärska och ställde det i bokkonstens och beställningsuppdragets tjänst. Det egna konstutövandet kunde däremot inte låta sig diskuteras. Här skapades fast definierad bild och inte flexibel avbild.

⁴³ ibid.

⁴⁴ Carlsund till Tor Bonnier 2 juli 1940.

⁴⁵ Carlsund till Georg Svensson 15 okt. 1941 och till Gerard Bonnier 26 dec. 1944.

Tillägg till förteckning över Alf Ahlbergs tryckta skrifter

Alf Ahlberg var född 1892 och var under åren 1932 till 1959 rektor vid Brunnsviks folkhögskola. Han hedrades 1975 med professors titel och gick ur tiden 1979. Hans bibliografi, utarbetad av Åke Lilliestam, publicerades 1982 i Kungl. bibliotekets Acta-serie som nr 39. Den recenserades i PHT i årg. 79 på sid. 114–15 av Gösta Engström. Ytterligare några titlar som hör samman med bibliografin förtecknas nedan. Ahlbergs privata bibliotek överfördes efter hans död till Stiftsgården i Rättvik, där det förvaras i sammanhållet skick. Redan under Ahlbergs livstid hade dock en del material överlämnats till Sigtunastiftelsens bibliotek. I Rättvik har en fond instiftats som bär Alf Ahlbergs namn. Avkastningen är avsedd för specialstudier vid Stiftsgården och tas därjämte i anspråk för bibliotekets skötsel.

1924

Siciliansk jul. (Ett reseminne.)

Iuvenes dum sumus. Utg. av humanister vid Stockholms högskola 1(1924):2, s. 3–5.

1925

Två dikter efter Nikolaus Lenau. 1. Tre rid-dare. 2. Dubbel hemlängtan.

Iuvenes dum sumus. Utg. av humanister vid Stockholms högskola 2(1925):1, s. 4–5.

1939

Psykologiska synpunkter på krig och fred.

Folk och försvar. Anföranden och diskussioner vid Sveriges socialdemokratiska

ungdomsförbunds konferens i Stockholm den 15 och 16 maj 1939. Sthlm 1939. S. 13–24.

1941

Hur skall världens framtid organiseras? En studieplan över federationstanken.

(Arbetarnas bildningsförbund. Studieplan 68.) Sthlm 1941. 15 s. – 2. uppl. 1943.

1944

Folkkrörelsernas och folkbildningens samarbete.

Svenskt-norskt samarbete. Tio debattinlägg. Sthlm 1944. S. 69–72

1953

Demokratin tenderar att bli en "demokratisk diktatur".

Mot ett nytt samhälle . . . Debattinlägg om det framtida Sverige. Sthlm 1953. S. 5–6.

1960

Karl-Erik Forsslund.

Ljusnars-Kopparberg. En hembygdsbok. Kopparberg 1960. S. 282–286.

1965

Förord.

Ragnar Liljeblad, Klarhet i dunkel. Funderingar över filosofi och fysik. Sthlm 1965. S. 7–10.

Samtal om viljans frihet mellan Alf Ahlberg och Ragnar Liljeblad.

Ragnar Liljeblad, Klarhet i dunkel. Funderingar över filosofi och fysik. Sthlm 1965. S. 26–41.

Åke Lilliestam

Tyskt 2000-årsjubileum – Nya publikationer –

Den sydtyska staden Augsburg firade födelsedag under år 1985. Det handlar om en 2000-årig historia, som har sina rötter i romarnas erövringar norr om Alperna omkring år 15 f. Kr. Kejsar Augustus' styvsoner hade fått uppdraget att kolonisera. Ett militärläger, bl. a. i den senaste provins-huvudstaden Augusta Vindelicum – nuvarande Augsburg – har visat sig vara ett av resultaten från deras kolonisation.

Ett storslaget jubileumsarrangemang med utställningar, visningar av den nyrestaure-rade rådshussalen – en av Europas vackraste – kollokvier, vetenskapliga föredrag, historiska festtåg, folkdräkter av 15- och 1600-talsmodell både på män och kvinnor, myntslagning och papperstillverkning på gatorna enligt gamla metoder, liksom brödtillverkning och matlagning efter 15- och 1600-talsrecept, omramade den flora av böcker, som utgivits redan från slutet av 1983 fram till november 1985. Såväl den kultur- och litteraturhistoriskt intresserade läsaren, som den historiskt och personhistoriskt inriktade, hade skatter att hämta i den nyutkomna litteraturen. Böckerna är mycket påkostade rent bild- och layout-mässigt. Till glädje för personhistorikern har personregister prioriterats utom i bildbandsutgåvorna. Innehållsmässigt saknas inte variationer. Syftet med min anmälan är därför dels att redovisa ett flertal boktitlar och författare, dels att försöka kortfattat diskutera innehållet i några av de historiskt intressanta.

När journalisten Walter Scheidler vid *Augsburger Allgemeine* utkom med ännu en av sina omtyckta småböcker *Augsburger Porträts*, (utg. PresseDruck - unde Verlags - GmbH Augsburg 1983, 128 s.) utgjorde den ett utmärkt försök att samla augsburgska personligheter i en och samma bok. Avsikten var att på ett lättfattligt och kortfattat sätt visa fram sådana personer, som haft betydelse för staden – hembygden. Professor Dr. Pankraz Fried vid Augsburgs Universitet har skrivit inledningsorden. Bland de personer som behandlas märks doktor Conrad Peutinger – ofta på resor i kejsarens tjänst under 1500-talet – Jakob Fugger, den ledande handelsmannen under 14- och 1500-talet, den berömde målaren Hans Holbein, Bartholomäus Welser med sina handels skepp under tidigt 1500-tal och Otto

van Waldburg, kardinal och biskop i Augsburg under reformationstiden. Kejsaren Ferdinand I:s svärdotter Philippine Welser, Jörg Sorg den yngre och Anton Pfeffenhauser, skickliga harneskmålare och etsare, vars kunskaper också kommit till Gustav Vasas kännedom, Leonhard Rauwolff, berömd stadsläkare och botaniker, familjen Hainzel, astronomiskt intresserad under 1500-talets slut och den kände byggmästaren/arkitekten Elias Holl från 1600-talet hör naturligt in i boken. Ytterligare axplock kan göras bland de personer som ägnats utrymme: Leopold Mozart född 1719 i Augsburg, historieskrivarna/chronisterna Paul von Stetten far och son, Georg Krauss med sitt ånglokomotiv och Rudolf Diesel, dieselmotorns uppfinnare.

På Brigg Verlag GmbH, Augsburg fick Horst Jesse sin senaste bok utgiven 1985 – dock i en helt annan stil med anknytning till litteratur/kultur. I *Spaziergang mit Bertolt. Brecht durch Augsburg* (127 s.) har författaren sökt systematisera Brechts (*1898 i Augsburg) liv och verk.

Ytterligare två populära böcker förtjänar att nämnas, två stora A 4-formatsband med rikt text- och bildmaterial: *2000 Jahre Augsburg. Das Buch zum Jubiläum* är det ena. (AWO – Werbung GmbH, Augsburg 1984, 607 s., ca 650 bilder, 80 författare). Willy Schweinberger står som utgivare. Syftet med verket är inte rent vetenskapligt, men framträdande experter har försökt att under 63 olika teman rikta sig till en bred läsekrets. Personhistoriskt intressanta uppgifter saknas inte, men väl personregister. Bertolt Brechts förhållande till Augsburg behandlas av Albrecht Weber. Avsnittet om geniet Elias Holl som skapare av en rad byggnader har författats av Friedrich Hermann Stab. Bland augsburgska kvinnor som berikat historien tar Walter Scheidler bl. a. upp Agnes Bernauer – dotter till en badare – som omkring 1433 gifte sig med Albrecht – hertigsonen. Men också Klara Tott – rådstjänaredottern – och skrivkonstnärinnan Clara från augsburgskt 1400-tal får var sitt avsnitt, liksom bildhuggaren Hans Dauchers hustru Susanne.

Det andra stora bandet har Dr. Stefan Vogel och Prof. Dr. Johannes Hampel författat. Verket utgör ett värdefullt bidrag till en översiktlig skildring av Augsburgs historia fram till nutid. Boken utkom 1985 på Brigg Verlag GmbH, Dr. Hall KG, Augsburg under titeln *Augsburg. Bild einer 2000-jährigen Stadt*, och tar upp tiden före romarna, kejsar Augustus stad, industrins

tidsålder och Augsburg inför sitt tredje årtusende.

Tidskriften *MERIANs* temanummer *Augsburg* (4. XXXVIII/C 4701 E) fokuserar liknande och fördjupande teman på sina 156 sidor med rikt bildmaterial. Bland artiklarna märks Hans Mayers om Brecht och det kärlekslösa förhållandet mellan honom och Augsburg, Bartolomé de Las Casas/Hans Magnus Enzensberger som diskuterar frågan om hur Augsburg blev en kolonialmakt och Ingolf Jungclaus med sin artikel över den berömde augsburgaren Rudolf Diesel. Bland bidragen måste även Bernd Roecks artikel om renässansbyggmästaren Elias Holl framhållas. Roeck anser, att Augsburgs många mäktiga renässansbyggnadsverk tillkommit inte bara tack vare en genialisk stadsbyggmästare, utan också genom att stadens råd planlagt ett utomordentligt byggnadsprogram – något som Roeck vidareutvecklar dels i en katalog om Elias Holl, dels i en biografi över Holl.

Som Elias Holl särskilt hyllades med en utställning i Augsburgs rådhus under sommaren 1985, avhölls ett internationellt konsthistoriskt och historiskt kollokvium. Dess tema löd "*Elias Holl und das Augsburger Rathaus*" och en utställningskatalog med samma titel tillika med föredrag, utgjorde underlaget för diskussionen vid kollokviet. Publikationen är utgiven av stadsarkivchefen Dr. Wolfram Baer, Prof. Dr. Hanno-Walter Kruft och Dr. Bernd Roeck. (Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1985, 400 s., illustrerad). I två huvuddelar (A och B) har katalogen indelats, varav den sista innehåller fotografier och korta artiklar till varje bild och utställningsföremål, bilagor med källtexter, bibliografi, ett tidschema för olika byggnader under Holls livstid, personregister på 5 s., ortregister 4 s., samt notapparat till artiklarna.

A-delen täcker tre med varandra sammanhängande fält: forskning omkring Elias Holl, det Augsburgska Rådhuset med dess funktion, utsmykningsprogram och konstnärliga värde, samt "das geistige und künstlerische Umfeld". Kända namn som Joseph Heintz, Marcus Welser, Adrian de Vries och Heinrich Schickhardt möter läsaren i artiklar av Dr. Jürgen Zimmer, München, Dr. Markus Völkel, Augsburg, Prof. Dr. Lars Olof Larsson, Kiel och Prof. Dr. Gunter Schweikhart, Kassel – i nämnd ordning. Ytterligare en artikel finns i det tredje avsnittet: *Heidelberg, Holl, Jones und das serlianische Zwischenspiel* av John Harris, London. Personhistoriskt intressanta är

dess artiklar, liksom de om Elias Holl och Italien (av prof. Dr. Lionello Puppi, Padua), Elias Holl och proportionerna (av Margarete Kreuzer, Augsburg) samt *Kollektiv und Individuum beim Entstehungsprozess der Augsburger Architektur im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts*. (Dr. Bernd Roeck, München).

På samma förlag som katalogen om Elias Holl utkom 1985 Bernd Roecks bok *Elias Holl. Architekt einer europäischen Stadt*. (288 s. med illustr., glossarium, sak-, person- och ortregister samt bildhänvisning och förord av Prof. Dr. Hanno-Walter Kruft). Dessutom pågår ett försök att sammanställa allt tillgängligt källmaterial om Elias Holl, som Roeck och andra stött på i sin forskning.

Roeck börjar sin bok med slutet av Elias Holls liv, då restitutionsdiktet 1629 trätt i kraft. Många protestanter måste i det sammanhanget lämna sina ämbeten, så även protestanten Elias Holl. Det korta svenska gästspelet i Augsburg från 1632 innebar visserligen en förbättring för Holls del, men efter april 1635 var spelet förlorat. Mycket litet är känt om Holls sista levnadsår. Tre av hans söner – målaren Elias, guldsmeden Hieremias och snickaren Hans – drog emellertid ut ur Augsburg med svenskarna.

Biografin utgör en viktig milstolpe för Holl-forskningen. Intressanta frågeställningar omkring den miljö som Holl var verksam i bidrar till behållningen av boken. Den utförliga käll- och litteraturförteckningen, liksom de omfattande person-, sak- och ortregistren, ökar framställningens tillgänglighet. För svenskt vidkommande har namnet Holl också historisk betydelse genom Matthias Holl, delaktig med arbetena vid Läckö slott.

W. Ludwig Verlag, Pfaffenhofen utgav 1984 Hans Guderians Bok *Die Täufer in Augsburg. Ihre Geschichte und ihr Erbe. Ein Beitrag zur 2000-Jahr-Feier der Stadt Augsburg*. (156 s., illustr., personregister). Författaren vill teckna döparrörelsens historia i Augsburg, vilken dittills inte skrivits. Rörelsens försök att förnya kyrkan, dess trosvishet också under tider av förföljelser hör till de områden som författaren vill belysa. Naturligt nog behandlas därför reformationstiden med döparrörelsen på "reformationens vänstra flygel". Den personhistoriskt intresserade läsaren möter här mängder av personnamn, alltifrån teologer som Luther, Zwingli och Erasmus till Balhasar Hubmaier, Ludwig Hätzer, Hans Hut och Melchior Hoffman. Den ringa begyn-

nelsens tid i Augsburg och vilka grupper som förmedlat impulser till utvecklingen av döpparrörelsen där, tar författaren fram i sitt andra kapitel. Författaren hävdar, att de sex utgåvorna av den Heliga Skrift under perioden 1473 till 1490 i Augsburg, varit avgörande för döppelserörelsens utveckling. Främst radikala reformatoriska röster gjorde sig hörda i tal och skrift och bidrog till rörelsen. Den förste döpparpredikanten i Augsburgs omgivning var schweizaren Ludwig Hätzer i juni 1524. På Zwinglis rekommendation kom Hätzer till Augsburg. Litteraturoversättningar utkom hos boktryckaren Silvan Othmar. Men också inom patriziatet fick Hätzer vänner, bl. a. Andreas Rem och Georg Regel.

Som personhistoriskt intressanta framstår vidare kapitel IV om betydande personligheter för döpparrörelsen i Augsburg, bl. a. Hans Denck, skollärare tillika teolog – med språkkunskaper i hebreiska, grekiska och latin – och Hans Hut, profet och missionär. Deras insatser för döpparrörelsen belyses utifrån deras nyss nämnda verksamhetsområden i synnerhet under våren 1526–1528. Förföljelseperioden mot döpparna, liksom deras sista period fram till 1573 behandlar författaren i de båda följande kapitlen. I det sammanhanget bibringas läsaren kunskaper om slutfasen för döpparrörelsens verksamhet i Augsburg och vilka personer, som varit aktiva. Slutet av boken ägnas åt redogörelser för förhållandet mellan den moderna frikyrkorörelsen och reformationstidevarvets döpparrörelse i Augsburg. Personförteckningar över funktionärer inom olika samfund finns med, bland dem Guderian själv.

Bland 1985 års utgåvor finns även en ny publikation av en humanismens företrädare i Tyskland. Nikolaus Mameranus' *Kurtze uñ eigentliche verzeychnus der Teilnehmer am Reichstag zu Augsburg 1566*. (Wienerveröffentlichung. Eingeleitet durch Prof. Dr. Hanns Jäger – Sunstenau, Wien. Verlag Degener & Co., Inhaber Gerhard Gessner, Neustadt an der Aisch. 180 s., frakturstil efter inlednings- och förklaringsavsnittet.) Ett personregister på 15 sidor ger rika möjligheter till närmare studium av deltagarna i den augsburgska riksdagen. Hovstater och följn av olika slag, rikskansliet, livgarden, adliga under olika hertigar och grevar finns förtecknade. Dessutom redovisas bl. a. de ordningsregler som skulle gälla i Augsburg under de höga sändebudens närvaro. Mameranus var en trogen anhängare av kungahuset och en häftig motståndare

till protestantismen. Hans sociala bakgrund ägnas i övrigt några sidor i inledningsorden. Han hade också en poetisk ådra. Över 6 000 "Verse" har han efterlämnat.

Under den här behandlade tidsperioden har även böcker utkommit i serien Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg – Schriftenreihe des Stadtarchivs. Det senaste är band 30 (utg. Wolfram Baer), författaren Dr. Dieter Weber, titeln *Geschichtsschreibung in Augsburg. Hektor Müllich und die reichsstädtische Chronistik des Spätmittelalters*. Alla banden innehåller bl. a. omfattande personregister. (Verlag Hieronymus Mühlberger, Augsburg). Webers avhandling är en jämförande undersökning mellan olika krönikeskrivare under perioden 1348 till 1487, bl. a. Burkard Zink. I centrum står personligheten Hektor Müllich, en köpman med ansedd bakgrund, svåger med den rike Jakob Fugger, dessutom politiskt aktiv i rådet och skrämästare för de s. k. Kramer. Müllich studeras som en representant för sin tid och undersökningen bekräftar honom som tidstypisk. Över 100 handskriftsillustrationer har Müllich efterlämnat, flera av dem återgivna i Webers bok – en bok, som måste betraktas som särskilt värdefull ur personhistorisk och historisk synvinkel genom den lyckade porträtteringen av krönikeskrivaren Müllich. Det omfattande person- och Ortsregistret samt den betydande käll- och litteraturförteckningen och notapparaten ger personhistorikern många värdefulla uppslag.

Därmed är det tid att presentera det näst sista verket i den här anmälan: en mycket omfattande och storslagen, vetenskaplig stadshistorisk dokumentation över Augsburgs 2000-åriga historia i A 4-format med 816 sidor, 96 illustrationer och 69 olika artiklar (98 DM). *Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (utg. för de fem olika huvudavdelningarna är Gunther Gottlieb, Wolfram Baer, Josef Becker, Josef Bellot, Karl Filser, Pankraz Fried, Wolfgang Reinhard och Bernhard Schimmelpfennig. Konrad Thiess Verlag, Stuttgart 1984). Ett framgångsrikt tvärvetenskapligt samarbete ligger till grund för genomförandet av stadsmonografien. Specialister på olika områden av politisk och ekonomisk historia, konst-, musik-, religions- och rättshistoria har satt in Augsburg i ett brett historiskt sammanhang och därmed skapat ett standardverk, värdefullt också för personhistorikern. Person- och Ortsregistret omfattar 21 sidor och är noggrant upprättat.

Givetvis är det en omöjlighet att under samtliga epoker behandla alla forskningsområden lika. Med undantag för avsnittet om Augsburgs storhetstid, är huvuddelarna dock ungefär lika långa. Inom varje huvudavdelning har en systematik följts, där tyngdpunkten lagts vid de framträdande dragen under epoken. För den tidiga historien och delvis för medeltidsavsnittet innebär det t. ex., att bosättningar av olika slag – romarnas militärläger, civila bosättningar och alemannernas – liksom rättsväsende, religion och kultur betonas. Medeltidsavsnittet med dess framhävande av Augsburgs utveckling från biskopsstad under biskop Ulrich, visar den rättshistoriska utvecklingen fram till de olika stadsrätterna, samt den augsburgska s. k. Stadtbuch från 1276 med uppgifter om ett råd som skulle företräda staden, och den s. k. Zunftherbung år 1368. Därefter läggs tyngdpunkten vid utvecklingen av handel och näringsliv samt samhällsstruktur. Avsnitten om klosterväsendet och olika stiftelser, liksom förhållandet mellan stadsbefolkningen och kyrkan, leder över till ett studium av konst och musik. De båda huvuddelarna innehåller även en del personnamn på hög nivå. I de tre sista huvuddelarna finns däremot väsentligt fler avsnitt av intresse för personhistorikern – i synnerhet i avsnitten om handel och näringsliv, ledande grupper i det augsburgska samhället, humanism, bildningsväsen, bok- och förlagshistoria, kyrkans situation mellan reformations- och paritetstiden, pietism, ortodoxi och upplysning, kulturliv och i avsnittet om Bertolt Brecht.

Ett sätt att närma sig det stora verket är att följa ett givet tema genom de fem huvuddelarnas epokindelning, t. ex. Augsburgs utveckling till handelsstad. Från att under den romerska tiden ha haft ett näringsliv dominerat främst av handel, hantverk och jordbruk, utvecklas inom staden ett allt mer differentierat hantverk, vars företrädare under blomstringsperioden i ökande grad uppträder i handelssammanhang. Namngivna augsburgare t. ex. Johannes Apothecarius hade redan 1320 förbindelser med Fondaco dei Tedeschi i Venedig. Som förklaring till Augsburgs handelsutveckling under 1300-talet ser Dr. Rolf Kiessling främst stadens centrala geografiska läge och textilsektorn med dess differentiering i ylle- och linneväveri. En förändring inom handelsstrukturen ägde rum, varefter augsburgska handelsfamiljer representerades i olika handelsstäder av sina familjemedlemmar. Vid

tröskeln till 1500-talet stod Augsburg berett för sin kommande storhetstid. Redan omkring år 1400 fanns augsburgska handelsmän, som var delaktiga i finanstransaktioner mellan Hertig Ludwig av Bayern och det franska hovet. Antwerpen hörde till augsburgska handelsintreseer med stationerade representanter för bl. a. handelsfamiljerna Höchstetter och Meuting under 1400-talets slut. Till andra familjer, som Kiessling behandlar hör Fugger, Welser och Sulzer.

Herman Kellenbenz ställer frågan om hur det var möjligt för Augsburg att bli en handelsmetropol och att bevara sin vunnna ställning. En förklaring ser Kellenbenz i Augsburgs båda vattenleder. Författaren bevisar också, att inget annat handelscentrum i Europa var så medvetet som Augsburg om sina möjligheter. De nackdelar som riksstaden Augsburgs ringa utsträckning innebar, försökte augsburgska handelsmän övervinna: de skaffade sig särskilda privilegier, nyttjade sina förbindelser bl. a. till huset Habsburg, liksom sina nyvunna förbindelser över de stora haven. Malmförekomster i bl. a. Kärnten, Tirol och Steiermark var augsburgarna inte sena att lägga under sig.

Kellenbenz har i särskilda avsnitt gjort en fördömlig redovisning av hantverket, storkhantverk, utländska hantverksmässiga engagemang, transportväsen, nyhetsförmedlingen och posten, lokal-, regional- och fjärrhandel. I avsnittet om de kvantitativa aspekterna på Augsburgs produktion bl. a. beträffande färgad och vit Barchent (blandväv av linne och bomull), påpekar Kellenbenz, att den augsburgska omsättningen under 1500-talet och långt in på 1600-talet, vida översteg de stora textilområdenas, t. ex. Ulm och Nürnberg. I jämförelse med den engelska Lakenexporten 1575–1595 till Antwerpen – 100 000 resp. 98 000 stycken – framstår Augsburgs oerhörda överlägsenhet – 1565–1569: ca 233 378 vita och 1 314 748 färgade och råa stycken, 1600–1609: 5 173 780 stycken! Andra avsnitt i Kellenbenz' artikel behandlar hur handeln organiserades, myntväsen, bank- och kreditaffärer, slutligen stadens hushållning, förmögenhetsskatten, priser och löner. Flera handels- och hantverksfamiljer av betydelse förekommer i de olika avsnitten, bl. a. Fugger, Welser, Pflaum, Österreicher. Personhistoriska uppgifter och exempel animerar den samtidigt överskådliga och analyserande framställningen.

I sina båda artiklar om näringslivet och den sociala strukturen efter trettioåriga kri-

get och fram till 1900-talet visar M. A. Peter Fassl, hur det augsburgska näringslivet hämtar sig efter nedgången under kriget. När paritaten infördes, medförde den för Augsburgs del bl. a. att de gamla förbindelserna till olika handelsområden åter tog fart. Företagens tidigare sysselsättningsområden som växel- och kreditaffärer, stärktes, bl. a. vid mässorna i Lyon, Frankfurt, Bozen och Leipzig. Kontakterna gick till Hamburg, Amsterdam, London, Paris, Lyon, Venedig, Wien och Nürnberg. Inte ens franska revolutionskrigen eller riksstadens Augsburgs uppgång i kungariket Bayern kunde hindra tillväxten hos de stora bankhus, som då etablerades: J. L. Schaezler (1800), Erzberger & Schmidt (1804), Arnold Seligmann, senare Baron von Eichthel (1808), bara för att nämna några av dem. Varuhandels utveckling diskuteras, bl. a. silverhandlarna på Frankfurt-mässorna, som lyckades sluta en priskartell, konsthantverkets utbredning, hur man försökte bemöta dess nedgång under slutet av 1700-talet genom att inrätta en särskild konstakademi 1789, liksom sällskap – efter förebild från andra städer som London – som skulle befrämja konsten.

Verksamma firmor under 18- och 1900-tal nämner Fassl i samband med sin behandling av bank- och växellaffärer, där han också gör en jämförelse mellan katolska, protestantiska och judiska bank- och växellaffärer. Den visar protestanterna som överlägsna till antalet. Näringslivets krisår 1825/26 inverkade menligt på växel- och silverhandeln. Fram till 1830-talet satsade augsburgska bankirer mycket litet inom industrin. Järnvägsnätets utbyggnad och framför allt en nyetablering av ett kamgarntvinneri i Augsburg (J. F. Merz 1836) startade en våg av industriella satsningar, bomullstvinneri (1853), mekaniskt väveri (1856) och ett gasföretag. Aktiva personer i det sammanhanget finns medtagna. Sedan 1840 fanns Augsburgs Maskinfabrik, senare MAN. Det skulle givetvis föra för långt att gå in på ytterligare industrietableringar som kommit till stånd och vilka personer som omnämnas eller snabbt porträtteras. Det andra världskriget drabbade industrierna hårt, både maskinindustrin och den kemiska, men ett välplanerat återuppbyggnadsarbete har ägt rum, industriellt som kulturellt. Det Augsburg som firat sitt 2000-årsjubileum kan idag uppvisa en rad företag inom olika branscher, som tidigare förkommit i stadens historia: sten, stål, maskin, kemi, elektronik, textil och beklädnad, läder, papperstillverk-

ning och boktryckeri. Många kända familjenamn lever kvar från tidigare epoker, andra har kommit till, andra åter har etablerat sig på andra orter i eller utanför Europa.

Att försöka följa det tidigare anslagna temat om Augsburgs utveckling till handelsstad genom stadsmonografins fem epoker kan sägas vara fruktbart inte bara historiskt sett, utan i mycket hög grad ur personhistorisk synvinkel. Andra teman kunde ha varit den sociala strukturen och de ledande samhällsgrupperna, liksom befolkningsutvecklingen. Min anmälan har dock ingalunda syftat till att på ett heltäckande sätt sammanfatta det nyutkomna augsburgska standardverket.

Slutligen utkom den 31 oktober 1985 en helt ny typ av stadshistorisk publikation med sin första upplaga i Augsburg. Som utgivare står Wolfram Baer, Josef Bellot, Tilman Falk, Rudolf Frankenberger, Hans Frei, Pankraz Fried, Wilhelm Liebhart och Josef Mančal på Perlach Verlag Augsburg. Boken har en talande titel: *Augsburger Stadtlexikon. Geschichte, Gesellschaft, Kultur, Recht, Wirtschaft*. Omslagsbilden visar en stadsrelief av Augsburg med dess många torn, som omramar delar av textinnehållet i boken. Ett mycket ambitiöst arbete, att ställa samman korta stadshistoriska lexikonartiklar med noggranna källhänvisningar har genomförts. Med avseende på åtta olika områden under Augsburgs historia har faktaurvalet gjorts inom allmän, politisk historia, topografi, kyrkohistoria, handelshistoria, föreningshistoria, familjehistoria, historia om stiftelse- och välgörenhetsinrättningar samt skolhistoria. Idégivare till boken var Dr. Josef Bellot. Utgångspunkten för urvalet har varit sak- och personregistren till bibliotekets Augustanakatalog. Därefter har kompletteringar successivt ägt rum. Förkortnings- och författarförteckning, inledningsord av borgmästaren Dr. Ludwig Kotter och förord av Rudolf Frankenberger finns. 58 specialister inom olika områden har medverkat i boken, som naturligt nog innehåller uppgifter om en mångfald personer med anknytning till Augsburg. Några exempel är den svenske kungen Gustav II Adolf, köpmannen Philip Adler *1461, Speyer, bildhuggarfamiljen Daucher, komponisten Karl Joseph Kraft, med hans viktigaste verk under 1900-talet och bildhuggaren Jörg Muscat d. 1527.

Det augsburgska stadslexikonet har rönt stor uppskattning. En ny upplaga planeras redan. De noggranna hänvisningarna efter artiklarna gör det möjligt för den intressera-

de att själv gå vidare, vilket är en av intentionerna med boken. Idén om en praktisk stadshistorisk handbok har realiserats på

augzburgsk mark. När får vi svenska stadsbor se något liknande här?

Christina Dalhede

